

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

133. évfolyam

2022

3. szám

Mészáros Csaba

Mi a rokonság? Antropológiai nézőpontok I. Leszármazás és házasság – vagy mégsem?

TÖBB MINT KUTATÁSI TERÜLET

A jelen tanulmány elsődleges feladata az, hogy az antropológia egyik leggyakrabban használt fogalmával – a rokonsággal – kapcsolatban néhány ismeretelméleti és koncepcionális kérdést tisztázzon. A fogalom népszerűsége és az általa megragadott társadalmi jelenségek sokszínűsége miatt ez a feladat azonban szétfeszítené egyetlen tanulmány műfaji kereteit, ezért négy részre osztva kívánom megvitatni a kérdést. A következő oldalakon e négy részből álló tanulmánysorozat első szövege olvasható. A tanulmányok egységet alkotnak, de egyenként is értelmezhetők. Tematikusan az alábbi módon épülnek egymásra:

1. A rokonság jelenségkörének meghatározása, annak kihívásai, csapdái.
2. A rokonság fogalmának nem definitív megragadásának esélyei.
3. A házasság fogalmának problémái.
4. A leszármazás fogalmának problémái.

A jelen írás tehát az első a négy szöveg közül, és a rokonság meghatározásának kihívásaira, csapdáira kíván rámutatni. Ez azért is különösen fontos, mert a rokonság kérdésköre mindig is kiemelt jelentőségű témája volt a néprajzkutatásnak és az antropológiának.¹ Ez olyannyira igaz, hogy a nemzetközi etnológiában és antropológiában az 1960-as évekig sokan a rokonságot tekintették a társadalmi szerveződés alapjának.² Vagy, ahogy egyes rokonságelméleti munkák megfogalmazták, a rokonság az

¹ A továbbiakban – összhangban korábbi tanulmányommal (Mészáros 2021.) – nem teszek éles különbséget a néprajzi, antropológiai és etnológiai diskurzusok között, hanem azokat ugyanazon tudásterület eltérő megszólalásaként kezelem.

² Holy 1996: 1.

emberi élet fundamentuma: hiszen a születésről, a házasságról, és halálról szól.³ Az is alátámasztja továbbá a rokonság központi szerepét a nemzetközi antropológiai diskurzusokban, hogy igen gyakran meglepő indulattal érvelnek egy-egy rokonsági elmélet mellett vagy ellen a viták résztvevői.⁴

A hazai néprajzkutatásban is a kezdetektől fogva jelentős (habár nem központi) szerepet töltött be a rokonság vizsgálata. Zsigmond Gábor áttekintése a rokonság jelenségkörének honi kutatása kezdeteiről a téma iránti szaktudományos érdeklődés sokszínűségéről és elmélyültségéről árulkodik.⁵ A gyűjteményes kötetben bemutatott szerzők: a szociológus-közgazdász-statisztikus Beöthy Leó, a történész Lánczy Gyula, a történész-levéltáros Somló Bódog, vagy a jogszociológia első hazai mestere Tagányi Károly egytől-egyig felkészült, a kortárs nemzetközi szakirodalomban járatos, elsőrangú kutató voltak. A jelen tanulmány szempontjából kiemelendő Tagányi Károly munkássága, aki összehasonlító anyagként a német, angol és francia szakirodalmon kívül a szibériai népekre vonatkozó korabeli orosz munkákat is feldolgozta a rokoni csoportok jogszokásaira vonatkozó munkáiban.⁶

A rokonság kutatását hazánkban kétségkívül Bodrogi Tibor munkássága bővítette a legjelentősebb mértékben. Szakmai érdeklődése a rokonság *rendszereszerű* kutatásának szinte minden részkérdésére kiterjedt. Elsőként a magyar rokonsági terminológia egyes kérdéseit tette mérlegre, George P. Murdock terminológiai megfontolásait a hazai anyagra alkalmazva, megteremtve az összehasonlító kutatások alapját.⁷ Azonban ennél többet is tett Bodrogi, hiszen a magyar rokonsági rendszer egyes típusainak,⁸ uráli eredetének⁹ és a magyar unilineáris leszármazási rendszer számbavétele során¹⁰ a szerző egyúttal *le is horgonyozta azt, hogy mely jelenségeket tartoznak a rokonság jelenségkörébe és melyek nem.*

Ezt megerősíti abban a néprajzi kismonográfiában, amely 1962-ben jelent meg.¹¹ Fontos megemlíteni, hogy hasonló összefoglaló rokonságelméleti munka azóta sem született magyar nyelven. Nemcsak a kismonográfia megjelenése óta eltelt 60 év rokonságelméleti eredményei követelik meg a téma újbóli felvetését,¹² hanem az is, hogy a rokonság egyes jelenségeiről szóló társadalmi viták (pl. házasság, örökbefogadás, nemi szerepek) egyre nagyobb visszhangot kapnak a közbeszédben, a társadalompolitikában. Mindezzel párhuzamosan ma már egyre sokrétűbb, korábban elképzelhetetlen olyan asszisztált reprodukciós eljárások vannak elterjedőben, amelyeknek a

³ Fox 1967: 27.

⁴ Makarius 1977.; Sousa 2003.; Shapiro 2014.

⁵ Zsigmond 1977.

⁶ Tagányi 1917, 1918.

⁷ Bodrogi 1957.

⁸ Bodrogi 1961.

⁹ Bodrogi 1977.

¹⁰ Bodrogi 1985.

¹¹ Bodrogi 1962.

¹² Ennek és részben a korábbi időszaknak a rokonságkutatását kiválóan foglalja össze Sárkány Mihály abban a tanulmányban, amely a magyar rokonsági rendszer egyes sajátosságait veszi számba. (Sárkány 1997.)

rokonság jelenségekörére gyakorolt hatása antropológiai szempontból itthon java-részt reflektálatlan.¹³

A rokonság jelenségekörének vizsgálata, illetve e vizsgálat elméleti-módszertani megalapozása azonban nemcsak a szociokulturális és az orvostechnológiai közeg változása miatt halaszthatatlan. A magyar nyelvű antropológia ugyan sok szempontból feldolgozta a tudományágunkban lezajlott kritikai/reflexív fordulatot,¹⁴ és ez a munka az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben átformálta a hazai antropológiai kutatások szemléletét, illetve számos kutatási terület vizsgálatát, de a rokonságkutatás e diskurzusból szinte teljes mértékben kimaradt. Emiatt a magyar nyelvű rokonságkutatásban szinte javarészt reflektálatlan maradt az a robosztus kritika, amely a rokonság hagyományos antropológiai kutatását a 20. század végén és a 21. század elején érte.

Amellett ugyanis, hogy a rokonság kutatása megőrizte központi helyét az antropológia művelésében és oktatásában, munkamódszerével kapcsolatban egyre több kérdés merült fel. Különösen igaz ez a rokonságkutatás alapvető fogalmainak érvényességére. Itt olyan fogalmak megvitatására gondolok, mint például a házasság, a nemek közötti kapcsolat, az emberi személyiség kialakulása (*personhood*) vagy éppen a leszármazás. E fogalmaknak – érvelnek a kritikusok – anélkül tulajdonítottak valóságosságot a kutatók, hogy kellőképpen reflektáltak volna arra a társadalmi közegre, amelyekből a fogalmakat kölcsönözték a generalizáció számára.¹⁵ A „rokonsági rendszer” gyakran olyan bűvös fogalomként kezdett el működni, amely úgy tűnt, mindenhol működőképes és hasznos elméleti eszköz, bárhol segít a kutatónak a valóság egy szeletének megragadásában.¹⁶

Magam is terepmunkáim során (Mongóliában és Jakutiában egyaránt) azért fordultam elsőként a rokonsági kapcsolatok vizsgálatához, mert ez tűnt a legkönnyebben lehatárolható, megérthető kutatási témának. Egy olyan kutatási témának, amely nemcsak a kutató fejében létezik, hanem a mindennapi életben is. Hiszen rokoni kapcsolatok (sőt, rokonsági rendszerek!) – tételeztem – mindenhol léteznek. A jelen tanulmány egy olyan rokonságról szóló tanulmánysorozat első tagja, amely a rokonsággal, a rokonság vizsgálatával kapcsolatos alapvető fogalmaink érvényét teszi mérlegre. Elsőként arra a kérdésre keresek választ, hogy miképp van értelme a rokonságról, mint önálló, megragadható jelenségről, kutatási témáról beszélni.¹⁷ Amiképp arra Gellner rámutat, a rokonság fogalmának használata teljesen általános gyakorlat az antropológiában. Mivel sok kutató használja a fogalmat egy kiterjedt diskurzus keretében, ezért a fogalom közös értelmezési halmaza rendszerint a kutatók rendelkezésére áll. Ritka az az eset, amikor valamely kutató helytelenül használja a rokonság fogalmát. A

¹³ Azt, hogy az asszisztált reprodukciós eljárások mennyire nem csak a tehetős államok népességének és azokon belül is egy szűk elit rokonságáról alkotott elképzeléseire hatnak, jó példát ad: Inhorn – Tremayne 2012. vagy Hampshire – Simpson 2015.

¹⁴ Ezek közül talán a legalaposabb Biczó Gábor tudománytörténeti munkája. Biczó 2018.

¹⁵ Brandel – Motta 2021: 1.

¹⁶ Jackson 2021: 200.

¹⁷ A fogalmi keret, a rokonság, és a rokonsági rendszer, mint érvényes kategória használatával szemben Ernest Gellner 1960-ban állított görbe tükröt, rámutatva arra, hogy a definíciós kísérletek miképp mondanak csődöt még a legfelkészültebb kutatók esetében is.

probléma csupán akkor merül fel, amikor a kutató nemcsak használni szeretné a fogalmát, hanem reflektálni annak jelentésére. Ezekben az esetekben a definíciós kísérletek szinte törvényszerűen félrecsúsznak.¹⁸

Figyelembe véve a Gellner felvázolta problémát a rokonság fogalmi meghatározását mérlegre tevő munkám első része – a jelen tanulmány – csupán azzal foglalkozik, hogy milyen módszerekkel kívánta eddig a rokonság jelenségét megragadni, annak jelenségeit keretezni az antropológiai kutatás. Erre legalább három egymástól élesen eltérő, olykor szembenálló – eljárást követtek a kutatók. A következő oldalakon e három módszert kívánom bemutatni, azok erőnyeivel és hátrányaival együtt.

A ROKONSÁG MINT LESZÁRMAZÁS ÉS HÁZASSÁG

A definíciós problémákra már számos válasz született a magyar néprajztudomány belső diskurzusaiban is. Talán a leghasznosabb a Néprajzi Lexikon „*rokonság*” címszavát elővenni, és megnézni, hogy miképpen horgonyozta le a hazai néprajzkutatás ebben az alapműben a rokonság fogalmát. A Morvay Judit tollából származó címszó szerint a rokonság „*az az emberi csoport, amelynek összetartozása vér szerinti leszármazás vagy/és házassági kapcsolat folytán jött létre. A rokonság fogalmát nem lehet elhatárolni, kiterjedése tudatilag és gyakorlatilag, időben és térben változó*”.¹⁹ Vagyis a rokonság azon emberi csoportok összessége, amelyeket a *biológiai leszármazás* ténye vagy pedig a *házasság* intézménye tart össze. Hasonló meghatározását adja a jelenségkörnek Faragó Tamás, aki a Magyar Néprajz Társadalom kötetében az alábbi mondattal vezeti be a rokonságról szóló fejezetet: „*A köznyelv rokonnak azokat a személyeket tartja, akik közös leszármazás és/vagy társadalmilag elismert szexuális tevékenység révén kapcsolódnak egymáshoz. A rokonságnak tehát vannak biológiai alapjai*”.²⁰ Faragó tehát jóval óvatosabban fogalmaz, mint Morvay Judit, hiszen a rokonság mibenlétéről valójában semmit sem állít, csak azt fogalmazza meg, hogy a köznyelv mit tekint annak. Nem tesz kísérletet tehát a rokonság definiálására, csupán egy látletet ad arról, hogy érzékelése szerint miképp használjuk a fogalmat. Bodrogi Tibor összegző munkájában szintén e szemlélet szerint határozza meg a rokonságot: „*Rokonoknak nevezzük azokat az embereket, akiknek egymáshoz való viszonya vagy leszármazáson, vagy házasságon alapszik. A leszármazás révén létrejött viszonyt vérrokonságnak (konszangvinikus rokonság), a házasság révén kialakultat affinális rokonságnak nevezzük*.”²¹

E három fenti, egymással lényegében egybecsengő (csak a házasság, illetve a társadalmilag elfogadott szexuális tevékenység közötti különbségtételben eltérő) meghatározás szaktudományunk rokonság szemléletének egy korai és igen sokáig egyeduralkodó szemléletét közvetítette a magyar néprajztudomány és a széles szakmai közönség felé.

¹⁸ Gellner 1960: 193.

¹⁹ Morvay 1977–1982.

²⁰ Faragó 2000.

²¹ Bodrogi 1962.

Lewis Henry Morgan 1871-ben megjelent „*Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*” című munkája nemcsak saját korában gyakorolt jelentős hatást az antropológia és általában véve a társadalomtudományok fejlődésére, de egyúttal meghatározta azt is, hogy milyen jelenségeket tekintett *kizárólagosan* legalább egy bő évszázadig (1860 és 1960 között) szaktudományunk a rokonság jelenségekörébe tartozónak.²² Igaz ez annak ellenére, hogy Robert Lowie Morgan összes számottevő rokonságméleti megállapítását éppen alig fél évszázaddal a kötet megjelenése után meghaladta, cáfolta vagy idejétmúlttá tette.²³

Morgan saját munkáját filológiai jellegű kutatásokhoz hasonlította, amelynek végső soron az a célja, hogy az egyetlen töről fakadó emberiség egyes ágainak, csoportjainak történetét, eredetét feltárja.²⁴ E feltárás során a rokonság jelenségéről olyan alapvető megállapításokat tett, amelyek mindmáig áthatják a kérdésről való néprajzi, antropológiai gondolkodásunkat. Morgan szerint ahhoz, hogy értelme legyen egyáltalán vérszerinti leszármazás rendszereiről beszélni, azt is fel kell tételezni, hogy egyúttal létezik egy ahhoz kapcsolódó házassági rendszer is.²⁵ A két jelenség tehát együttesen, egymást áthatva hozza létre a társadalom alapszövetét, a rokonságot, és a rokoni terminológiai rendszert.

Morgan munkájának és szemléletének hatását nemcsak abban lehet érzékelni, hogy a rokonságot, mint kutatási témát felvetette, hanem abban is, hogy a rokonság jelenségében elsősorban a rokonsági rendszert, vagyis pontosabban a terminológiai rendszert tekintette kutatandónak, figyelemreméltónak. A brit szaktudósok közül meghatározottabban a skót antropológus John Ferguson McLennan reagált Morgan azon elgondolására, amely az osztályozó, illetve a leíró rokonsági rendszer különbségét, illetve a rokoni elnevezések nomenklatúráját állította a kutatás középpontjába. Morgan meggyőződése szerint a rokonsági elnevezési rendszerek legfontosabb célja az, hogy a biológiai leszármazást a csoport házassági rendszereinek megfelelően rögzítse.

A rokonsági elnevezések tehát a csoporton belül számon tartott leszármazási ágakról számolnak be, illetve arról, hogy mely személyek köréből választhat feleséget magának egy férfi. McLennan ezzel szemben már az 1865-ben írott „*Primitive Marriage*” című művében amellet érvelt,²⁶ hogy a rokonsági elnevezések egyáltalán nem biztos, hogy a valódi biológiai leszármazási ágakról számolnak be, sokkal inkább arról árulkodnak, hogy milyen társadalmi státuszban vannak az adott egyének egy adott közösségen, társadalmon belül. Másképpen fogalmazva McLennan a rokonsági terminusokat elsősorban *titulusoknak*, megszólításoknak tartotta, amelyek a közösségen belüli hierarchiát rögzítik.²⁷ Azt azonban a Morgannel éles vitát folytató McLennan sem kérdőjelezte meg, hogy a rokonság jelenségének középpontjában a házassági és leszármazási kapcsolatok állnak.

²² Service 1985.

²³ Lowie 1920.

²⁴ Morgan 1871: V–VI.

²⁵ Morgan 1871: 10–11.

²⁶ McLennan 1865.

²⁷ McLennan 1886: 273.

A rokonsági rendszerek kérdését érintő vita azonban McLennan ellenvetésétől függetlenül is egyre terebélyesedett, és a kor vezető brit antropológusai: Henry James Sumner Maine, John Lubbock, Andrew Lang és mások egyaránt véleményt formáltak a rokonsági terminológia jelentőségével kapcsolatban.²⁸ Így az a brit antropológiai iskola, amelyik indulásakor valójában a vallási jelenségek, és ezáltal az emberi gondolkodás fejlődésének egyes fázisait vizsgálva kívánta az emberi társadalom fejlődésének egyes lépcsőfokait megérteni, fokozatosan egyre nagyobb figyelmet szentelt a rokonság és a társadalmi intézmények változatos rendszerének.²⁹ Ez a hangsúlyváltás egyben azt is eredményezte, hogy a rokonság jelenségét szigorúan, a biogenetikai kapcsolatok függvényében kezdte el értelmezni az antropológia.³⁰

Azonban arról, hogy valójában milyen kapcsolatok összességét lehet rokonságnak nevezni, e vitákban meglepően kevés szó esett. Ezt ugyanis egyértelműnek, tehát a *biológiai leszármazás* illetve a *házasság* intézménye által adottnak tekintették a vitapartnerek. A kérdés a viták során voltaképpen az volt, hogy az adottnak tételezett biológiai leszármazási viszonyokhoz miképpen kapcsolhatók az azokat sokféleképpen leírni képes rokonsági és társadalmi rendszerek. Az a kérdés tehát, hogy a rokonság jelenségre egyáltalán eltérhet-e a leszármazási és házassági kapcsolatoktól, fel sem merült.³¹

E vitát kívánta szisztematizálni, módszeresebbé tenni Edward B. Tylor 1889-es tanulmánya. E munkájában Tylor módszertani szempontból is pontot kíván tenni annak az érvelési technikának a végére, amely hol az egyik hol a másik kultúrából/társadalomból ragad ki egyedi példákat nem csupán szemléltetendő, hanem alátámasztandó, bizonyítandó egy-egy rokonságra vonatkozó hipotézis általános helytállóságát, érvényét. A szerző a tudományos módszeresség érdekében több mint 300 társadalomra vonatkozó adattal kívánta egy-egy hipotézis³² igazságtartalmát latra tenni. A módszertani szempontból korát messze megelőző tanulmány azonban minden igényessége mellett sem tesz kísérletet arra, hogy meghatározza a rokonság jelenségkörét.³³

LESZÁRMAZÁS ÉS HÁZASSÁG A 20. SZÁZADBAN

A rokonság jelenségéről a 20. század elején újból felerősödött a vita. E vitában azonban immár csakis olyan kutatók vettek részt, akik maguk is végeztek hosszú távú tehermunkát. Morgan rokonságról és rokoni terminológiáról alkotott elképzeléseit Franz

²⁸ Service 1985: 58–62. Sőt, a vita a brit antropológia körein is túlsordult. Nicolai Starcke rokonság-elméleti munkája McLennan kritikájához hasonló ellenvetéseket fogalmazott meg a morgani rokonság szemlélettel szemben. Starcke 1888. A finn Edvard Westermarck pedig a házasság történetéről írott munkájában már úgy érvel, hogy sikerült megcáfolnia Morgan állításait. Westermarck 1981.

²⁹ Langham 1981: XIX.

³⁰ Kuper 2005: 52–53.

³¹ Itt kivételt jelent Sir Henry James Sumner Maine munkája, az „*Ancient Law*”. A szerző rokonság jelenségében (e tekintetben korát meg is előzve) nem a leszármazást tartotta elsődlegesnek, hanem a politikai, jogi, sőt rituális egységet. Maine 1861:129–131.

³² Például az elkerülés és a lakóhelyválasztás összefüggését, vagy éppen a menyasszonyrablás nem kultúrához kötött jellegét.

³³ Tylor 1889.

Boas és tanítványai (elsősorban Alfred Kroeber és Robert Lowie) meglehetősen kritikával szemlélték. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy Boas eleve fenntartással kezelte a determinisztikus, evolucionista megközelítésű munkákat, hanem az is, hogy addigra Morgan számos, a genealógiai kapcsolat és a rokonsági terminusok összefüggésére vonatkozó következtetése nem állta ki az empirikus adatokkal való szembevetés próbáját.³⁴ Kroeber a rokonsági terminusok jelentőségét a nyelvben és az emberi gondolkodásban látta, és megkérdőjelezte azt, hogy azok közvetlen kapcsolatban állnak a társadalmi valósággal vagy éppen a leszármazási kapcsolatokkal.³⁵ Kroeber vitapartnere eleinte William Halse Rivers,³⁶ majd később tanítványa, Alfred Radcliffe-Brown volt.³⁷ Mindkét angol antropológus a vitában a rokonsági elnevezési rendszerek és társadalmi élet kapcsolata közötti kapcsolat jelentőségét hangsúlyozta.

A rokonságot elsősorban rendszerként értelmező, és azt más társadalomtörténeti, pszichológiai, nyelvi jelenségek megértésére felhasználó kutatói szemlélet kritikáját leghatározottabban Bronislaw Malinowski 1930-ban, a *Man*-ben megjelent tanulmánya fogalmazta meg.³⁸ Malinowski a rokonságkutatás egyik legnagyobb hiányosságának azt tartotta, hogy a kutatás a rokonsági elnevezési rendszerek elemzése során eltávolodott attól a kérdéstől, hogy *valójában mi is tarja össze a rokonokat*, milyen jelenségeköröket, viselkedési mintákat szabályoz. Az is mellékes, szinte csak illusztráció szintjén megjelenő kérdés maradt, hogy milyen cselekedetek, viselkedésminták és érzelmek kapcsolódnak a rokonság jelenségeköréhez. Pontot ugyan nem tett Malinowski a rokonsági elnevezési rendszereket érintő vita végére,³⁹ de a rokonság kutatásában egyre fontosabb kérdéssé vált az, hogy *miképpen működnek a rokoni kapcsolatok a mindennapokban*.

Az a fokozatos hangsúlyváltás, amely a rokonsági rendszerek helyett azok működését helyezte a kutatás homlokterébe, újszerű vitákat hozott a kutatásba. E viták elsősorban azt a kérdést érintették, hogy a rokoni viszonyok között a leszármazási vagy éppen a házassági kapcsolatok meghatározóbbak-e. A funkionalista iskola, a brit szociálintropológia genealógiai elkötelezettségét megőrizve elsősorban a leszármazási kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozta. Ezen megközelítés szerint a házassági kapcsolatok valójában csak modifikálják, átrendezik a fennálló társadalmi rendszereket,⁴⁰ nem megalkotják azokat. Még egyértelműbben fogalmazza meg a leszármazási viszonyok társadalmi rendszereket meghatározó jellegét Radcliffe-Brown 1952-ben a „*Structure and Function in Primitive Society*” című munkájában.⁴¹ E kötetben amellett érvelt a szerző, hogy a leszármazási csoportok között létrejövő intézményesített,

³⁴ Thomas 1906.

³⁵ Kroeber 1909: 84.

³⁶ Rivers 1914.

³⁷ Radcliffe-Brown 1935.

³⁸ Malinowski 1930.

³⁹ A rokonsági rendszerek vizsgálata az Egyesült Államokban George Murdockhoz és a Yale Egyetemhez köthetően, mindmáig fontos szerepet kapnak a Human Relations Area Files kutatási programjában. Murdock 1949.; Ember 1997.

⁴⁰ Radcliffe-Brown 1950: 43.

⁴¹ Radcliffe-Brown 1952.

valamint a preferált házassági kapcsolatok a leszármazási viszonyokon nyugvó társadalomszerkezet *fenntartásában*, generációról-generációra történő újratermelésében játszanak szerepet.⁴²

Ezzel szemben állt az a rokonságszemlélet, amely a házasságot nem a leszármazási rendszerek másodlagos jellemzőjeként, egyfajta elkerülhetetlen velejárójaként értelmezte, hanem éppen fordítva: a házassági és szövetségi kapcsolatok hálózataként értelmezte a társadalmi rendszereteket. Ezen iskola képviselői, Claude Lévi-Strauss, Louis Dumont és Rodney Needham amellett érveltek, hogy a házasság (a nők cseréje) az emberi kommunikáció egyik formája. Vagyis az interperszonális viszonyok, amelyek egyúttal a társadalmi/közösségi élet építőkövei, egyik teljesen általános formájaként értelmezhetőek azok a szabályok és eljárások, amelyek a házassági kapcsolatokat létrehozzák, illetve más esetben tiltják.⁴³

Fontos azonban kiemelni, hogy e viták során sem kérdőjeleződött meg az, hogy a rokonság, mint biológiai és házassági kapcsolatokon alapuló emberi viszonyok összessége értelmezhető. E nézet oly mértékben szervesült a nemzetközi antropológiai kutatásban, hogy az emberi társadalmak alapvető, az emberiség biológiai természetéből fakadó, jószerivel további magyarázatot nem kívánó, rendszerépítő elemévé emelte a rokonságot. Robin Fox „*Kinship and Marriage*” című, első megjelenése óta számos újrakiadást megélt kötete, a rokonságot az emberi társadalom logikájaként értelmezte.⁴⁴ A kötetnek már a címe is a rokonság jelenségének kettős természetére utal.⁴⁵ Harold Scheffler és Floyd Lounsbury 1971-ben pedig azt állítják a rokonsági viszonyokról írott monográfiájuk bevezetőjében, hogy a biológiai leszármazás (vagyis a *valódi* rokoni viszony) logikailag és időben is előbbre való, mint bármely más társadalmi kapcsolat.⁴⁶ Másképpen fogalmazva, az a tény, hogy az ember kizárólag szexuális kapcsolat útján képes utódokat létrehozni meghatározza egyúttal annak a lehetőségét is, hogy miképpen képes értelmezni a rokonság jelenségkörét egy-egy közösség – beleértve a kutatók közösségét is. E megközelítés szerint a rokonság a társadalmi életnek az a területe, amelyet nem az egyes emberi társadalmak hoznak létre, hanem az emberi nem biológiai adottságai, vagyis a reprodukció.

ROKONSÁG A LESZÁRMAZÁSON ÉS A HÁZASSÁGON TÚL

A rokonság hagyományos, a leszármazásra és a házasságra tekintettel levő vizsgálati módszerét két egymástól független kutatás tette mérlegre az 1960-as években. Az egyik Pápua Új-Guinea hegyvidéki népeinek kutatása volt. Az addig elzárt, kutathatatlan csoportokhoz eljutó antropológusok meglepve tapasztalták, hogy a leszármazás

⁴² Az angol szociálintropológiai iskola leszármazás-orientált szemléletét Louis Dumont magyarul is olvasható munkájában foglalta össze. Dumont 2002.

⁴³ Lévi-Strauss 1969. Mindkét rokonságszemlélet kiváló összefoglalását adja Schneider 1984.

⁴⁴ Fox 1967: 2.

⁴⁵ Prenatálisan, a biológiai leszármazásnak megfelelően létrejött, illetve társadalmi szabályok szerint, posztnatálisan a szexuális viselkedés szabályozásával létrehozott.

⁴⁶ Scheffler-Lounsbury 1971: 38.

és házasság kettőségén alapuló rokonsági rendszerek az általuk vizsgált hegyvidéki törzseknél teljesen használhatatlannak bizonyultak a társadalmi, rokoni viszonyok leírására.⁴⁷ A további kutatások Pápua Új-Guineában még inkább alátámasztották azt a feltételezést, hogy egyes közösségeknél a rokonságnak gyakorlatilag semmi köze nincs a biológiai leszármazás kérdéséhez.⁴⁸ Az egyre nagyobb számban előkerülő néprajzi leírások nyomán a rokonság kutatóinak egy csoportja arra a következtetésre jutott, hogy tévút az a gondolat, miszerint a rokonság jelenségkörét okvetlenül valamilyen feltételezett vagy valós biológiai kapcsolatnak kell létrehoznia az egyes emberi közösségeken belül.⁴⁹ Nemcsak arra hoznak az térségben vizsgált társadalmak példát, hogy a leszármazás és a házasság mellett más kapcsolatformák (pl. a közös étkezés) is valós rokoni kapcsolatokat hoz létre, hanem arra is, hogy a rokonság jelenségkörének még a fókuszában sem áll a házasság és a leszármazás. A melanéziai és pápua új-guineai példákhoz hasonló néprajzi jelenségeket tártak fel néhány évtizeddel később azok a kutatások is, amelyek Amazónia gyűjtögető-vadász és kertművelő közösségeiben kérdezték rá a rokoni kapcsolatok és csoportok működésére, konstituálódására.⁵⁰

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért éppen e két terület néprajzi vonatkozásai rajzolták át a rokonságra vonatkozó antropológiai gondolkodást. Areális jelenségekről van szó? Életmódhoz köthető sajátosságról? Az animisztikus világképhez kapcsolható társadalomszervezetről? Vagy esetleg arról, hogy ezeken a néprajzkutatás számára korábban nehezen hozzáférhető terepeken már másfajta tudással és képzettséggel felvértezve kezdtek meg a kutatásaikat az antropológusok? Mindenesetre arra vonatkozóan, hogy a rokonság és a biológiai leszármazás egymástól független jelenségek is lehetnek, más területekről csak sporadikusan állnak rendelkezésünkre néprajzi leírások.⁵¹

A másik kutatás, amely megkérdőjelezte a hagyományos rokonságkutatás érvényességét, David M. Schneider munkássága volt. Schneider 1968-ban megjelent *„American Kinship: A Cultural Account”*, majd később az 1984-ben íródott *„A Critique of the Study of Kinship”* című könyve, valamint a köztes időben megjelentett tanulmányai kétségkívül fordulópontot jelentettek a rokonságkutatásban.

Schneider szerint nincsen értelme arról beszélni, hogy általában a társadalmakon belül mit is jelent a rokonság. Ugyanis, ha az ismert társadalmak rokonságról vallott elképzeléseit egymás mellé helyezzük, akkor a kutató nem tud meghatározni egyetlen olyan közös jegyet sem az eltérő elképzelések halmazában, amely minden társadalomban a rokonság jelenségköréhez tartozna. Vagyis nincsen olyan egyetlen, az emberi közösségek által osztott, közös elképzelés sem a rokonságról, amelyet analitikus, leíró kategóriaként az antropológusok érvényes módon használhatnának. Ami a kutatók rendelkezésére áll az nem egy egyéb, mint egy kép, egy fogalom, amelyet a saját szociokulturális közegébe beágyazott antropológiai kutatási hagyomány megteremtett. Röviden, értelmetlen a rokonságról, mint különálló kutatási területről beszélni.

⁴⁷ Barnes 1962.; La Fontaine 1973.

⁴⁸ Bamford 2007.

⁴⁹ Sahlins 2013.

⁵⁰ Viveiros de Castro 1992.; Taylor 1996.; Vilaca 2002.

⁵¹ Különösen szembevetendő a cirkumpoláris térségben a rokonság fluiditása. Erre a csukcsák és az inuitok szolgáltatnak jól ismert példákat: Bogoras 1904.; Nuttall 2000.

Schneider hatására a rokonság antropológiai kutatása egyre inkább azokra a kulturálisan eltérőképpen megalkotott szabályokra kezdett koncentrálni, amelyekből a rokonság jelenségkörét egy-egy társadalom *a maga számára felépíti*. Ez a törekvés együtt járt azzal a fókuszváltással is, amely a rokoni rendszerek monolitikus leírásától fokozatosan a rokonság kulturális szerepének és egyéni felhasználásának vizsgálatáig vezetett. E megközelítésből alakult ki a biológiai leszármazáson alapuló, genealógiáinak tekintett kapcsolatok *dekonstrukciójára* törekvő konstruktivista „*új rokonságkutatás*”. Schneider rokonságra vonatkozó kutatásainak egy további jelentős hozadéka is volt. Schneider, aki a kultúrát szimbólumok rendszerének tekintette, azt próbálta megérteni, hogy mit *szimbolizál* a rokonság jelensége az amerikai társadalomban. Végkövetkeztetése szerint az amerikai rokonsági rendszerben a *biogenetikai információ* jelenti a rokonság szubsztanciáját. Vagyis azt a jelöltet, amelyet a rokonsági kapcsolat szimbolizál, jelez.

A szubsztancia ebben az érvelésben egy olyan megváltoztathatatlan, anyagi jellegű permanens eleme, kapcsa a rokonságnak, amely az adott társadalmi konstellációktól függetlenül létezik. Attól, hogy egy férfi például egész élete során nem látta a fiát, és nem is tudott annak létezéséről, még ugyanúgy az apja marad a fiúnak, mivel ugyanazt a biogenetikai kódot hordozzák magukban – legalábbis az amerikaiak megítélése szerint. Schneider még radikálisabban fogalmazza meg a gondolatait akkor, amikor azt állítja, hogy az amerikai társadalomban a genetikai kód közös birtoklása *hozza létre* a rokoni viszonyt két ember között. Emiatt bármit is állít a tudományosság e genetikai állományról és annak örökléséről a jövőben, az amerikai társadalom számára *az* lesz a rokonság szubsztanciája.⁵² Ez tehát egy kulturális rendszer, amely független az egyén gondolataitól, vagy éppen társadalmi pozíciójától.

A rokonság szubsztanciáját, vagyis az arra vonatkozó kulturális/szimbolikus rendszert, Schneider szigorúan elkülöníti attól, amit ő a rokonság magatartási kódexének nevez (*code of conduct*), és amely a rokonságra vonatkozó viselkedések, normák, illetve jogok és kötelességek gyűjteménye. Olyan emberek is lehetnek ugyanis egymás rokonai, akik biogenetikai állománya nem tartalmazza a közös szubsztanciát (pl. feleség, sógor, após). Az ő viszonyukat kizárólag ezek a rokonságra vonatkozó normák és jogok rendszere szabályozza. A rokonság magatartási kódexe illetve szubsztanciája megjelenhet együtt vagy külön-külön is. Azok egymástól teljesen függetlenek.

A Schneider-féle rokonság szemlélet egyik alapvonása az, hogy a rokonság kulturális rendszere, mint egyfajta kulturális alrendszer egy adott társadalomban, függetlenül az egyes emberekre vonatkozó normatív rendszerektől, megismerhető, feltérképezhető. Mivel a rokonság kulturális jelrendszerként adott, ezért minden egyes kultúrában a kutatónak kísérletet kell tennie arra, hogy felismerje és leírja azon kulturálisan releváns szimbólumok rendszerét, amely létrehozza a rokonságot.

Ez a szemlélet magát az emberi reprodukciót, a biológiai leszármazást is egyfajta jelrendszernek tekinti. Robert McKinley például megfordítja Scheffler és Lounsbury érvelését, és azt állítja, hogy a rokonsági terminológiai rendszer a társadalmi pozíciókat a genealógiai viszonyok nyelvén közvetíti, mint kulturális jelrendszert, a tagjai

⁵² Schneider 1968: 22–25.

felé. Másképpen fogalmazva, a biológiai leszármazás jelrendszere mintegy követi és magyarázza egy-egy közösség saját társadalmi rendszerét.⁵³ E szemlélettel, illetve a belőle sarjadó *kulturalistának* nevezett rokonságkutatással kapcsolatban három kérdés merül fel:

1. Tekinthető-e bármely közösség, társadalom, kultúra olyannyira egyöntetűnek, hogy az egyének pozíciójától függetlenül meghatározható egy olyan kulturális rendszer, amely annak normatív szabályrendszerét meghatározza? Lehet-e amerikai, kínai, albán, református, bicskei vagy éppen szaha, európai rokonsági rendszerről beszélni?

2. A másik nagy probléma az, hogy a kulturalista szemlélet jószerével meg is szüntette az összehasonlító rokonságkutatást, hiszen felszámolta a rokonságról való gondolkodás közös mezejét. A rokonság ugyanis e kutatások számára minden egyes társadalomban más és más jelrendszerként – és normatív rendszerként adott.

3. Továbbá, a rokonság kulturális rendszerének létrehozása nagyfokú kreativitást igényel a kutatótól, és joggal merül fel az a sokat idézett kérdés, dilemma, hogy miképpen lehet elképzelni egy kultúrát olyan emberek számára, akik azt maguk számára sosem képzelik el.⁵⁴

A kulturalista szemléletű kutatások felhalmozódása egy további következménnyel is járt. A rokonsági rendszerek kulturális jelrendszerének vizsgálata során egyre több olyan leírás látott napvilágot, amelyek amellet érveltek, hogy minden rokoni kapcsolat, amelyet a biológiai leszármazás prenatálisan létrehoz, megalkotható kulturálisan, posztnatálisan az ember élete során. Erre különösen Janet Carsten malajziai kutatásai hoznak kitűnő példát.⁵⁵

LESZÁRMAZÁS ÉS HÁZASSÁG IS

Saját kutatási tapasztalataim azt támasztják alá, hogy a rokoni viszonyok sokszínűségét önmagában sem a biológiai sem a kulturalista megközelítés nem tudja részleteiben megragadni. Az Északkelet-Szibériában élő szahák, és azon belül is a tobuluki közösség tagjai, ahol a terepmunkámat végeztem, tisztában vannak azzal, hogy a rokonságot létrehozó *egyik* fontos tényező a biogenetikai leszármazás.⁵⁶ Ez nemcsak a helyi értékrend szerint van így, amelyben a rokonok elnevezése „vér- és magrokon” (*khaan uruu ajmakh*), hanem az iskolai oktatás keretén belül átadott biológiai, örökléstani ismeretek is nagy hatással vannak a rokonságról alkotott elképzelésekre. Ugyanakkor korántsem csak a vér, a spermium, a gének (vagyis a rokoni szubsztancia) átadása teremtheti meg a rokoni, leszármazási viszonyokat. Teljesen általános jelenség az adopcio széles körben elterjedt gyakorlata, amelyben az oldalági rokonok között a gyerekek örökbefogadása és örökbefogadása leggyakrabban azzal jár együtt, hogy a gyerekek Tobulukban

⁵³ McKinley 1981: 359.

⁵⁴ Wagner 1981: 27.

⁵⁵ Carsten 1997.

⁵⁶ Ahogy minden tudományos közlésben, ez alkalommal is rejtőnevekkel nevezem meg azokat a falvakat, ahol munkámat végeztem.

esetenként csak felnőttkorukat elérve tudják meg (vagy akkor sem), hogy ki is a biológiai apjuk vagy anyjuk.

Ebben az időszakban azonban már a kapcsolat fennállását, jelentőségét is megkérdőjelezzük a gyerekek és a szülők. A forradalom előtt a gyerekek kicserélése is bevett szokás volt olyan családok között, ahol csak egyetlen fiú volt, vagy ahol korábban sok csecsemő meghalt. Ilyenkor a szülők semmilyen szempontból nem tekintették saját gyereküknek biológiai leszármazottjukat, mert az a saját gyerek megbetegedéséhez vezethetett volna. Az adopcio elterjedtségének köszönhetően nem ritka az sem, hogy a testvéri csoportot olyan személyek alkotják, akiket a biológiai leszármazás nem köt össze, mégis a testvéri kapcsolat fennállását (és nem a működését!) a testvérek között senki sem kérdőjelezi meg. Tapasztalataim szerint a vezetéknev szintén a jelenségek azon körébe tartozik, amelyek a rokonság létrejöttének egy lehetséges tényezőjeként értelmezhetők Tobulukban.

A vezetéknev megváltoztatása olyan magatartási minták megjelenésével járt és jár ma is együtt Tobulukban, amelyek összefüggésben vannak azzal, hogy miképpen vélekednek a helyiek a rokoni kapcsolat fennállásáról. Mivel a *tojonok*, vagyis a helyi vezetők, vezetéknevének felvétele a kollektivizálás előtt szoros kapcsolatban állt az örökbefogadással, sőt a vagyon és a pozíció megöröklésével is, a vezetéknev felvétele nemcsak szimbolikusan közelítette az egyes embereket a *tojonok*hoz, hanem valószínűsítően is. Amennyiben valakit Gotovcevnak vagy Zablockijnak hívtak és nem rendelkezett a helyiek számára ismert genealógiával, híres felmenőkkel, akkor a vezetéknev felvételével mintegy adoptáltatta magát az általa felvett vezetéknevvvel rendelkezők körébe. Ellentétben azzal a lemoshatatlan és megkérdőjelezhetetlen rokoniszubsztancia-értelmezéssel, amelyet Schneider képvisel, Tobulukban a rokonságot létrehozó szubsztancia sokféle lehet, és esetenként egymásnak ellentmondó előjellel tanúskodnak a rokoni kapcsolatok fennállásáról vagy hiányáról. Nemcsak arról van szó, hogy az oktatás által átadott ismeretek szemben állnak valamilyen hagyományosnak nevezhető értékrenddel,⁵⁷ hanem arról is, hogy a rokonságra vonatkozó elképzelések nem egységesek, nem kötik gúzsba a helyieket. A rokonság szubsztanciájára vonatkozó különböző elképzelések halmazában az egyénnek van mozgástere, választási lehetősége a különböző társadalmi, rokoni konstellációk értelmezése során. Egy-egy rokoni viszonyt pedig többféleképpen is lehet értelmezni: valaki egyszerre lehet Migalkin és Gotovcev, sőt Hovrov, Petuhov és Gotovcev is. A vezetéknevek megváltoztatása, manipulálása Tobulukban azt a célt szolgálja, hogy alternatív lehetősége(ke)t teremtsen a rokoni viszonyok értelmezésére; egy játékeret, amelyet a karizmatikus emberek a maguk és mezőgazdasági üzemük hasznára tudnak fordítani.

A szaha példával mellett próbáltam érvelni, hogy a rokonsági kapcsolatot létrehozó tényezők sokasága ma már egy olyan polifon szerkezetet hoz létre, amelyen belül nemcsak, hogy nem lehet egyetlen olyan kulturális jelrendszert felfedezni, amely meghatározza a normatív szabályrendszert, de még egy kevert rendszert sem érdemes feltételezni. Tobulukban ugyanis a helyiek az adott szituációban megnyilvánuló ér-

⁵⁷ Ma már például a gyerekek kicserélése tilos, és a helyiek nem is tesznek erre kísérletet a gonosz szellemek félrevezetésének érdekében, mert értelmetlennek tartják.

dekeiknek megfelelően választják egyik vagy másik lehetőségét annak, hogy rokoni kapcsolatok fennállására hivatkozva valamilyen közös tevékenységbe kezdjenek. Nagyon tanulságos ebből a szempontból Ruttkay-Miklián Eszter elemzése a szintjai hantik rokoni viszonyairól.⁵⁸ Miután hosszasan elemzi és részletekbe menő pontossággal bemutatja a rokoni csoportok szerkezetét, működését, azok alapvető ismérveit, a kötet utolsó fejezetében felteszi azt a kérdést, hogy mit is jelent a rokonság, akkor, amikor egy közösségen belül mindenki rokonnak számít. Másképpen fogalmazva, a rokonsági rendszer jelentős játéktérrel biztosít a hantiknak ahhoz, hogy rokoni viszonyokat hozzanak létre, szüneteltessenek időlegesen, vagy szüntessenek meg végérvényesen.

Hasonló esettanulmányt idéz Marshall Sahlins a Fidzsi-szigetéről, amikor a következő kérdést tette fel beszélgetőpartnerének terepmunkája során. *„Tegyük fel, hogy van két ember, az egyik a rokonod, a másik nem. Melyikhez fordulnál segítségért? A válasz így hangzott: természetesen a rokonomhoz fordulnék, de ha ő nem tudna segíteni, és a másik pedig tudna, akkor tudnám, hogy valójában ez a másik ember a rokonom.”*⁵⁹ Ha nem a biológiai leszármazás, akkor mi teremti meg az együttműködésre való hajlamot, az egymáshoz tartozás érzését, az összekapcsolódás tudatát az emberi társadalmakban – teszi fel a kérdést a Sahlins egy későbbi munkájában. Van-e valami mélyebb, olyan átfogó emberi sajátosság, amely a rokonság jelenségét, ha az nem a biológiai leszármazáson alapul, általánossá teszi az emberi közösségekben. Hiszen úgy tűnik, minden társadalom így vagy úgy, de megjelöli és elkülöníti a rokonokat a nem rokonoktól.

Sahlins a „*kölcsönös létezésre*” (*mutuality of being*) való képességet tekinti ilyen sajátosságnak. Vagyis azt az emberi sajátosságot, hogy önmagát nemcsak különálló egzisztenciaként képes szemlélni az ego, hanem egy közösség részeként, amelyben az emberek egy csoportjának egzisztenciája nem választható el a sajátjától. Michael Tomasello ezt az emberi képességet nevezi „*megosztott intencionalitásnak*”. Tomasello kísérletei azt mutatják, hogy az emberek egymást már kilenc hónapos koruktól intencionális és racionális lényként kezelve egy közös interszubjektív térben élik meg és fogják fel a világot. Ugyan az állatok is sokféleképpen képesek egymással együttműködni, de nem képesek megosztani a személyiségüket másokkal.

Sahlins – Tomasello gondolatmenetét követve – azt állítja, hogy a „*kölcsönös létezés*” – vagyis amikor egy ember azt éli meg, hogy egy másik ember létezésének a része az övé is – a megosztott intencionalításra való képességből adódik, és nem abból, hogy az ember a leszármazás jelenségét kulturálisan értelmezi. A rokonság tehát a „*kölcsönös létezés*” egy olyan formája, amelyet az egyes társadalmak más és más eszközökkel szabályoznak és tartanak az egyes emberek számára átlátható, megélhető keretek között. Sahlins számára éppen ezért a rokonság nem biológiai, hanem *kizárólag kulturális jelenség*, vagyis a „*kölcsönös létezés*” társadalmakként eltérő módon szabályozott rendszere.

A rokonságkutatás kulturalista megközelítésével kapcsolatban a rokonság kérdéskörével foglalkozó kutatók egy jelentős része kezdetektől fogva szkeptikus volt. Ab-

⁵⁸ Ruttkay-Miklián 2012.

⁵⁹ Sahlins 1962: 204.

ban ugyan e kutatók is egyetértettek, hogy a rokonság jelenséghatárához kultúránként, közösségekként eltérő (jel)rendszerek kapcsolódhatnak, de emellett határozottan állították azt is, hogy ezen eltérő rendszerek középpontjában változatlanul a biológiai leszármazás található. Azaz a sokféle kulturális rendszer valójában a csupán egyetlen módon elképzelhető emberi biológiai adottságot *modellezi* változatos módokon. E nézet kétségkívül legharcosabb képviselője Warren Shapiro, aki számos tanulmányában fogalmazta meg kételyeit a kulturalista, konstruktivista rokonságkutatással szemben.⁶⁰

Meglátása szerint a rokonok egyes osztályai között minden esetben lehet találni olyan személyeket, akik az adott rokonsági osztály központi tagjai.⁶¹ Vagyis – e nézet szerint – olyan közösségekben, ahol az apa mellett a nagybácsikra is apaként hivatkoznak, a helyiek minden esetben meg tudják mondani, hogy egy rokoni viszonyban ki az igazi apa. Azt is állítja Shapiro, hogy e különbségtétel minden egyes társadalomban törvényszerűen meg kell, hogy legyen. Vagyis függetlenül attól, hogy milyen kulturális rendszer veszi körbe a rokonságot az adott közösség tagjai tisztában vannak azzal, hogy milyen biológiai alapja van a nemzésnek és a születésnek, és ezt az információt kulturálisan megjelölik. Csúsz az antropológusok „*primitivista*”, sematikus gondolkodásának az eredménye az, hogy a terepen tapasztalt rokonsági rendszereket előszeretettel állítják szembe a „*nyugati*” társadalmakkal. E szembeállítás célja, pedig minden esetben a nyugati civilizációs vívmányok kritikája.⁶² Amazónia és Melanézia kutatói ekképpen nemcsak a nyugati társadalmakkal állítják szembe a kutatott közösségek értékeit, hanem saját kutatásaikat, ismeretelméleti rendszerüket is tudatosan szembeállítják a nyugati tudományosság fősodorbéli eredményeivel.

AMI SZÜLETÉSTŐL FOGVA ADOTT, ÉS AMI A SZÜLETÉST KÖVETŐEN JÖN LÉTRE

Ez utóbbi megállapítás egyes kutatók esetében látszólag meg is állja a helyét. Eduardo Viveiros de Castro munkássága talán az egyik legjobb példa arra, hogy miképpen válhat perspektívát egy kutató, és ezáltal hogyan emelheti be egy-egy közösség ontológiai rendszerét a tudományos diskurzusokba. Amazóniában a tupi-guaranikhoz tartozó arawatéek között végzett terepmunkájának tapasztalataira támaszkodó szerző mellett érvel, hogy érdemes komolyan venni az egyes közösségek sajátlagos ontológiai rendszereiből fakadó ismeretelméleti következményeket az antropológiai értelmezés során. Vagyis nemcsak azt kell feltételeznie egy antropológusnak, hogy ugyanazt a jelenséget (amelyet a terepmunka során maga is érzékel) másképp látják, értelmezik-e a kutatott közösség tagjai (legyen szó akár mágiáról, rokonságról vagy ajándékozásról), hanem azt is, hogy valójában nem is ugyanaz a jelenség áll az érzékelés háttérében. Vagyis nem az a kérdés, hogy az egyébként a bennszülöttek számára is rendelkezésre

⁶⁰ Shapiro 2011.; 2014.

⁶¹ Shapiro 2014: 20.

⁶² Shapiro 2009: 3.

álló egységesen adott világot ők miért élik meg, értik meg másképp, mint mi, hanem az, hogy milyen világ áll(hat) az ő és egyúttal potenciálisan a mi rendelkezésünkre is.⁶³

Vegyük szemre, hogy milyen következményekkel járhat ez a megközelítés a rokonság jelenségkörére vonatkozóan.⁶⁴ A rokonság két alappillére – amint azt az eddigiekben láttuk – az antropológiai gondolkodás számára igen sokáig szinte kizárólagosan a leszármazás és a házasság volt. Ez a két jelenség azonban nemcsak egymás mellett létezik, hanem sajátos viszonyban is áll egymással. Minden rokonsági rendszerben létrejönnek ugyanis rokoni csoportok, amely csoportoknak tagjai megkülönböztetik a „mi csoportot” az egyéb „más csoportoktól”. Két vagy több rokoni csoport között a kapcsolatot, szövetséget a befogadás sajátos eljárásai – vagyis a házasság szabályai, formái teremtik meg. A „mi csoport” közösen birtokolt vérrokoni szubsztanciájával a „más csoportból” származó házastárs nem rendelkezik. Közte és a rokoni csoport többi tagja között csak egy társadalmi/kulturális szabály hozza létre a kapcsolatot. Amíg tehát a leszármazás, a vérrokonság további magyarázatot nem igénylő a születés pillanatában rendelkezésre álló adottság, addig az affínális rokonokkal való kapcsolat közös tevékenységek által létrehozott és fenntartott jellegű. Ezt a modellt nevezi Viveiros de Castro tanulmányában „nyugati modell”-nek.

Azonban logikailag nem ez az egyetlen lehetséges kapcsolat a házasság és a vérrokonság között. Ahogy a vérrokonok úgy a házasság útján szerzet rokonok is lehetnek eleve adottak egy közösség számára, és fordítva; hasonlóan az affínális rokonokhoz a vérrokonok között is elképzelhető posztnatális, vagyis csak a születést követően társadalmilag létrehozott kapcsolat. Az alábbi táblázat a házassági és vérrokoni kapcsolatok születésnél adott illetve születés után létrehozott jellege szerint jeleníti meg az egyes ideáltipikus rokoni modelleket. E modellek teljesen tisztán sosem jellemeznek egyetlen társadalmat sem.

	Adott vérrokonság	Létrehozott vérrokonság
Adott házasság	Konstitutív modell	Amazóniai modell
Létrehozott házasság	Nyugati modell	Konstrukciós modell

1. táblázat Ideáltipikus rokoni modellek

Viveiros de Castro, konstitutív modellnek nevezi azt a rokonsági rendszert, amelyben mind a vérrokonok, mind az affínális rokonok eleve adottak egy individuum számára. E rendszerben már a születés pillanatában adottságként jelenik a vérrokonok és az affínális rokonok csoportja. Mindkét csoport tagjai egyfajta szubsztanciaként hordozzák magukban a megszületett individuumhoz való egyetlen lehetséges viszonyukat. A konstitutív modell sokféleképpen jelenhet meg az antropológiai leírásokban. Ezek közül az egyik azon társadalmak csoportja, ahol házassági osztályok határozzák meg a házastársak csoportját. A házasság ezekben a közösségekben nem választás kérdése.

⁶³ Viveiros de Castro 2014.

⁶⁴ Viveiros de Castro 2009.

Szibériában ez a modell jellemzi a Szahalin-szigetén és az Amur-folyó torkolatánál élő giljokokok rokonsági rendszerét.⁶⁵

E példa ellentettje az ún. konstrukciós modell. Ebben a modellben semmi sem adott a születés pillanatában, mind a vérrokonokat, mind az affinális rokonokat az adott individuum kulturális szabályok sokaságának alkalmazásával hozza létre élete során. Sőt, mivel a vérrokonság és az affinális rokonság egyaránt létrehozott, kulturális termék, mindkettő megszüntethető, vagy megváltoztatható is. Ez azzal a következménnyel is jár, hogy a rokoni szubsztancia e közösségekben létrehozható, megszüntethető, és nem állandó, lemoshatatlan primordiális kategóriaként létezik.⁶⁶ A közös rokoni szubsztancia létrehozható például azonos helyen nőtt növények huzamos ideig tartó közös fogyasztásával,⁶⁷ vagy éppen az azonos eseményekre való emlékezéssel.⁶⁸

A negyedik lehetséges modell, a Viveiros de Castro által amazóniai modellnek nevezett rendszer. Az Amazóniában élő arawaté indiánok világképének legjellemzőbb vonása az, hogy számukra eleve ki van jelölve az affinális (nem csak emberi) rokonok osztálya. Ez a kozmológiai adottság eredményezi azt, hogy a testvérek is a feleségeik neveiből létrehozott személyneveiket (x férje) használják, amikor egymásra hivatkoznak.⁶⁹ Másképpen fogalmazva az arawatéknál a vérrokoni csoport is az affinális rokoni kapcsolatokon keresztül jön létre, nyer értelmet.

A négy lehetséges, és hangsúlyozottan *ideáltipikus* modell rövid bemutatásával amellet kívántam érvelni, hogy az a szemlélet, amely a rokonságot az emberi kultúrában biológiai adottságként kezeli, valójában a rokonsági rendszereknek csupán az egyik (habár ma már kétségkívül a legerjedtebb, uralkodó) lehetséges változatát képviseli. Azonban kérdés az, hogy mi szükség van arra, hogy a rokonság jelenségéről rugalmasabban, a megszokott és működőképes modellünkön kívül, azt felfüggesztve is képesek legyünk gondolkodni?

ÖSSZEFOGLALÁS: TÚL SZŰK – TÚL SZÉLES

E rövid szemle után érdemes visszatérni a tanulmány elején megfogalmazott kérdéshez, tehát ahhoz, hogy mi is a rokonság? Vagy még pontosabban fogalmazva, miképpen érdemes a rokonság fogalmát meghatározni, kezelni az antropológiai kutatásnak. Erre ugyanis, amiképp arra a rokonság jelenségkörének eddig bemutatott iskolái rámutattak többféle lehetőség is mutatkozik. Amellet kívánok érvelni, hogy mindegyik megoldásnak, megközelítésnek vannak előnyei és hátrányai egyaránt. Ezeket szedem a következő oldalakon csokorba.

Az első lehetőség az, hogy egy olyan *szűk meghatározását* adjuk a rokonság fogalmának, amely elsősorban a *leszármazás és a házasság kapcsolatát helyezi a középpont-*

⁶⁵ Shternberg 1999: 39–40.

⁶⁶ Carsten 2001.

⁶⁷ Leach 2003.

⁶⁸ Taylor 2005.

⁶⁹ Viveiros de Castro 1992: 144–145.

ba. E két jelenséghez mérten, ezek alapján definiálja a rokonságot. Ez a megközelítésmód számos előnnyel jár. Egyrészt viszonylag egyértelműen megszabja a vizsgálandó jelenségek körét – hatékonyan lehatárolva a rokonságkutatás hatókörét. Másrészt mindezt úgy teszi, hogy harmonikusan beilleszti mindezt abba a társadalmi és kulturális környezetbe, amely az antropológia (ki)alakulása, kibontakozása során a kutatók túlnyomó többségének sajátja volt.⁷⁰ Végül a szigorú lehatárolás lehetővé teszi a földrajzi és történeti összehasonlítást, hiszen a rendelkezésünkre álló rokonsági jelenségeket vizsgáló, bemutató szövegek túlnyomó része e szűk definíció szerint íródott.

Vannak azonban hátrányai is e megközelítésnek. Elsőként az, hogy egy európai kulturális modellt érvényesít egy általános emberi jelenség vizsgálata során. Ez egy további kockázatot is hordoz magában. Mégpedig azt, hogy egyes jelenségek marginálisnak, anomáliának tűnnek a meghatározás szerinti normális állapotokhoz képest. Másképpen fogalmazva e megközelítés magában hordozza a preskriptív/előíró attitűd lehetőségét is, túllépve a deskriptív/leírás igényén. Végül – amint arra korábban rámutattam, egyes (Európából nézve marginális) társadalmak esetében eszköztelen a lokálisan/kulturálisan rokonságként értelmezett jelenségek leírása során.

A második lehetőség egy *szélesebb, átfogóbb meghatározás* megadása. Ebben az esetben a cél az, hogy a kutatás megtalálja azt a *minimális kritériumot*, amelybe az antropológiai kutatások által bemutatott rokonsági rendszerek, rokonsághoz kapcsolható jelenségek egyszerre, egy fogalmi kereten belül bemutathatók. Erre tett kísérletet Marshall Sahlins akkor, amikor a leszármazás és házasság kettősségétől eloldotta a rokonság meghatározását. Ez a megközelítés ugyan lehetővé teszi azt, hogy a rokonság kutatás Európa-központúsága megszűnjön, ahogy azt is, hogy eddig nehezebben értelmezhető rokoni rendszereket is vizsgálhatóvá tegyen, azonban számos más problémát nem old meg, és további kihívásokat támaszt a rokonság kutatásával szemben.

Először is azt, hogy ha már tudjuk, mi a rokonság (széles értelemben), akkor mit lehet kezdeni vele?⁷¹ Sosem lehet eléggé tág a rokonság fogalmának meghatározása ahhoz, hogy minden lehetséges rokonsággal kapcsolatos jelenséget magába foglaljon. Az asszisztált reprodukciós eljárások például olyan korábban nem létező rokonsági viszonyokat/kapcsolatokat/formákat eredményezhetnek, amelyek még a sahlinsi keretbe sem illeszthetők be. Hasonlóan nehézséget jelenthet egy széles meghatározás esetében az is, hogy az emberek mellett kiterjeszthető nem emberekre is. Erre nemcsak az ontológiai antropológia hoz meggyőző példákat,⁷² de egyes etnográfikák is.⁷³ Így a „létezés kölcsönössége” elveszti megvilágító erejét, és alkalmatlanná válik bármiféle összehasonlításra.

Egy harmadik lehetőség az, amelyet a *kulturalista rokonságkutatás* képvisel. Eszerint a rokonság, mint kultúrákon átívelő az egész emberi nemre jellemző jelenség gya-

⁷⁰ Adam Kuper meggyőzően kimutatja, hogy miért volt eminens jelentősége a kor kutatói számára a rokonság és annak anomáliáinak kérdése. Kuper 2002. Tanulságos végig tekinteni a 19. század végi brit antropológusok gazdag és bonyolult rokonsági és örökösödési viszonyain is, hogy megértsük, miképp fordultak a rokonság kérdései felé. Stocking 1995.

⁷¹ Strathern 2014.

⁷² Oliver 2007.

⁷³ Costa 2017.; Govindarajan 2018.

nánt nem ragadható meg. Nem rokonság van, hanem rokonságok. Minden kultúra autonóm módon értelmezi azt, hogy mit és miért tekint rokonságnak. Ez a megközelítés egyben azt is jelenti, hogy az antropológia lemond az összehasonlítás igényéről, illetve arról, hogy az emberi nemre általánosan jellemző jelenségként értelmezze a rokonságot, és egyúttal a leszármazást és a házasságot. Az összehasonlítás egyetlen lehetősége a frontális összevetés, amely egy-egy kultúrát szembesít egymással, leggyakrabban a kutatót a kutatókkal.

Amikor tehát a rokonság fogalmának, és egyben a vizsgált jelenségek körének a meghatározása a kutató célja, akkor egy olyan helyzetbe kerül, amelyben a kutatási célok és a kutatói attitűd meghatározza a rokonság fogalmának értelmezését. A sok kutató pedig sokféle értelmezést, sokféle meghatározást jelent. Ez a polifónia számos veszélyt hordoz magában, a legfőbb veszély azonban az, hogy elcsúsznak egymás mellett a „rokonság” fogalmának eltérő értelmezései – és egymással nehezen összeegyeztethető igénnyel lépnek fel a kutatók munkájuk során. Éppen ezért a következő tanulmányban amellett érvelek, hogy mindaddig, amíg a rokonság fogalmának meghatározása, a rokonság kereteinek értelmezése a cél, addig a fent említett problémák feloldhatatlannak maradnak.

Irodalom

BAMFORD, Sandra

- 2007 *Biology Unmoored: Melanesian Reflections on Life and Biotechnology*. Berkeley: University of California Press.

BODROGI Tibor

- 1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. *Ethnographia* LXVIII. 1. 1–55.
 1962 *Társadalmak születése*. Budapest: Gondolat.
 1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány* 3. 129–147.
 1977 A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* X. 9–33.
 1985 Magyar matriarchátus? *Ethnographia* XCVI. 4. 461–492.

BOGORAS, Waldemar

- 1904 *The Chukchee. Memoirs of the AMNH. Publications of the Jesup North Pacific Expedition*. New York: American Museum of Natural History.

CARSTEN Janet

- 1997 *The Heat of Hearth: The Process of Kinship in a Malay Fishing Community*. Oxford: Oxford University Press.
 2001 Substantivism, Antisubstantivism, and Anti-antisubstantivism. In Sarah Franklin – Susan McKinnon (szerk.) *Relative Values: Reconfiguring Kinship Studies*. 29–53. Durham – London: Duke University Press.

COSTA, Luiz

- 2017 *The Owners of Kinship: Asymmetrical Relations in Indigenous Amazonia*. Chicago: Hau Books.

- DUMONT, Louis
2002 *Bevezetés két szociálanropológiai elméletbe. Leszármazási csoportok és házassági szövetség.* Budapest: L' Harmattan Kiadó.
- EMBER, Melvin
1997 Evolution of the Human Relations Area Files. *Cross-Cultural Research*. 31. 3–15.
- FARAGÓ Tamás
2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 393–483. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FOX, Robin
1967 *Kinship and Marriage*. Harmondsworth: Penguin Books.
- GELLNER, Ernest
1960 The Concept of Kinship: With Special Reference to Mr. Needham's „Descent Systems and Ideal Language”. *Philosophy of Science* 27 (2): 187–204.
- GOVINDRAJAN, Radhika
2018 *Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- HAMPSHIRE, Kate – SIMPSON, Bob
2015 Assisted Reproductive Technologies: A Third Phase? In Kate Hampshire – Bob Simpson (szerk.) *Assisted reproductive technologies in the third phase: global encounters and emerging moral worlds*. 1–19. London: Berghahn.
- HOLY, Ladislav
1996 *Anthropological Perspectives on Kinship*. London – Ann Arbor: Pluto Press.
- INHORN, Marcia C. – TREMAYNE, Soraya (szerk.)
2012 *Islam and Assisted Reproductive Technology. Sunni and Shia Perspectives*. Oxford, New York: Berghahn Books.
- JACKSON, Michael D.
2021 The Life Course of Concepts. In Andrew Brandel – Marco Motta (szerk.) *Living With Concepts. Anthropology in the Grip of Reality*. 197–214. New York: Fordham University Press.
- KROEBER Alfred. L.
1909 Classificatory Systems of Relationship. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 39 (1): 77–84.
- KUPER, Adam
2002 Incest, Cousin Marriage, and the Origin of the Human Sciences in Nineteenth-Century. *Past & Present* 174. 158–183.
2005 *The Reinvention of Primitive Society: Transformations of a Myth*. New York: Routledge.
- LANGHAM, Ian
1981 *The Building of British Social Anthropology*. (Studies in the history of modern science 8). Dodrecht: D. Reidel Publishing Company.
- LEACH, James
2003 *Creative Land: Place and Procreation on the Rai Coast of Papua New Guinea*. New York: Berghahn.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
1969 *The Elementary Forms of Kinship*. Boston: Beacon Press.

LOWIE, Robert

1917 *Culture and Ethnology*. New York: McMurtrie.

1920 *Primitive Society*. New York: Boni & Liveright.

MAINE, Henry Sumner

1861 *Ancient law, its connection with the early history of society and its relation to modern ideas*. London: Murray.

MAKARIUS, Raoul

1977 Ancient Society and Morgan's Kinship Theory 100 Years After. *Current Anthropology* 18 (4): 709–729.

MALINOWSKI, Bronislaw

1930 Kinship. *Man* 30: 19–29.

McKINLEY, Robert

1981 Cain and Abel on the Malay Peninsula. In Mac Marshall (szerk.) *Siblingship in Oceania: Studies in the Meaning of Kin Relations*. 335–418. Ann Arbor: University of Michigan Press.

McLENNAN, John Ferguson

1865 *Primitive Marriage: An Inquiry into the Origins of the Form of Capture in Marriage Ceremonies*. Edinburgh: Adam and Charles.

1886 *Studies in ancient history comprising a reprint of primitive marriage*. London: Macmillan.

MÉSZÁROS Csaba

2021 Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt). *Ethnographia* 132. 1. 1–21.

MORGAN, Lewis Henry

1871 *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington: Smithsonian Institution.

MORVAY Judit

1977–1982 Rokonság. In Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MURDOCK, George

1949 *Social Structure*. New York: MacMillan.

NUTTAL, Mark

2000 Choosing Kin: Sharing and Subsistence in a Greenlander Hunting Community. In Peter P. Schweitzer (szerk.) *Dividends of Kinship: Meanings and Uses of Social Relatedness*. 33–60. London: Routledge.

OLIVER, Kelly

2007 Stopping the Anthropological Machine: Agamben with Heidegger and Merleau-Ponty. *PhaenEx* 2 (2): 1–23.

RADCLIFFE-BROWN, Alfred

1950 Introduction In Alfred R. Radcliffe- Brown – Daryll Forde (szerk.) *African Systems of Kinship and Marriage*. London: University of Oxford Press.

RIVERS, William Halse

1914 *Kinship and Social Organisation*. London: Constable.

RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter

- 2012 *Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai.* Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.

SAHLINS, Marshall

- 1962 *Moala: Culture and Nature on a Fijian Island.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
2013 *What Kinship Is – And Is Not.* Chicago: Chicago University Press.

SÁRKÁNY Mihály

- 1997 Rokonsági rendszerünk átalakulásának néhány kérdése. In Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.) *Honfoglalás és néprajz.* 33–46. Budapest: Balassi Kiadó.

SCHEFFLER, Harold W. – LOUNSBURY, Floyd G.

- 1971 *A Study in Structural Semantics: The Siriono Kinship System.* Englewood Cliff: Prentice-Hall.

SCHNEIDER David M.

- 1968 *American Kinship: A Cultural Account.* Chicago: University of Chicago Press.
1984 *A Critique of the Study of Kinship.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

SERVICE, Elman R.

- 1985 *A century of controversy: ethnological issues from 1860 to 1960.* Orlando: Academic Press.

SHAPIRO, Warren

- 2009 *Partible Paternity and Anthropological Theory The Construction of an Ethnographic Fantasy.* Lanham: University Press of America.
2011 The nuclear family versus the men's house? *Anthropological Forum* 21: 57–75.
2014 Contesting Marshall Sahlins on Kinship. *Oceania* 84 (1): 19–34.

SHTERNBERG, Lev Iakovlevich

- 1999 *The Social Organization of the Gilyak.* New York: American Museum of Natural History.

SOUSA, Paolo

- 2003 The Fall of Kinship: Towards an Epidemiological Explanation. *Journal of Cognition and Culture* 3 (4): 265–303.

STARCKE, Carl Nicolai

- 1888 *Die Primitive Familie In Ihrer Entstehung Und Entwicklung.* Leipzig: Brockhaus.

STOCKING, George W. Jr.

- 1995 *After Tylor. British Social Anthropology 1888–1951.* Madison: The University of Wisconsin Press.

STRATHERN, Marilyn

- 2014 Kinship as a Relation/La parenté comme relation. *L'Homme* 210. 43–61.

TAGÁNYI Károly

- 1917 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről I–II. *Ethnographia* XXVIII. 42–58, 196–223.
1918 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről III. *Ethnographia* XXIX. 24–49.

TAYLOR, Anne Christine

- 1996 The Soul's Body and its States: An Amazonian Perspective on the Nature of Being Human. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 2. 201–215.

THOMAS, Northcote W.

1906 *Kinship organization and group marriage in Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

TYLOR Edward B.

1889 On a Method of Investigating the Development of Institutions; Applied to Laws of Marriage and Descent. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 18. 245–272.

VILACA, Aparecida

2002 Making Kin Out of Others in Amazonia. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 8. 341–365.

VIVEIROS De CASTRO, Eduardo

1992 *From the Enemy's Point of View: Humanity and Divinity in an Amazonian Society*. Chicago: University of Chicago Press.

2009 The gift and the given: three nano-essays on kinship and magic. In Sarah Bamford – James Leach (szerk.) *Kinship and beyond: the genealogical model reconsidered*. 237–268. New York: Berghahn.

2014 *Cannibal Metaphysics. For a Post-structural Anthropology*. Minneapolis: Univocal Publishing.

WAGNER, Roy

1981 *The Invention of Culture*. Chicago: Chicago University Press.

WESTERMARCK, Edvard A.

1891 *The History of Human Marriage*. London: Macmillan.

ZSIGMOND Gábor

1977 *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest: Gondolat.

Mészáros Csaba

Tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

e-mail: meszaros.csaba@abtk.hu

Csaba Mészáros

What is kinship? Anthropological perspectives, part 1

The primary task of this paper is to clarify some epistemological and conceptual issues related to one of the most commonly used concepts in anthropology - kinship. However, given the concept's popularity and the diversity of social phenomena it captures, this task would be beyond the scope of a single study so I will discuss it in four parts. The present paper is the first in a four-part series and explores the methods used to define kinship in anthropological discourses. Since Tibor Bodrogi's volume on kinship in 1962, no overview of kinship theory has been published in Hungarian. It is not only the results of the past 60 years of kinship theory that call for a revisiting of the subject but also the fact that social debates on certain kinship phenomena (e.g., marriage, adoption, gender roles) are increasingly resonating in public discourse and social policy.

Proverbium-használat és proverbiális beszédmód Arany László Eredeti népmesék című gyűjteményében*

Az Arany László neve alatt 1862-ben megjelent népköltési gyűjtemény az első olyan kiadvány, amelyet a folklorisztika a klasszikus magyar népmesegyűjtemények között tart számon és amelynek meseszövegei a megjelenésük óta eltelt másfél évszázadban a nemzeti művelődés kitüntetett elemeiként váltak közzismertté.¹ Az itt közölt, szóbeliségből származó írásbeli szövegalkításokon átesett stilizált népmeséket (könyvmeséket) első megjelenésük óta a magyar folklorisztika különösen a mesei előadási mód tekintetében kiemelten kezeli. E mesék kanonikus pozícióját Gyulai Pál alapozta meg az 1860-as években, aki az *Eredeti népmesékről* szóló ismertetésében a korábbi magyar mesegyűjtemények sorában méltatta a gyűjteményt, hangsúlyozva az egyes meseszövegek elbeszélő módjának kiváló nyelvi megformáltságát és autentikus jellegét (*népmeseileg legmagyarabb*).² A gyűjtemény korai és máig hatóan folyamatos populáris recepciója (tankönyvek, mesekönyvek és meseadaptációk révén) hatékonyan biztosította a mesei szűzsék terjesztése, egységesítése és változatképződése mellett Arany László jellegzetes mesei narrációs módjának népszerűsítését is.³ Arany László mesemondó stílusa még életében a hitelesnek tekintett magyar népmesei elbeszélésmód mintájává vált, ugyanakkor sajátos ellentmondás, hogy meséi a magyar folklorisztikában anélkül kanonizálódtak, hogy tulajdonképpen valaha is érdemi vizsgálat tárgyává váltak volna.⁴ E reflektálatlanságából való kimozdítás érdekében Arany László meséinek nyelvi-stilisztikai vizsgálataihoz az alábbiakban néhány szemponttal szeretnék hozzájárulni.

A dolgozat középpontjában az a kérdés szerepel, hogy milyen elemekből áll és hogyan ragadható meg Arany László meséinek jellegzetes elbeszélő stílusa.⁵ Jelen

* A dolgozat az NKFIH FK 132220 pályázat támogatásával készült. Ezúton is szeretném megköszönni Szemerkenyi Ágnesnek és Vargha Katalinnak hasznos észrevételeiket és javaslatukat.

¹ Arany L. 1862. Az *Eredeti népmesék* és a kézirat szövegváltozatok szinoptikus kritikai kiadása: Domokos–Gulyás 2018. A kiadás textológiai sajátosságairól lásd Gulyás 2021.

² „[Arany László] *elbeszélésben felülmúlja elődeit, s ez a mi gyűjteményét leginkább kitünteti* [...] Nem irva még eddig semminemű irodalmi művet, most is csak emlékeit akarva elbeszélni, és úgy a hogy hallotta vagy máskor elbeszélni szokta, *önkéntelen a hűség és közvetlenség bélyegét kellett nyomnia gyűjteményére*. E mellett *nyelve*, hogy úgy szóljunk, *népmeseileg legmagyarabb*.” Gyulai 1862: 388. (Kiemelés: Domokos M.)

³ Az Arany-mesék folklorizációjára Kovács Ágnes hívta fel a figyelmet: Kovács Á. 1977. A 19. századi magyar olvasókönyvekben és gyerekirodalomban megjelent Arany-mesékről részletesen: Domokos 2018a, 2018b. Az Arany-mesék 20. századi újra közléseiről készített jegyzéket lásd Domokos–Gulyás 2018: 691–694.

⁴ Az Arany-mesék immár több mint évszázados toposza szerint Arany László mesei nyelvében a szájhagyományban élő magyar népmese hangja tükröződik hitelesen vissza. E minősítésekből néhány szemelvény olvasható a kritikai kiadás bevezetőjében: Domokos–Gulyás 2018: 10.

⁵ Arany László meséinek folklorisztikai értékelését lásd Domokos 2021a.

írásnak nem célja Arany mesetextológiájának és mesepoétikájának mindenre kiterjedő, részletes és átfogó elemzése, csupán annak egyetlen – megítélésem szerint legjellemzőbb – összetevőjére, a proverbiális kifejezőkészlet mesei felhasználásának jelentőségére szeretné ráirányítani a figyelmet. A dolgozat abból a szempontból kívánja végiggondolni az *Eredeti népmesék* nyelvhasználatát, hogy az írói szövegalkításon keresztül népmeseszövegekben előforduló szólások, közmondások és egyéb folklorisztikailag értékelhető állandósult szókapcsolatok (proverbiumok) hogyan jelennek meg és milyen szerepet töltenek be Arany László mesei elbeszélő nyelvében.⁶ A dolgozat egyúttal azt is hangsúlyozni szeretné, hogy klasszikus népmesegyűjtemények kifejezőkészletének vizsgálata nem csak a történeti mesekutatás, de a parömiológia számára is termékeny kutatási lehetőséget rejt magában, amennyiben képes megvilágítani a népmesék és a szóláshagyományból ismert állandósult szókapcsolatok eddig kevés figyelemben részesült kapcsolódási pontjait, különös tekintettel a proverbiumok funkcióira és használati módjára.⁷

ARANY LÁSZLÓ MESETEXTOLÓGIÁJÁNAK FORRÁSAIRÓL

A mesekutató Kovács Ágnes a magyar népmesekincs egyik legnagyobb értékét „*a formailag, szerkezetileg és stilisztikailag kiváló szövegek*” nagy arányában jelölte meg. Véleménye szerint a magyar népmesék kiválóságának oka az lehet, hogy azok gyűjtésével és írásával nagyon jó stílusérzékkel rendelkező írók és költők foglalkoztak.⁸ Kovács Arany Lászlóról a meseszövegei alapján úgy vélekedett, hogy nem csak gyűjtői tevékenysége okán érdemel figyelmet, de kiemelkedő tehetségű mesemondó is volt, aki jelentős meseelbeszélő gyakorlattal rendelkezett.⁹ Nézete szerint Arany meséiben a *szerkezet kerekése, a belső tagolás, a párbeszédes és az elbeszélő részek aránya* valamint a mesei nyelv *belső ritmusa* azok a főbb jellemzők, melyek e szövegeket – Benedek Elek meséivel együtt – kiemelik a 19. századi mesegyűjtések sorából.¹⁰

⁶ A dolgozatban a *proverbium* kifejezést összefoglaló fogalomként használok azokra a szóláshagyományból ismert rövid, tömör mondásokra, amelyek többnyire stabil formában, állandósult szókapcsolatokként jelennek meg, jellemzően, de nem kizárólagosan átvitt értelműek és egy adott közösség számára világos jelentéssel bírnak. A magyar folklorisztikai parömiológia érdeklődésének előterében főként a közmondások, a szólások és a szóláshasonlatok állnak, emiatt első sorban én is ezekre a frazeológiai egységekre összpontosítottam, azonban regisztráltam az Arany-mesék egyéb, a proverbiális használati módot tükröző, tradicionálisan rögzült nyelvi kifejezési formáit is. (Az ezek alapján készült jegyzékről lásd a 70. lábjegyzetben írottakat). A hazai és nemzetközi proverbium-meghatározásokról és az egzakt definíálás nehézségeiről bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, lásd pl. Szemerkenyi 1988: 213–237.; Szemerkenyi 1994: 8–56.; Mieder 2004: 1–9.; Norrick 2015.; Hakamies 2016.; Granbom-Herranen 2016.

⁷ A mesék és a proverbiumok együttes vizsgálata nem igazán jellemző a magyar kutatási hagyományra. A magyar népmesékben előforduló szólások eredetének vizsgálatával Berze Nagy János kísérletezett: Berze Nagy 1932. Módszerének megsemmisítő kritikáját lásd Nyíri 1934: 200–207. A proverbiumok stilisztikai és pragmatikai vizsgálatához inspiráló dolgozatot közölt: Jesenšek 2015.

⁸ Kovács Á. 1969: 177.

⁹ Kovács Á. 1982: 506.

¹⁰ Kovács Á. 1961: 437.

Emellett az *Eredeti népmesék* nyelvére különösen jellemző, a mindennapi társalgási nyelvben a meggyőzés és a hatásosság stilisztikai eszközöként alkalmazott, többnyire képies, rögzült jelentésű szókombinációk és állandósult szókapcsolatok, idiomatikus és nem idiomatikus frázisok gazdag készlete és módszeres használata. E több szóból álló kifejezésekre az jellemző, hogy nem pusztán alkalmoszerűen rendeződnek össze, többé-kevésbé kötött formájúak és általában valamilyen többletjelentést hordoznak, azaz a szókapcsolatok egyes szavainak önálló jelentéséből nem következik a kifejezés értelme.¹¹ Az *Eredeti népmesék* kifejezőkészletének egy része tipikusan a népmesékhez kapcsolódó sztereotip fordulat,¹² más részük az *előbeszédet* imitáló, hangulatkeltésre alkalmas közbevetés, indulatszó vagy helyzetmondat.¹³ Ugyanakkor az állandósult kifejezések meghatározása és rendszerezése mind a nyelvészet, mind pedig a folklorisztika számára meglehetősen nagy kihívást jelent.¹⁴

A dolgozat az *Eredeti népmesék* szó- és kifejezőkészletének csupán egy kis részére, a szóláshagyomány folklorisztikailag megragadható elemeire összpontosít, nevezetesen a szólások, a szóláshasonlatok és a közmondások – összefoglalóan a proverbiumok – vizsgálatára. A népköltési gyűjtések korai, 19. századi szakaszában a gyűjtők a folklóralkotásokra a népszellem megnyilatkozásaiként tekintettek, ennek megfelelően a szóbeliségből származó, egyedi megfogalmazású folklórszöveget a közösségi tudás mentális reprezentációjaként csupán egy, bárki által alakítható változatként kezelték.¹⁵ E felfogás jegyében a gyűjtők a népmesék esetében az *ideális típus* rekonstrukcióját tekintették fő feladatuknak, a hitelesség a nép (elképzelt) tudásához való hűségben és nem az egyedileg elhangzott szöveg iránti hűségben nyilvánult meg.

¹¹ Például közmondások, szólások, idiómák: *üthették bottal a nyomát; akit az isten meg akar verni, az eszt vesz el; akár milyen hosszú a kolbász, mégis van annak vége; meglapult, mint a légy Szentmihálynap után; a ki mer, a nyer; azt se mondta: papucs; éltek a gyanuperral; a gonoszságot a tyúk is kikaparja; falra hányta a borsót; fél lába a koporsóban; minden ujra jut tíz; olyan szép, hogy szem nem látott, fül nem hallott még olyat; törték a csürhe járást; egy füst alatt; hamis hájjal kenték a bölcsőjét; szeget ütött a dolog a királyfi fejébe; elkezdett ordítani, mint a fába esett fereg; olyan igaz, mint hogy itt állunk; olyan öreg, hogy a hamut is mamunak mondja; elvette szeme-fényét a nagy csillogás-villogás; tele beszéltek a fejét; felnyitott a szeme; süttette a hasát a nappal stb.*

¹² Például mesekezdő-mesezáró és átvezető formulák: *Hol volt, hol nem volt, volt a világon; mentek-mendegéltek, hét nap hét éjjel; hercegek, grófok, nagy-süvegű tótok; többet aztán nem szólok; nem hétszer, de hetvenhétszer szebb; Mit keresel itt fel-világi ember, a hol még a madár se' jár?; No szivemnek szép szerelme, te az enyém, én a tied, ásó-kapa válasszon el egymástól; boldogul éltek míg meg nem haltak stb.*

¹³ Például köszöntés, átok- vagy káromkodás formulák: *Hó, megállj; No kutya, csak hogy itt vagy; sülyedjen el ebben az álltó helyében, szakadjon ki a nyelve ebben a szempillantásban; hát uram teremtem; hát, uramfia, – tán nem is hinnék kendtek, ha nem mondanám; Hej szegény kis Ferkó stb.*

¹⁴ A folklorisztika a proverbium/proverb műfajával, míg a nyelvészet a frazéma, frazeológiai egység vagy frazeologizmus terminusokkal írja le az érdeklődési körébe eső, több szóból álló állandósult szókapcsolatokat. A folklorisztikai kategorizálás problematikájáról fentebb már esett szó, de a nyelvészeti megközelítés sem kevésbé komplikált, a nyelvtudomány valamennyi ága közül a frazeológia rendszerező feldolgozása a legnehezebb. Hadrovics 1995: 25. A frazeológiai egységek leíró szempontú, nyelvészeti összefoglalását lásd Forgács 2007.

¹⁵ Az az elv, miszerint egy folklóralkotás formája az egyén, tartalma pedig a közösség alkotása, kimondva kimondatlanul végighúzódik a magyar mesegyűjtés történetén. Lásd pl. Banó István a népmese szerzőségéről a 20. század közepén írott gondolatait: Banó 1944.

Ebben a korszakban a népköltési szövegszerkesztés legitim, sőt szükséges eljárásai-ként értelmeződtek a szövegmódosítás különböző, műfajonként eltérő módon megvalósuló technikái. A valóság dokumentatív igényű megragadása az elhangzott szövegek hang szerinti lejegyzését lehetővé tevő technikai feltételek megjelenését és 20. századi általánossá válását megelőzően fel sem merült, a gyűjtők, különösen a terjedelmes, nehezen memorizálható kötetlen prózaepika lejegyzői a korban valamennyien íróasztal mögött alkotó stilizátorok voltak, akik lehetőségeikhez mérten törekedtek a szóbeli történetmesélés minél hitelesebb utánzására. Ezen igyekezetükben nagy segítségükre voltak az olyan 'előre gyártott', panelként alkalmazott nyelvi elemek, mint a mesei formulák, a proverbiumok és az idiómák, melyek nem csupán a szóbeliség felidézésére alkalmasak, de a szövegek strukturális szerveződésében, valamint az emlékezés hatékonyságának növelésében is fontos szerepet játszanak.

Annak a kérdésnek a megközelítéséhez, hogy Arany László milyen elvek mentén és miként formálta népmeséit és általuk a magyar népmesei elbeszélőmód stíluseszményét, több forrás is rendelkezésünkre áll. Arany János és Arany László népmesére vonatkozó elméleti írásaiból körvonalazható egymással összhangban álló mesefelfogásuk, melynek alapvetően fontos összetevői a mesegyűjtés- és meseszöveg-közlés módszertanára tett elméleti és textológiai megállapítások, utalások.¹⁶ Ezen kívül a dolgozat forrásai között kell említenem a két Arany Merényi László mesegyűjtései kapcsán megfogalmazott kritikáit, melyek újraolvasása azért lehet hasznos, mert Arany László meseszöveg-formálásának most tárgyalandó, a proverbium-interpolációkra (a proverbiumok utólagos beillesztésére) vonatkozó gyakorlata éppen az e dolgozatokban a mesegyűjtés- és meseszöveg-közlésre vonatkozóan megfogalmazott szempontok felől érthető meg. Nem mellékesen jegyzem meg, hogy az európai meseszöveg-közlés etalonja a Grimm testvérek *Kinder- und Hausmärchen* című mesegyűjteménye volt. Ezt Arany László is jól ismerte, gyakran hivatkozta és az itt közölt mesékre maga is mintaként tekintett, emiatt igyekeztem számot vetni az Arany-mesék szövegformálására gyakorolt Grimm-hatással.¹⁷ Végül rendelkezésre áll az Arany család mesegyűjteményének kéziratos szöveganyaga, ami azért rendkívüli forrás Arany László mesetextológiájára nézve, mert ezeknek a kéziratos szövegváltozatoknak a felhasználásával írta át és szerkesztette meg az *Eredeti népmesék* meseszövegeit. A kéziratos és a publikált szövegváltozatok összeolvasása fényt vet arra a konkrét gyakorlatra, amit a népmeseszöveg-kiadás során Arany László érvényes textológiai eljárásnak tekintett.¹⁸ A dolgozatban e források segítségével szeretném Arany László proverbium-interpolációs gyakorlatát bemutatni, előtte azonban érdemes egy pillantást vetni az *Eredeti népmesék* létrejöttének időszakára jellemző hazai proverbium-kutatásra.

¹⁶ A két Arany mesefelfogásáról lásd Gulyás Judit tanulmányait: 2017.; 2018.

¹⁷ Bővebben: Domokos 2021b.

¹⁸ Arany László mesetextológiájának néhány jellegzetességéről lásd Gulyás 2010: 234. A meseszöveg-alakítási eljárásokról részletesen két dolgozatban számoltam be: Domokos 2021a.; 2021b.

A MAGYAR PROVERBIUMKUTATÁS A 19. SZÁZAD DEREKÁN

Az *Eredeti népmesék* szerkesztése és közzététele során, mint említettük, Arany László a többségében édesanyja és nővére, Arany Jánosné és Arany Julianna lejegyzésében fennmaradt mesekéziratokat használta fel. Az Arany család e kéziratos mesegyűjteményének keletkezéstörténete az 1850-es évektől datálódik, éppen erre az időszakra esik az a fordulat, amikor Magyarországon új irányt vett a proverbiumok iránti érdeklődés. Nincs módomban e dolgozat keretei között még vázlatosan sem bemutatni a magyar frazeológiai-parömiológiai kutatások történetét és ennek az irodalmi népiességgel való kapcsolódási pontjait. Ehelyütt csupán bepillantást szeretnék nyújtani abba a folyamatba, melynek során a korszakban a proverbium a folklorisztikai műfajstruktúra szerves részévé vált, ezen túl pedig a szóláshagyomány elemeinek irodalmi felhasználására vonatkozó néhány elméleti megállapításra kívánok kitérni.¹⁹ A különböző frazeológiai egységek, mint a nyelv jellegzetes megnyilvánulási formái és mint retorikai-stilisztikai elemek, Európában évszázadok óta a tudatos értelmiségi érdeklődés előterében állnak, a magyar nyelvi jellegzetességek adatolása a 16. századig nyúlik vissza.²⁰

A 19. század közepe abban a tekintetben volt fordulópontra a hazai frazeológiai kutatásoknak, hogy azok nyelvi sajátságokként való regisztrálásán túl egyre inkább érvényesülni kezdtek a népiesség szempontjai is,²¹ ebben a folyamatban fontos szerepet játszottak azok a gyűjtők és teoretikusok, akik a magyar nyelv proverbium-készletét a néphagyomány jellemző megnyilatkozásaiként azonosították.²² A 19. század második harmadától vált általánossá az a nézet, miszerint a proverbiumok jellemző alapvonása azok népies jellege. A szólások és közmondások ettől kezdve a népszellem olyan sajátos produktumaiként értelmeződtek, melyekben a köznép gondolkodásmódja, tudása és erkölcsi érzéke nyilvánul meg.²³ A 19. századi proverbium-elméleti dolgozatok egyik megalapozója a költő, nyelvész és népdalgyűjtő Czuczor Gergely volt, aki egy 1837-es *Athenaeumban* közölt cikkében a magyar nyelv sajátosságai között említette a közmondásokat és az idiómákat. A magyar nyelv ezen jellegzetes kifejezéseit nem csupán szóbeli értékük miatt tartotta vizsgálatra érdemesnek, de azért is mert úgy vélte, hogy általuk jobban megismerhetővé válik a nép és a magyarság jellege és észjárása.²⁴ A korszakban közkedvelt felfogás szerint egykor elterjedtebb volt az a retorikai hagyomány, amely szerint a nép körében ismert, a nép nyelvében élő szólásmódok szerzői

¹⁹ A magyar frazeológiai kutatások történetéről lásd pl. Tolnai 1910.; O. Nagy 1977.; Szemerkenyi 1988: 232–237.; Szemerkenyi 1994: 8–30.

²⁰ Az első, magyar proverbiumokat is tartalmazó gyűjtemény összeállítása Baranyai Decsi János nevéhez fűződik (1598). Paczolay 2001.; Kovács G. 2016.

²¹ O. Nagy 1977: 58–59.

²² A magyar nyelv iránti érdeklődésből a 18. század második felében kiinduló népies mozgalomról részletesen: Horváth 1927.

²³ Czuczor 1837: 26.; Szvorényi 1847.; Ballagi 1850.; Erdélyi János a népköltészet és a közmondások egymáshoz való viszonyát a következő, sokszor idézett megállapítással jellemezte: „[...] *ugy állanak egymáshoz, mint a nép költő és gondolkodó ereje.*” Erdélyi 1851: 435.

²⁴ „[...] *nem lehet észbe nem vennünk holmi kifejezéseket, szólás-módokat, szókötéseket, közmondásokat, melyek oly annyira sajátjai a 'magyarnak [...]'*” Czuczor 1837: 26.

művekbe való beillesztése érthetőbbé és népszerűbbé teszi az egyes alkotásokat.²⁵ E lehetőséget a 19. századi teoretikusok saját korszakukra csak megszorításokkal, bizonyos műfaji korlátozásokkal vélték megvalósíthatónak.²⁶ E tekintetben figyelemre méltó Czuczornak a proverbiumok irodalmi felhasználhatóságára vonatkozó megglátása, melynek érvényességét a későbbiekben számos szerző műve bizonyította. Nézete szerint a népszerű (népies) művek esetében a közmondások helyes alkalmazása elengedhetetlen, míg más alkotások esetében inkább mellőzendő vagy legalábbis nagy óvatossággal kezelendő.²⁷

Hasonlóan vélekedett erről Szvorényi József is, akit a magyar parömiológiai kutatás megindítójaként tart számon a tudománytörténet.²⁸ Az Akadémia 1843. évi nyelvtudományi pályatetele a *magyar ékes szökötés* azaz a kiírás szerint a magyar nyelv *eredeti, tiszta, sajátos és választékos kifejezéseinek* rendszerben való bemutatását célozta.²⁹ A kiírás a nyelvtörténeti forrásokon túl a proverbiumokra (*példabeszédek, közmondások, szölások*) is ráirányította a figyelmet, többek között Szvorényiét is, akinek a pályaművét jutalomra és publikálásra érdemesnek ítélte a döntöbizottság.³⁰ A *Magyar ékes szökötés* című munkájában Szvorényi külön fejezetet szentelt a közmondásoknak és példabeszédeknek, melyeket egyértelműen a néphagyomány elemeiként értékelt. A szölásokról és közmondásokról megállapította, hogy azok a köznép körében gyakran előforduló olyan sajátosságok, amelyek nélkül „*vidám társalgásaikban alig lehetnek el*”. E gondolatmenetet folytatva a nép életmódját és jellemét tárgyzó művek esetében a szöláshagyomány felhasználásának lehetőségét Czuczor Gergelyhez hasonlóan ő is olyan kellékeknek ítélte, melyek népies zamatot, elevenséget, természetességet és erőt kölcsönöznek az írásműveknek, ám a proveriális kifejezések alkalmazásának műfaji kereteit ő is szűken értelmezte.³¹ Szvorényi akadémiai székfoglaló értekezését a proverbiumok témakörének szentelte.³² Ebben kifejtette, hogy a közmondások igazi letéteményese a *nép*, emiatt úgy kell értékelní e nyelvi jellegzetességeket, mint a

²⁵ Lásd például a prédikációs irodalmat.

²⁶ Ballagi I. 1850: XVI.; Erdélyi 1851: 442.; Ipolyi 1855: 297.

²⁷ „*A' közép írásmódban, tréfás, víg elbeszélésekben, nép-character' festésében, hazai tárgyú vígjátékokban nem vergődhetik a' szerző népszerűsége az illetén közmondások helyes alkalmazása nélkül [...] nem mindnyája minden írásmódban használható; az író, ítélete 's a' tárgyak' határozandják el, melyek legyenek a' felsőbb, melyek az alsóbb előadáshoz valók.*” Czuczor 1837: 29.

²⁸ O. Nagy 1977: 61–63.

²⁹ Fekete G. 1988: 79.

³⁰ Az Akadémia említett felhívására öt pályamű érkezett, a döntöbizottság tagjai Jászay Pál, Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály voltak. Szvorényi 1846.

³¹ „*[...] az alsóbb írásmód' azon nemeiben, melyek a napi életet, 's hazai népjellemet festik, nem csak kellemmel alkalmazhatók, hanem annak valódi fűszerei – 's kellékeiül is tekinthetők. De a felsőbb írásmód' terére csak elvont eredetiségeik – és sajátos fordulataik –, különösen pedig kellemes rövidítési, 's kihagyási példáikkal szívárogjanak át; különben pedig itt köznapias szamatjok [zamatjuk] miatt – mit rajtok minden kivétel nélkül érzeti – nem ajánlatosak.*” Szvorényi 1846: 167. E gondolatot megismétli gimnazista diákjai számára készített összefoglalásában is: 1889: 60.

³² Szvorényi 1847. Az értekezést 1847. augusztus 23-án olvasta fel a jelen nem lévő szerző helyett Erdélyi János.

nép jellemének, hiedelmeinek, szokásainak és előítéleteinek lenyomatait.³³ Szvorényi minden korábbi szerzőnél hangsúlyosabban irányította a figyelmet a proverbiumok gyűjtésének fontosságára, melyet az 1840-es évekre már intézményesített népköltészet-gyűjtés keretében gondolt el, mindezzel a proverbiumok hazai tudományos vizsgálatát hatékonyan ösztönözte.³⁴ Az 1850-es évek legelején két, felépítésében és elrendezésében is hasonló magyar proverbium-gyűjtemény látott napvilágot. Ballagi Mór kétkötetes, összehasonlító gyűjteménye 1850-ben jelent meg először, de számos proverbiumot tett közzé az általa évtizedekig szerkesztett értelmező szótárban is.³⁵ A másik gyűjtemény a *Népdalok és mondák* (1846–1848) köteteinek szerves folytatásaként megjelent, Erdélyi János által szerkesztett közmondásgyűjtemény volt, amelyet a Kisfaludy Társaság ugyan a három kötetes antológia publikálását követően nem sokkal később tervezett kiadni, végül azonban csak a szabadságharc leverése után jelent meg.³⁶ A *Magyar közmondások könyve* című munka utószavaként tette közzé Erdélyi közel harminc oldalas parömiológiai értekezését *Közmondásokról* címmel, melyben egyértelműen a folklórműfajok sorában jelölte ki a proverbiumok helyét, maga a gyűjtemény pedig részben korábbi forrásokon, első sorban azonban saját gyűjtésen alapul.³⁷ Dolgozatának alapvonása az a felfogás, miszerint a közmondás a nemzeti költészet és művelődés egyik lehetséges alapja, a szóláshagyomány a néphagyományra építő nemzeti irodalom egyik fontos pillére.³⁸ Azért tartottam fontosnak kiemelni a magyar proverbium-kutatás 19. századi történetéből a fenti néhány művet és gondolatot, mert a korabeli közmondás-elméletekben megfogalmazott, a szóláshagyomány felhasználhatóságára vonatkozó elképzelések megadják Arany László meseszöveg-alakítási eljárásának értelmezési kereteit is. A mesékbe illesztett proverbiumok ugyanis a népies nyelvhasználatot kifejező népmesei elbeszélő stílus elmaradhatatlan *kelléke* és *fűszere* gyanánt értelmeződtek a korban. Másrészt azokat a népélet jellemzésére és a népies beszédmód felidézésére alkalmas olyan építőköveknek tekintették, amelyek nem csak a mesék érthetőségét és széles körben való népszerűségét biztosították hatékonyan, de hozzájárultak ahhoz is, hogy a népmesék a nemzeti irodalom részeként jelenhettek meg az olvasóközönség szemében.

³³ „[...] nem másutt maradt fenn annyi vizsályon át nyelvünk' belső kincse, saját színe és életeréje, mint főképen a' nép' szólásában [...] nyelvünk' önálló szellemét, sajátlagos mozgását, fordulóit nem épen a' tudós művekben, mint inkább a' köz nyelvben, a' nép' költészetének, s ezzel rokon közmondásai – ,s példaszólásainak stb irott emlékeiben szükség fölkeresnünk. Mert ezek képviselik összességökben a' népnek jellemét [...]” Szvorényi 1847: 240.

³⁴ Szvorényi 1847: 240, 257.

³⁵ Ballagi 1850. Második, egy kötetbe rendezett kiadása: 1855. Szótárának első kiadása: Ballagi 1868.

³⁶ Erdélyi 1851. A gyűjtemény népszerűségére jellemző, hogy a szerkesztő később közreadta annak válogatott és átdogozott változatát is, ezen kívül ez utóbbi teljes anyaga újra megjelent a népdalokkal és mesékkel kiegészített összesített kiadásban: Erdélyi 1862.; 1869.

³⁷ Meghatározása szerint a közmondás a nép körében örökölt szólásmód, amelynek legjellemzőbb vonása a rövidsége, valamint a szóbeli, kiváltképp pedig a szimbolikus jellege. Erdélyi 1851: 436.

³⁸ Erdélyi 1851: 454–455.

A PROVERBIUMOK, MINT A NÉPIES (MESEI) NYELVHASZNÁLAT ÉPÍTŐKÖVEI

A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy milyen konkrét reflexiók kísérték az állandósult szókapcsolatok mesékben való megjelenítését a vizsgált korszakban. E tekintetben kétszeresen is kiemelkedő jelentősége van Arany János 1861-ben közzétett Merényi-bírálatának.³⁹ Egyfelől e bírálat a népmesék narrációs módjára vonatkozó legtöbbet hivatkozott 19. századi írás, melyben a szerző a jó gyűjtő ismerveit és a meseközlés alapelveit fogalmazta meg, a folklorisztika 19. század végi intézményesüléséig meghatározva ezzel a meseszöveg-közlés gyakorlatát.⁴⁰ Másrészt Arany László édesapja gondolatmenetét sajátjává téve maga is kifejezte Merényi László meséire vonatkozó kritikáját, mely mesei proverbium-használatának tükrében különös hangsúlyokat kap.

Ezek ismertetését megelőzően szeretném megemlíteni, hogy Arany János kritikusi munkásságának része egy kevésbé ismert, a Merényi-bírálatnál korábban keletkezett, a közmondások stilisztikai értékelése szempontjából azonban távolról sem mellékes írás. Arany János fia mesekötetének megjelenése előtt öt évvel, 1857 tavaszán röviden véleményezett egy rímbe szedett proverbiumokban bővelkedő, tanító jellegű költeményt. A megbírált mű címe *Életiskola a magyar nép számára*, szerzője Fekete János (1817–1877), egykori Fejér megyei főjegyző volt.⁴¹ Fekete kézirata Aranyhoz egy közvetítő útján jutott, a műre vonatkozó észrevételeit egy ma már fel nem lelhető, „*Tisztelendő Tanár s kedves collega urnak*” címzett levelében tette meg.⁴² Arany János röviden rámutatott a költemény ritmikai és helyesírási gyengeségeire, melyeket a szerző az átdolgozás során figyelembe is vett. Ezekről eltekintve a népnek szóló didaktikus költeményről Arany elismeréssel szólt, sommásan úgy vélekedett, hogy az a magyar nép szellemi épülésére fog majd szolgálni. Arany véleményéből ehelyütt csupán egyetlen, a proverbiumokra vonatkozó gondolatát szeretném kiemelni: „*[...] a nyelv, előadás szabatos, mondályos (sententiosus), a közbeszótt s többnyire képdús magyar közmondásoktól népiességet, költői zamatot nyer [...]*”⁴³ E levélrészletben tömören nyer megfogalmazást Aranyak a proverbiumok népiességére vonatkozó véle-

³⁹ Az *Eredeti népmeséket* 1862 nyarán jelentette meg Arany László. Nagyon könnyen lehet, hogy a meseszövegek az előző év őszén (apja Merényi-bírálatának keletkezése idején) nyerhették el végleges formájukat.

⁴⁰ Arany J. 1968.

⁴¹ A bírált mű 1858-ban megjelent a *Protestáns Képes naptárban* és önállóan is, népszerűségét sejteti, hogy posztumusz kiadása is ismert. Fekete 1858a, 1858b, 1926. Itt jegyzem meg, hogy Fekete Erdélyi közmondásgyűjteményét is segítette Fejér megyei adatokkal Erdélyi 1851: IV.

⁴² Arany János Filó Jánosnak Nagykőrös, 1857. április 25. Arany J. 2004: 55–56. (55.). A levél létezéséről 1883-ban értesülhetett a nagyközönség, Fekete János fia, Zoltán ekkor juttatta el az azóta többször is elveszett levél kéziratát a Nemzeti Múzeum tisztségviselőjének. A levél a 20. század elején egy antikváriumban bukkant fel, melyet 1906-ban Dézsi Lajos, mint ismeretlenhez címzett Arany-levelet tett közzé (Dézsi 1906). A költemény közvetítője és az Arany-levél címzettje feltehetőleg Filó János református lelkész volt, aki 1850-től 1858-ig Abán szolgált, csupán néhány kilométerre Fekete feleségének sárkeresztúri birtokától. Szinnyei 1894: 482.

⁴³ Arany J. 2004: 55. (Kiemelés Domokos M.)

ménye, ami szerint a magyar szóláshagyomány képies kifejezőképességének irodalmi művekbe való beillesztése egyszerre kölcsönözhet népies és költői karaktert egy alkotásnak. Ennek gyakorlati megvalósítására Arany életművéből is számtalan példát idézhetnénk, hiszen költői és fordítói munkássága a proverbiumok kiváló példatárát nyújtja, mely Arany László mesei elbeszélő stílusára is hatással lehetett.⁴⁴ A népnyelv jellegzetes és állandó szófordulatainak a népmeseszöveg-közlésekben való módszeres használatára (utólagos beillesztésére) az 1860-as években az a Merényi László tette az első kísérleteket, akinek mesetextológiai gyakorlatát Arany János és Arany László is kiválóan ismerte.⁴⁵ Merényi szövegalkotási eljárásáról a népies kifejezések népmeseszövegekben való alkalmazhatóságára is kitérő, részben elismerő, részben azonban kritikus hangvételű bírálatokat fogalmaztak meg.⁴⁶

Arany János Merényi László *Eredeti népmesék* (1861) majd Arany László Merényi *Dunamelléki eredeti népmesék* (1863–1864) című mesegyűjtéseire adott bírázataiból az utókor jellemzően a negatív minősítéseket szokta kiemelni,⁴⁷ azonban Merényi népies mesei formanyelvét mindkét Arany lényegében véve pozitívan értékelte.⁴⁸ Meglátásuk szerint Merényi a népet ismerő, annak modorában alkotni képes, kompetens mesegyűjtő, akiben hiánytalanul megvannak a jó gyűjtővel szemben elvárt képességek. Arany János megfogalmazásában „[...] elmondani mesét, egészen úgy, a nép esze járása szerint, mikép ügyes paraszt mesélő elmondaná, arra gyűjtőnk kiválóan alkalmas.”⁴⁹ Ugyanezen az állásponton volt Arany László is: „[...] eddig senkinek sem adatott a népiesnek oly bőven, sokszor találóan, s egy-egy odavetett szó által meglepően használni tudása mint neki.”⁵⁰ Arany János Merényi-bírálatában abból a tételből indult ki, hogy a mesegyűjtés célja a népszellem hűségese visszatükrözése, mely a még gyűjthető epikai megnyilatkozások hiteles lejegyzése révén valósítható meg. A mesegyűjtő feladata pedig az, hogy „tartalom és alak tekintetében minél hívebb lenyomatát eszközölje a szövegnek, a mint azt egy kitűnő mesemondó szájjal előadná.”⁵¹ Arany János Merényi-bírálatában a népmese textológiájára vonatkozóan megfogalmazott azon meglátása, miszerint a népmese hiteles, írott változata olyan nyelvi elemekkel él, amelyek

⁴⁴ Az Arany János költői életművében meglévő proverbiumokról lásd Beke 1948a, 1948b.; 1948–1949. Az újabb Arany-szótár is számos proverbiális kifejezést adatol: Beke 2017.

⁴⁵ Merényi 1861, 1862, 1863–1864.

⁴⁶ Arany J 1968.; y. i. [Arany L.] 1864.

⁴⁷ Utalva a helytelennek ítélt, írói vágytól vezérelt aktusokra, a mesék szövegébe való túlzottan és normasértőnek tekintett beavatkozásokra, melyekre Arany János támogató majd Arany László már megsemmisítő kritikával tételezen is rámutatott.

⁴⁸ Arany János és nyomán Arany László is normasértésnek minősítette az irodalmi szövegközlésekben nem való szóismétléseket, a népies kifejezések túlzott vagy nem megfelelő értelemben való használatát, az idegenszerű, nem népi eredetű szavak és kifejezések alkalmazását, valamint a népies stílustól eltérő hosszúságú, önkényes, feltételes vagy tagadó módú leírások beillesztését, azonban Merényi nyelvhasználatáról alapvetően az elismerés hangján szóltak. Lásd pl.: „Nincs terünk itt elősorolni mindazon helyeket, hol gyűjtő igazi népszellemben és modorban szól. Lehet mondani, könyve legnagyobbbrészt ilyen.” Arany J. 1968: 330.

⁴⁹ Arany J. 1968: 329.

⁵⁰ y. i. [Arany L.] 1864: 210.

⁵¹ Arany J 1968: 328–329.

képesek felidézni a mese szóbeli előadását, Arany László proverbium-használata szempontjából is döntő jelentőségű.⁵² Annak az elvárásnak a megvalósítását, miszerint az írásban megalkotott mesei narráció legyen alkalmas az elhangzott népmese felidezésére, elsősorban a beszélt nyelv szófordulatainak utánzásában és a népies mesei nyelvhasználatban vélték megvalósíthatónak. Az egyszerű, népmesei beszédmód jellegzetességei közül is főként a népiesnek tekintett szavakat és szókapcsolatokat tartotta mindkét Arany nyelvileg visszaadhatónak, legalábbis a bírálataik legnagyobb részében ezekre történik utalás: *népies kifejezés, népies mondat, mese epikai közhelyei, a mesék kezdő és bezáró szakai/kezdő és végszakaszok, népi szólás, népi szólásmód, népi kitétel, hasonlítás, példabeszéd*. Az Arany János és Arany László által a népies tónus leírására használt nyelvi kifejezések és a Merényi meséiből származó, általuk idézett példák jó része a rögzültség különböző fokain álló állandósult szókapcsolatok kategóriájába rendeződnek (idiómák, szólások, szóláshasonlatok, közmondások, mesei sztereotípiák, mesekezdő- mesezáró formulák stb.). A bírálat számos pontján történik utalás a Merényi-mesék által képviselt elbeszélő stílus sajátosságaira, melyek alapján nyilvánvaló, hogy a két Arany a népies mesei nyelvhasználat alapelemeinek tekintette a proverbiumok körét.⁵³ A népies kifejezések és különböző, proveriális szókapcsolatok Merényi László meseköteteiben következetesen szerepelnek, a Merényi meséire adott bírálatokban Aranyék ennek nyomán jelölték ki e kifejezések mesei alkalmazásának érvényességi körét. A meseszövegekbe módszeresen beillesztett állandósult szókapcsolatok kreatív használata Arany László mesei elbeszélő stílusának kiemelkedően fontos jellemzője. A szólások, szólásmondások, közmondások, idiómák és népies frázisok tudatos és választékos alkalmazása egyszerre kölcsönöz népies és költői színezetet a szóbeliségből származó, ám megszerkesztett és stilizált könyvmeséinek. Arany Lászlót 1867-ben választották a Kisfaludy társaság tagjai közé, a magyar népmesékről szóló székfoglaló előadásában a népmese gyűjtők számára követendő szövegformálási elvárásait a következőképpen fogalmazta meg: „[...] a mese lehetőleg eredeti alakjában kerüljön az irodalom elé, körülbelül úgy, a mint azt egy ügyes mesemondó, minden felesleges szószaporítás nélkül, de mégis a nép által kedvelt s többnyire beszöni szokott szószaporítás fölvételével, fonókában vagy kukoricza-fosztásnál elmondaná [...]”⁵⁴

Az ügyes mesemondó alakjára és elbeszélés-technikáira való utalás mögül – mint a meseszöveg írásbeli rögzítése során utánzandó példa – Arany János gondolatai tűnnek ki, az ifjabbik Arany ehelyütt külön is felhívta a figyelmet a népi mesemondó stílus jellemzőjének tekintett, a szóbeli előadás felidezésére alkalmas népnyelvi betoldások

⁵² „[...] mintha nem olvasnók meséit, hanem hallgatnók egy rátermett mesélő szájából” Arany J. 1968: 329–330.

⁵³ „[...] nagyon ügyesen tudja használni a mesének úgy szólva epikai közhelyeit [...] Nagy készletét bírván a népi szólásoknak, hasonlításoknak, példabeszédeknek [...]” Arany J. 1968: 331, 332. Ugyanakkor a bírálatokban a hibásan használt proverbiumokra is rámutattak: „Dacára gyűjtőnk nagy jártasságának a népnelvben, oly eseteket is lehetne felhozni munkájából, midőn a népi szólásmódot ferdén alkalmazza [...] »idő után kántálni« (= ünnep után), »sok lúd farkast (disznót) győz«” Arany J. 1968: 333. „Nem jól használt népies kitételek: »ott hagyhatom a fogam fehérét« csak fogamat, a »fogam fehérét« dicsekvéskor használják)” y. i. [Arany L.] 1864: 211.

⁵⁴ Arany L. 1867: 225.

használatára. Úgy gondolom, hogy ezen eljárás egyik megnyilvánulása az Arany László által folytatott, tudatos és módszeres proverbium-használat is.

PROVERBIUMOK A GRIMM-MESÉKBEN

A könyvmesék formanyelvének kialakítása során Arany László számára Merényi László meséi bizonyára hatással voltak, szólni kell azonban egy olyan gyűjteményről is, amely az egész európai mesegyűjtést valamint a népmesék közzétételének módját számottevően befolyásolta. A Grimm fivérek *Kinder- und Hausmärchen* című (*KHM*) mesegyűjteménye több mint kétszáz évvel ezelőtt jelent meg először melyet csak a fivérek életében még további tizenhat kiadás követett.⁵⁵ A testvérek (különösen Wilhelm Grimm) évtizedeken keresztül kiadásról kiadásra változtattak a kötet tartalmi összetételén és különböző szövegalkotási eljárások segítségével az egyes történetek nyelvi megfogalmazási módján, melynek köszönhetően nem csupán egy, az európai művelődésre óriási hatást gyakorló szöveggyűjtemény jött létre, de a népmese leírt formájának megalkotásával létrehoztak egy új műfajt, a könyvmesét (*Buchmärchen*).⁵⁶

A *KHM* első kiadása után kerekén ötven esztendővel jelent meg Arany László *Eredeti népmesék* című mesegyűjteménye. Arany László számára a mesék szerkesztése és publikálása során a Grimm testvérek gyűjteménye modellként szolgált, mely nem pusztán a szóbeli elbeszélő-hagyomány dokumentumainak összegyűjtését tekintve volt ösztönző, de a meseszövegek kiválasztása és közlési módja, valamint a mesei elbeszélő stílus kialakításának szempontjából is orientálta.⁵⁷ A Grimm mesék egyszerű elbeszélő stílusa, az indirekt leírások dialógusokba alakítása, a szereplők motivációinak kifejtése, értelmező és részletező kiegészítések beillesztése és a népies tónus felidézésére alkalmas nyelvhasználat olyan sajátosságai a grimmi stílusnak, amely az Arany-mesékre is jellemzők.⁵⁸

A Grimm testvérek meseszöveg-szerkesztésének egyik különlegessége a népszerű szólások, közmondások és idiomák programszerű beillesztése volt, mely eljárás mellett Wilhelm a *KHM* hatodik kiadásában (1850) kötelezte el magát.⁵⁹ A Grimm-mesékbe szisztematikusan interpolált szólásokra és közmondásokra, mint sajátos mesei narrációs stílusjegyre már több mint száz évvel ezelőtt felfigyelt a kutatás, Lothar Bluhm és Heinz Rölleke pedig egy egész kötetet szenteltek Wilhelm ezen eljárásnak a bemutatására és adatolására.⁶⁰ A szólások és közmondások formularizáltak, a viszonylag szilárd szerkezetnek köszönhetően könnyen megragadnak az emlékezetben, ezáltal egyszerűen felidézhetők. A *KHM* különböző kiadásainak összeolvasása, az eredeti szöveghelyeknek a kiegészítésektől és változtatásoktól való megkülönböztetése során a Grimm-filológia feltárta azt a módszert, ahogyan a fivérek a szóbeliségből és külön-

⁵⁵ Grimm 1812/1815.

⁵⁶ Nagy 2015: 15.

⁵⁷ Az Arany László mesetextológiájára gyakorolt Grimm-hatásról: Domokos 2021b.

⁵⁸ Grimmék szövegalkotásáról lásd pl. Lüthi 1968: 49.; Neumann 1993.; Blamires 2003.

⁵⁹ Grimm 1980: 27.

⁶⁰ Tonnelat 1912: 150–152.; Bluhm–Rölleke 1997.

böző irodalmi forrásokból a népnyelv jellemzőinek tekintett megnyilatkozásait a mese-szövegekbe illesztették, mindezzel meséik folklór-jellegét erősítették.⁶¹ A módszeres, összehasonlító vizsgálatok alapján tudható, hogy a *KHM*-ben közel 600 utólag beillesztett szólás és közmondás szerepel.⁶² Wolfgang Mieder véleménye szerint Wilhelm Grimm a proverbiumokat jellegzetes népmesei stílusjegynek tekintette, e szisztematikus szerkesztői eljárása a nép nyelvének imitálását célozta, annak a paraszti, vidéki világnak a megidézése érdekében, amelyben a meséket a fivérek láttatni kívánták.⁶³ Ahogyan Arany László mesei szövegvilágának egésze is a grimmi mesestílushoz hasonlóan formálódott, úgy a szóláshagyomány mesei felhasználására vonatkozó intenciói is párhuzamba állíthatók a grimmi gyakorlattal.

PROVERBIUMOK AZ „EREDETI NÉPMESÉK”-BEN

A Grimm-meséknek számos kéziratos és kiadott szövegváltozata ismert,⁶⁴ ezzel szemben Arany László meséinek mindössze egyetlen autorizált változata, az 1862-ben publikált *Eredeti népmesék* áll rendelkezésre, valamint az e mesék alapjául szolgáló családi kéziratos mesegyűjtemény.⁶⁵ A fennmaradt kéziratok azonban egy mese esetében sem teljesen azonosak a megjelent szövegekkel. A kéziratos szövegváltozatok többféle kéz írásában őrződtek meg, nagy részüket Arany Jánosné Ercsey Julianna, Arany Julianna és Arany László jegyezték le az 1850–1862 közötti időszakban.⁶⁶

A kéziratok és a publikált szövegek filológiai összehasonlítása során nyilvánvalóvá vált, hogy Arany László a kötet meséinek megszüvegezésekor felhasználta édesanyja és nővére, valamint saját korábbi (gyerekkori) meselejegyzéseit, azokat azonban jelentősen átformálta, valójában sorról sorra, epizódról epizódra haladva, teljesen újrafogalmazta a szövegeket. A publikált szövegváltozatok és az azok alapját képező kéziratok párhuzamos olvasata révén lehetőség nyílik részleteiben is megfigyelni azt a módszert, ahogyan Arany László a kéziratok alapján megformálta a meseszövegeit. Arany László az édesapja által megfogalmazott elvet szem előtt tartva, az általa közölt meseszövegek nyelvi megformálásához alkotóként nyúlt. Bár Arany László a kéziratos meseszövegek átdolgozása során nem tekintette érinthetetlennek a lejegyzett mesék belső szerkezetét sem, módosításainak csupán elenyésző része érintette a cse-

⁶¹ A Grimm testvérek proverbiumok iránti érdeklődése számos egyéb művükben is megnyilvánult, Wilhelm elsősorban a középkori proverbiumok, míg Jacob a jogi közmondások nagy szakértője volt. (Mieder 1991: 113. Gazdag proverbium-készletet közölt például Jacob 1815-ből származó *Von der Poesie im Recht* című dolgozata vagy Wilhelm Grimm Freidank-kiadása (Grimm J. 1963; Grimm W. 1834). A Grimm testvérek úttörő parömiográfiai és parömiológiai tevékenységéről részletesen: Mieder 1986.

⁶² Bluhm-Rölleke 1997: 34.

⁶³ Mieder 1991: 116.

⁶⁴ Rölleke 1975.; Rölleke – Marquardt 1986.

⁶⁵ E kéziratok lapjai különböző 19. századi népköltési gyűjtéseket tartalmazó kolligátumkötetekbe kerültek: MTA KIK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára) Kt. Irodalom 4-r. 409/II–III. és Ms 10.020/ VIII.

⁶⁶ A kéziratok keletkezéséről és lejegyzőiről részletesen: Domokos–Gulyás 2018: 27–31, 41–46.

lekményt, például amikor egyes atipikusnak esetleg szükségtelennek érzett epizódot vagy motívumot kihagyott vagy máshová helyezett, illetve a cselekmény szempontjából lényeges részletet beillesztett.⁶⁷

A mesekötet szerkesztése során Arany László leggyakoribb és legkövetkezetesebben érvényesített szövegformálása stilisztikai jellegű volt, amellyel a hitelesnek tekintett, ideális népmesei tónus szem előtt tartásával egy sajátos mesei elbeszélő mód kialakítását célozta. A kiadott meseszövegek az alapul vett kéziratokhoz viszonyítva sokszor egyszerűbb, világosabb, racionálisabb és pontosabb megfogalmazásúak, a kiadott mesék stílusukat tekintve pedig poétikusabbak lettek. Ennek egyik nyilvánvaló jele az állandósult szókapcsolatok és a népi beszédmód általa tipikusnak érzett fordulatának következetes beillesztése volt. Az *Eredeti népmeséket* olvasva feltűnő, hogy a meseszövegek bővelkednek az állandósult szókapcsolatokban, a szó- és mondatértékű frazémákban, míg a kéziratokban alig, a kiadott szövegváltozat szinte minden bekezdésében találunk ilyen jellegű beillesztéseket. E kifejezések mesei használatának tételes regisztrálása első ránézésre talán kevés haszonnal kecsegtető, a tárgy történeti kutatások unalmas pozitívista módszertanára jellemző, időigényes munka, végeredményben azonban nem csak Arany László mesetextológiájára vonatkozóan informatív, de általában véve is hozzásegít a magyar népmese jellemző stílusjegyeinek meghatározásához.

Úgy gondolom, hogy Arany László mesei narrációs stílusának legjellemzőbb sajátossága ugyanis éppen a proverbiumoknak és más állandósult szókapcsolatoknak a bőséges választéka és módszeres, kreatív alkalmazása. A folklorisztikai műfajstruktúrában való gondolkodás elfedi azt a tényt, hogy a valóságban nem léteznek egymástól élesen elkülönült folklórműfajok. A szóbeliség műfaji szinkretizmusát érzékelhette Arany László is, amikor kötete szerkesztése során az anyag elrendezésében a szóbeli történetmesélés szituációjából kiindulva, annak koreográfiáját követve egymás mellett szerepeltetett népmeséket és találós kérdéseket.⁶⁸ A műfaji együttélés az *Eredeti népmesék*ben azonban nem csak kötetszinten, de szövegszinten is jelentkezik, hiszen valamennyi általa megformált meseszövegben találunk a folklorisztikai rendszerezés szerint a kisepikai prózaműfajok közé sorolt proverbiális kifejezéseket.⁶⁹

Arany László mesei nyelvének tipikus szó- és kifejezéskészletének azonosítása érdekében az Arany család kézirateit összehasonlítottam az *Eredeti népmesék*ben megjelent meseszöveg-változatokkal. Az érdekelt, hogy milyen nyelvi megoldások jellemzik Arany László mesei stílusát, ezért sorról sorra összevettem a fennmaradt kéziratokat azok kiadott, Arany László által megformált változataival. A harmincegy, címmel ellátott mesét és öt cím nélküli csalimesét tartalmazó mesegyűjteményben legkevesebb százhusz proverbium (félszáznál is több szólás, közel ugyanennyi szóláshasonlatot és tucatnyi közmondás) található, amelyek nem szerepelnek a kéziratosszövegváltozatokban azaz Arany László szövegalkító eljárása révén váltak a publikált és a meg-

⁶⁷ Kovács Á. 1982: 507.; Gulyás 2010: 229.

⁶⁸ Arany László találásairól részletesen lásd Vargha Katalin írásait: 2012, 2018.

⁶⁹ Meglepő módon nem csak a terjedelmes tündérmesék nyújtanak lehetőséget a rögzült szókapcsolatok bőséges alkalmazására. A kötet egyik legrövidebb meséje *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* című állatmese (Domokos–Gulyás 2018: 443.) mindössze 212 szóból áll, melynek cca. 20%-a (43 szó) rendeződik valamilyen állandósult szókapcsolati formába.

jelenésük óta kanonikussá vált meseszövegek részévé.⁷⁰ A kötetben közölt mesékbe illesztett proverbiumok egy része általánosan ismert (pl. *a ki mer; a nyer; jótét helyébe jót várj; megfojtotta volna [...] egy kanál vízben; akit az isten meg akar verni, az eszét veszi el; üthették bottal a nyomát; Jankó sem ijedt meg a maga árnyékától; megfájdult rá a foga; szeget ütött a dolog a királyfi fejébe*), más részük kevésbé elterjedt (pl. *nem éred meg hajasan, kopaszon is bajosan; meglapult, mint a légy Szentmihálynap után; Csaknak zsák kell, papnak ágy kell; egymás hátára állanak mindnyájan, mint a lédeczi birákok* stb.) végül a szóláshagyományak a tipikus formájától vagy jelentésétől eltérő módon használt elemeivel is találkozunk az *Eredeti népmesékben* (pl. az öröm kifejezésére használt *majd megette kezét lábát* vagy 'bántotta a lelkiismeret' szinonimájára használt *fúrta az oldalát*).

Fontos kiemelni, hogy a proverbiumok és proverbiális kifejezések ilyen tudatos és következetes használata sem az 1860-as évek előtt megjelent magyar meseszövegekre, sem az Arany család kéziratos népköltési gyűjteményében rögzített lejegyzésekre nem jellemző. Kísérletképpen összevettem ugyanannak a tündérmese-típusnak (*A három nádszálkisasszony*, ATU 408) néhány, a 19. századból fennmaradt magyar variánsát Arany László azonos típusba tartozó, *A tündérkisasszony és a cigánylyány* című meséjével.⁷¹ Erdélyi János *A három pomarancs* című és Ipolyi Arnold az 1840-es és az 1850-es években lejegyzett cím nélküli változataiban egyáltalán nem találtam proverbiumot, Merényi László *A nádszál kisasszony* című meséjéből pedig két szólást regisztráltam.⁷² Az Arany család kéziratos mesegyűjteményében az 1850-es években keletkezett, Arany Juliska lejegyzésében fennmaradt variánsban egy szólást tudtam azonosítani.⁷³ Ezekhez képest kiugró mennyiségű adatot képvisel ugyanennek a meseének az Arany László által szerkesztett, publikált változata, melyben közel harminc szólás, szóláshasonlat és közmondás olvasható, nem számolva a magyar proverbium-

⁷⁰ Az *Eredeti népmesékben* publikált és a kéziratos meseszövegek alapján készült egy közel 450 tételes szó- és kifejezés-jegyzék, melybe azok az állandósult szóösszetételek kerültek, amelyek a kiadott szövegek alapjait jelentő kéziratokhoz képest eltérő nyelvi megoldásokat képviselnek. Az említett proverbiumokon kívül listáztam a népmesékre jellemző tipikus kifejezéseket és formulákat (mesekezdők és mesezárók, népmesei szólások és mesei sztereotípiák), ismétlésen, halmozáson vagy ellentétben alapuló állandó szóösszetételeket, a beszélt nyelv felidézésére alkalmas szófordulatokat (köszöntés-, átok-, és káromkodásformulák) valamint egyéb idiómákat és a rögzültség alacsonyabb fokán álló kollokációkat is. A jegyzék összeállításakor nem vettem figyelembe azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyek a kéziratban az adott szöveghelyen a publikált változathoz hasonló vagy teljesen azonos formában szerepelnek, még akkor sem, ha nagyon jellegzetes megfogalmazást képviselnek. A kézírathoz képest eltérő elemeket ugyanakkor azokban az esetekben is listáztam, amikor az adott szöveghelyen ugyan nem, de a mese kéziratában máshol vagy a korpusz egy másik kéziratos meséjében előfordul az adott szókapcsolat, ugyanis ezeknek az elemeknek a használata is tanulságos a gyűjtő-szerző szövegformálására nézvést.

⁷¹ Arany L. 1862: 128–152.; Domokos–Gulyás 2018: 284–305.

⁷² Erdélyi 1847: II. 345–348.; Ipolyi 2006: 522–524.; A Merényinél található szólások: „se' károm, se' hasznom benne” és „oly nagy sötétség uralkodik benne, hogy még a kanál is megállna benne” Merényi 1861 II: 41, 43.

⁷³ Az eredetileg cím nélküli kézirat az Akadémia Kézirattárában az MTAK KIK Kt. Irod. 4-r 409/II. 76r-81r jelzeten található, a kéziratban két helyen szerepel a *Henczidától Bonczidáig folyt a sárga lé*, az utolsó oldalon és a 77r lapon, ez utóbbit azonban tintával áthúzással törölték.

gyűjteményekben nem szereplő egyéb állandósult szófordulatokat, sztereotip kifejezéseket, formulákat és frázisokat.⁷⁴ Arany László *A tündérkisasszony és a cigánylyány* című meséjében a szóláshagyományból ismert alábbi állandósult kifejezések olvashatók, amelyek a kézirat szövegváltozatban nem szerepelnek, tehát Arany interpolációs gyakorlata révén kerültek a kiadott meseszövegbe.⁷⁵ (A proverbium-gyűjteményekben szokványos, ú. n. szótári alakot⁷⁶ követően kurzívval jelöltem az Arany Lászlótól idézett szöveghelyet):

1. Veszett fejszének nyele fordul/ *Veszett fejszének a nyele fordul*
2. Hét országra szól/ *olyan lakodalmat csaptak, hogy hét országra járt a hire*
3. Úgy áll rajta a ruha, mintha vasvillával hányták volna rá/ *mintha a padlásról hányták volna rá*
4. Rövid ideig tart, mint a pünkösdi királyság/ *pünkösdi királyságának vége*
5. Jól kösd fel a gatyád!/ *jól felkösd az eszed*
6. Majd kiugrik a bőrből/ *majd kibútt bőrből örömében*
7. Majd megette kezét-lábát/ *majd megette kezét lábát*
8. Egy dologból kettőt ne csinálj/ *minek csinálna egy dologból kettőt*
9. Olyan tiszta, mint a pohár/ *olyan, mint a pohár*
10. Fényes (ragyog v. tiszta) mint a tükör/ *olyan mint a tükör*
11. Megáll az ember esze/ *Megállott az eszök*
12. Sóbálvánnyá változott/ *majd sóbálvánnyá vált bámulatában*
13. Megelőzte mint Dózsa a macskát/ *megelőzte, mint Megyeri a macskát*
14. Kivette a szájából a kenyeret/ *hogy eszi ő ki ennek a két szegény embernek a szájából*
15. Olyan fehér, mint a hó/ *fehér, mint a most esett hó*
16. Gyöngye, mint a harmat/ *gyenge, mint a harmat*
17. Sorba megy, mint a falusi bíróság/ *sorba járt, mit a falusi bíróság*
18. Parázson áll/ *parázson ült*
19. Nem találja a helyét/ *sehogy se' találta helyét*
20. Lepedőben viszik haza/ *úgy elverlek, hogy lepedőben visznek haza*
21. Majd kifúrja az oldalát/ *fúrta az oldalát*
22. Elhordja az irháját/ *elhordani az irhát*
23. Leesett az uborkafáról/ *leesett az ugorka fáról*
24. Oldozza a kereket/ *meg akarta oldani a kereket*

⁷⁴ A szoros értelemben vett proverbiumokon kívül a mesében számos egyéb, proverbiális jellegű kifejezést találunk, pl. *ette a méreg; mintha az isten is annak szánta volna; olyan volt a föld mint a tenyeres; ha belevágtuk a fejszét, csak mozgassuk; alkudozik is már a másvilágiakkal; mit volt mit tenni; nem hétszer; de hetvenhétszer szebb; No szívemnek szép szerelme, én tied, te az enyim; véres verejtékkel; testemből-lelkemből; lincses-loncsos; nagy sírva-ríva* stb.

⁷⁵ Kivételt képez a 27. számú proverbium, ugyanis ez egyetlenként a vizsgált mese kézirat változatában is fellelhető, részben ez az oka annak, hogy szerepeltetem a listában, másrészt az, hogy Arany László által is kedvelt tipikus népmesei szólásról van szó.

⁷⁶ A szótári alakok meghatározásakor Szemerkenyi Ágnes gyűjteményét követtem: Szemerkenyi 2009.

25. Olyan szelíd, mint a galamb; Galambepéje van/ *a galambnak még a haragja is szelíd,
meg az epéje se keserű*
26. Le is út, fel is út!/ *fel is út, alá is út*
27. Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé/ *olyan lakodalmat csaptak, hogy Hencidától
Boncidáig folyt a sárga lé*

Az Arany László által közzétett népmesék proverbium-készletének részletes elemzése több szempontból is hasznos lehet. Egyfelől csak ezek tüzetes vizsgálatának segítségével tárul fel a mesei proverbium-használat konkrét, normatívnak tekintett gyakorlata, melynek segítségével fény derül arra, hogy Arany László a szóláshagyomány milyen eszközkészletét, milyen funkció betöltésére és mi módon mozgósította a proverbiumok utólagos beillesztésének segítségével. Másrészt az egyes kifejezések művelődéstörténeti kontextusban való bemutatása révén körvonalazható annak a közös alapnak a tradicionális jellege, amelyből Arany László merített a nemzeti olvasóközönség számára publikált népmesék megfogalmazása során. Ennek érdekében *A tündérkisasszony és a cigánylyány* címen közölt Arany-mese fent említett, valamennyi proverbiumáról tételes, annotált jegyzéket készítettem a kézirat és a publikált szövegváltozatok párhuzamos bemutatásával, a szólások, szóláshasonlatok és közmondások történeti adatainak ismertetésével.

A jegyzék Arany László mesetextológiájának proverbium-interpolációi mellett számot vet az Arany János életművében fellelhető proverbialis kifejezőkészlet néhány, az előbbiekkal azonos elemével is, ami lehetőség nyújt a proverbiumok családi használatára vonatkozó következtetések levonására, emellett a szólások és közmondások különböző karakterű írásművekben való eltérő alkalmazásáról is tanulságokkal szolgál. Ez az elemzés terjedelmi okok miatt egy önálló közleményben kerül bemutatásra.⁷⁷

Részösszegzőként elmondható, hogy Arany László publikált meseszövegeiben megnyilvánuló proverbialis beszédmód egy tudatos textológiai koncepció megvalósításának eredménye, mely Arany János mesepublikációkra vonatkozó elméleti megfontolásaiból és Merényi László, illetve a Grimm testvérek meseközlési gyakorlatának népies stílusú proverbium-használatából nyert ösztönzést.

Irodalom

ARANY János

- 1968 Eredeti népmesék. In Keresztury Dezső (szerk.), Németh G. Béla (s. a. r.): *Arany János Összes Művei, XI. Prózai Művek 2.* 326–342. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2004 *Arany János Összes Művei, XVII. Levelezés 3.* Korompay H. János (szerk.). Budapest: Universitas Kiadó.

ARANY László

- 1862 *Eredeti népmesék.* Összegejtötte Arany László. Pest: Heckenast.

⁷⁷ A megjelenés előtt álló dolgozat címe: *Proverbiumok Arany László A tündérkisasszony és a cigánylyány című meséjében*

- 1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle* XI, 8. 25. sz. 40–66, 26–27. sz. 200–228.
- BANÓ István
- 1944 Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében, *Ethnographia* LV. 26–34.
- BALLAGI Mór
- 1850 *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. Összeszedte, értelmezte, s más nemzeteknek hasonértelmű mondataival fölvilágította Dr. Ballagi Mór. Szarvas: Réthy Lipót I–II.
- 1855 *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. Második kiadás. Pest: Heckenast.
- 1868 *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárások, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is*. Pest: Heckenast.
- BEKE József
- 2017 *Arany János költői nyelvének szótára*. I–III. köt. Balázs Géza (szerk.) Budapest: Anyanyelvápolók Szövetsége, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- BEKE Ödön
- 1948a Szólások nagy költőink műveiben. *Magyar Nyelvőr* LXXII. 21–27; 64–70.
- 1948b Szólások Petőfi és Arany műveiben. *Magyar Nyelvőr* LXXII. 111–120.
- 1948–1949 Szólások Arany János műveiben. *Magyar Nyelvőr* LXXII. 176–182, 244–250. LXXIII. 22–25, 89–95, 153–159.
- BERZE NAGY János
- 1932 *Magyar szólásaink és a folklore*. Klny. *Ethnographia* XLIII. 1932. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- BLAMIRE, David
- 2003 A Workshop of Editorial Practice: The Grimms Kinder- und Hausmärchen. In Davidson, Hilda, Ellis-CHAUDHRI, Anna (szerk.), *A Companion to the Fairy Tales*. 71–84. Cambridge: D. S. Brewer.
- BLUHM, Lothar – RÖLLEKE, Heinz
- 1997 „Redensarten des Volks, auf die ich immer horche.” *Märchen-Sprichwort-Redensart. Zur Volkspoetischen Ausgestaltung der Kinder und- Hausmärchen durch die Brüder Grimm*. Stuttgart: Hirzel.
- CZUCZOR Gergely
- 1837 A magyar nyelv némely sajátosságairól. *Athenaeum* I. 4. 25–29.
- DÉZSI Lajos
- 1906 Arany levele a didaktikus költészetről. *Irodalomtörténeti Közlemények* XVI. 2. 129–131.
- DOMOKOS Mariann
- 2018a Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben. *Ethnographia* 129. 639–653.
- 2018b Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban In Ispán Ágota Lídia - Magyar Zoltán- Landgraf Ildikó (szerk.): *Ethno-Lore XXXV.*, 457–512. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- 2021a *Arany László meseszöveg-alakítási eljárásai* (Közlésre elfogadott kézirat)

- 2021b The Influence of the Grimm Tales on the Tale Textology of László Arany (A Grimm-mesék hatása Arany László meseszöveg-alakítási eljárásaira). *Acta Ethnographica Hungarica* LXVI. 1. 55–78.
- DOMOKOS Mariann–GULYÁS Judit (szerk.)
- 2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család mesegyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas Kiadó, MTA Könyvtár és Információs Központ.
- ERDÉLYI János
- 1846–1848 *Népdalok és mondák*. I–III. Pest: Beimel József, Magyar Mihály.
- 1851 *Magyar közmondások könyve*. Pest: Kozma Vazul.
- 1862 *Válogatott magyar közmondások*. Második kiadás. Pest: Heckenast.
- 1869 *A nép költészete. Népdalok, népmesék és közmondások*. Pest: Heckenast.
- FEKETE Gézáné
- 1988 *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 21. Budapest: MTA Könyvtára.
- FEKETE János
- 1858a *Életiskola a magyar nép számára*. Pest: Magyar Mihály.
- 1858b *Életiskola a magyar nép számára. Protestáns Képes naptár 1858. közönséges évre*. IV. 52–57.
- 1926 *Életiskola a magyar nép számára. Régi írásokból napvilágra hozva írta Fekete János szerkeszti Uray Sándor. Méliusz kiskönyvtára. Vasárnapi olvasmányok gyűjteménye I. sorozat 8. sz.* Debrecen: Városi nyomda.
- FORGÁCS Tamás
- 2007 *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- GRANBOM-HERRANEN, Liisa
- 2016 The Proverb Genre. A Relic or Very Much Alive? In Koski, Kaarina –Frog– Savolainen, Ulla (szerk.): *Genre – Text – Interpretation. Multidisciplinary Perspectives on Folklore and Beyond*. 317–339. Helsinki: Finnish Literature Society.
- GRIMM, Brüder
- 1812/1815 *Kinder-und Haus-Märchen. Gesammelt durch die Brüder Grimm I–II*. Berlin: Realschulbuchhandlung.
- GRIMM, Jacob
- 1963 [1815] *Von der Poesie im Recht*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- GRIMM, Wilhelm
- 1834 *Vridankes Bescheidenheit* von Wilhelm Grimm. Göttingen: Dietrichschen.
- GULYÁS Judit
- 2010 „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2017 „Ama solidaritás”... – A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján. In CIEGER András (szerk.) *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténet olvasatai*, 209–242. Budapest: MTA BTK–OSZK–Universitas Kiadó.

- 2018 Arany László meseértelmezése. In Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Landgraf Ildikó (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 405–454. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- 2021 „nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb”: Az Arany család és Arany László mesegyűjteményének szinoptikus kiadásáról. *Helikon* LXVII. 1. 124–152.
- GYULAI Pál
- 1862 Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Arany László. [Ism.] *Budapesti Szemle* XV. 1. 386–392.
- HADROVICS László
- 1995 *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH János
- 1927 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- IPOLYI Arnold
- 1855 Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. Salamon és Markalf. *Uj Magyar Muzeum*. V. 261–303.
- 2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról (1846–1858)*. Magyar Népköltészet Tára VI. Közreadja Benedek Katalin. Budapest: Balassi Kiadó.
- JESENŠEK, Vida
- 2015 Pragmatic and Stylistic Aspects of Proverbs. In Hrisztova-Gotthardt, Hrisztalina–Aleksa Varga, Melita (szerk.): *Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies*. 133–161. Warsaw/Berlin: De Gruyter.
- HAKAMIES, Pekka
- 2016 Proverbs—A Universal Genre? In Koski, Kaarina –Frog– Savolainen, Ulla (szerk.): *Genre – Text – Interpretation. Multidisciplinary Perspectives on Folklore and Beyond*. 299–316. Helsinki: Finnish Literature Society.
- KOVÁCS Ágnes
- 1961 Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia*, LXXII, 430–440.
- 1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. In Diószegi Vilmos (szerk.) *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 2-3. 177–214. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1977 A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V. In Kósa László (szerk.) *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, IX. 139–188. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982 Arany Juliska és Arany László meséi. In Novák László (szerk.): *Arany János tanulmányok*. Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II. 495–530. Nagykőrös: Nagykőrösi Arany János Múzeum.
- KOVÁCS Gábor Krisztián (szerk.)
- 2016 *A magyar szólások és közmondások első gyűjteménye. Baranyai Decsi János Adagiorumának (1598) mutatója*. Budapest: Universitas.
- LÜTHI, Max
- 1968 *Märchen*. Stuttgart: Metzler.

MIEDER, Wolfgang

- 1986 „Findet, so werdet ihr suchen!” *Die Brüder Grimm und das Sprichwort*. Bern: Peter Lang.
- 1991 „Ever Eager to Incorporate Folk Proverbs”: Wilhelm Grimm’s Proverbial Additions in the Fairy Tales. In McGlathery, James (szerk.) *The Brothers Grimm and Folktale*. 112–132. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- 2004 *Proverbs: A Handbook*. Westport: Greenwood Press.

MERÉNYI László

- 1861 *Eredeti népmesék I-II*. Összegejtötte Merényi László. Pest: Heckenast.
- 1862 *Sajóvölgyi eredeti népmesék I-II*. Összegejtötte Merényi László. Pest: Heckenast.
- 1863–1864 *Dunamelléki eredeti népmesék I-II*. Összegejtötte Merényi László. Pest: Heckenast.

NAGY Ilona

- 2015 *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről*. In Gulyás Judit (szerk.): *A Grimm-meséktől a modern mondáig. Folklorisztikai tanulmányok*. 15–63. Budapest: L’ Harmattan.

NEUMANN, Siegfried

- 1993 The Brothers Grimm as Collectors and Editors of German Folktale. In Haase, Donald (szerk.): *The Reception of Grimms’ Fairy Tales: Responses, Reactions, Revisions*. 24–40. Detroit: Wayne State University Press.

NORRICK, Neal R.

- 2015 Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features. In Hrisztova-Gotthardt, Hrisztalina–Aleksa Varga, Melita (szerk.): *Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies*. 7–27. Warsaw/Berlin: De Gruyter.

NYÍRI Antal

- 1934 Berze Nagy János szólásmagyarázatai. *Népünk és Nyelvünk* 6. 200–207.

O. NAGY Gábor

- 1977 *A magyar frazeológiai kutatások története*. Nyelvtudományi Értekezések 95. Budapest: Akadémiai Kiadó

PACZOLAY Gyula

- 2001 Baranyai Decsi Csímor János, a szóláskutató. In Dávid Gyula (szerk.): *Baranyai Decsi Csímor János emlékezete*. 12–27. Erdélyi Tudományos Füzetek 235. (Klly. Erdélyi Múzeum 2001/3–4 LXIII.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

RÖLLEKE, Heinz (szerk.)

- 1975 *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812*. Cologny–Genève: Fondation Martin Bodmer.

RÖLLEKE, Heinz – MARQUARDT, Ulrike

- 1986 *Kinder- und Hausmärchen. Gesammelt durch die Brüder Grimm*. Vergrößerter Nachdruck der zweibändigen Erstausgabe von 1812 und 1815 nach dem Handexemplar des Brüder Grimm-Museums Kassel mit Ergänzungsheft: Transkriptionen und Kommentare. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

SZEMERKÉNYI Ágnes

- 1988 Közmondás és szólás (Proverbium). In Vargyas Lajos (főszerk.), Istvánovits Márton (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. V. Magyar népköltészet*. Folklór 1. 213–237. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1994 „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*). Néprajzi tanulmányok. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2009 *Szólások és közmondások*. Budapest: Osiris.

SZINNYEI József

- 1894 *Magyar írók élete és munkái* III. kötet. Budapest: Hornyánszky.

SZVORÉNYI József

- 1846 *Magyar ékes szókötés*. Nyelvtudományi pályamunkák IV. Buda: Magyar Királyi Egyetem betűivel, kiadja a Magyar Tudós Társaság.
- 1847 *A' közmondások és példabeszédek' szellem és vegyes elemeiről* [Székfoglaló] Magyar Academiái Értesítő 1847-ről. 7.évf. 239–257. Pest: Eggenberger.
- 1889 *A magyar nép eszejárása és eszmeköre, közmondásaiban s egyéb elméműveiben elétüntetve*. (Klly. az egri főgymnasium 1888–1889. évi Értesítőjéből.) Eger: Érseki Lyceumi nyomda.

TOLNAI Vilmos

- 1910 *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

TONNELAT, Ernest

- 1912 *Les contes des frères Grimm. Étude sur la composition et le style du recueil du Kinder- und Hausmärchen*. Paris: Armand Colin.

VARGHA Katalin

- 2012 Eredeti népmesék és szóbeli rejtvények? Találósok Merényi László és Arany László mesegyűjteményeiben. In Báti Anikó – Sárkány Mihály – Vargha Katalin (szerk.): *Ethno-Lore XXIX.*, 239–280. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- 2018 Találósok az Arany család kéziratok gyűjteményében és más 19. századi forrásokban. In Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Landgraf Ildikó (szerk.): *Ethno-Lore XXXV.*, 375–404. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Y. I. [ARANY László]

- 1864 Dunamelléki eredeti népmesék. *Koszorú* II, 9. sz. 209–212.

Domokos Mariann

Tudományos munkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
e-mail: domokos.mariann@mta.btk.hu

Mariann Domokos

**The usage of proverbs and proverbial language
in the collection *Authentic Folktales* by László Arany**

The author in her article investigates the language of those tales that were published in *Eredeti népmesék* ('Authentic Folktales') by László Arany in 1862, focusing on the role sayings, proverbs and other idiomatic phrases play in this collection that contains 36 tales from oral tradition reshaped by the editor in course of the textualization. In the tales of this collection at least 120 proverbs can be found, which are missing from the manuscript variants: thus, they became part of the published and highly esteemed tales due to the editorial work of László Arany. For László Arany the use of proverbs in tales was a means to evoke folkish, pictorial and poetic orality. Proverbial language in tales was a result of the enforcement of a textological concept that relied on the theoretical considerations of János Arany as well as on the publishing practices of the Brothers Grimm and László Merényi, and which, eventually became a determinative stylistic feature of Hungarian folktales.

A győri Unger család: társadalmi szemiotika, politikai ikonográfia és a 19. századi játékkártyakészítés*

ELŐZMÉNYEK

Az utóbbi néhány évtizedben megnőtt a tudományos érdeklődés a 19. századi osztrák és magyar játékkártyák iránt.¹ Noha a játékkártyák pontos eredetét homály fedi, a gyűjtők, művészettörténészek és játékkártya-kutatók munkájának köszönhetően viszonylag sok ismerettel rendelkezünk már a témában.² Magyarországon az első játékkártyakészítők az 1700-as években jelentek meg, termékeiket pedig hozzávetőleg 1784-től állították elő nagyobb mennyiségben.³ A kártyajátékok 19. században váltak széles körben népszerűvé a Habsburg birodalomban.⁴

A Giergl család mellett a kártyakészítéssel 1810 óta foglalkozó győri Unger család volt a legismertebb magyar kártyafestő család.⁵ Idősebb Unger Mátyás (*Mathias*) a legújabb kutatások szerint Sopronban született, fia, Unger Alajos (*Alois*) (1814–1848), az Unger kártyák tervezője a bécsi képzőművészeti akadémián tanult, ahol többek között Leopold Kupelwieser és Johann Ender voltak a tanárai (1. kép).⁶ A családi vállalkozásban részt vett Alajos egyik öccse, ifj. Unger Mátyás kártyakészítő is (1824–1878).

Az Ungerekkel és a ma is használt, standard magyar Tell-képes kártyák kialakulásával kapcsolatban még számos lényeges kérdés maradt megválaszolatlan.⁷ A játékkártyák és a magas művészet, a korszakban kibontakozó magyar nemzeti művészet, valamint a politikai propaganda közötti kapcsolat feltárása további kutatásokat igényel, ahogyan a kézműves játékkártyák előállításának megismerése is. Az alábbi, multidiszciplináris igényű tanulmány e kérdésekre több tudományterület, így a művészet-, gazdaság-, hely-, család- és kultúrtörténet, valamint technikátörténet eredményeire

* Szeretnék köszönetet mondani Dr. Györgyi Erzsébetnek, Prof. Dr. Barna Gábornak, Jánoska Antalnak, a Piatnik vállalat ügyvezető igazgatójának, Mag. Dieter Strehlnek, valamint férjemnek, Prof. Dr. Jürgen Wunderlichnek.

¹ Vö: például Reisinger 2000.; Jánoska 2005., Basics – Györgyi 2007.; Jánoska 1999., 2004.; Jánoska – Horváth 2006.; Ulm 2010.; Wunderlich 2010., 2012a., 2012b., közlésre elfogadott a, b; Verebélyi 1998.; Örsi 2001.; Wörner 2010.

² Vö: például Kolb 1939a.; Berend – Jánoska 2008.; Mann 1990.; Zsoldos 1980.; Csatkai 1939., 1958.; Hoffmann 1977., 1987.; Reisinger 2003-2004.

³ Jánoska 2004: 59.; Keeß 1820: 645.; Zsoldos 1980: 105.

⁴ Strehl 1992: 237.; Jánoska 1999: 149.

⁵ Basics – Györgyi 2007.; Nagy 1932.; Kolb 1939a., Csatkai 1958.; Berend – Jánoska 2008., Unger Mátyás címszó; Jánoska 2004., Jánoska – Horváth 2006., Wunderlich 2010., 2012a., b., 2022a., 2022b. (közlésre elfogadott)

⁶ Wunderlich 2010., 2012b., 2022a., 2022b. (közlésre elfogadott)

⁷ Jánoska 1999: 152.

1. kép. Unger Alajos (1843): A festő és családja. Középen a családfő, id. Unger Mátyás, a kép bal szélén hátul ifj. Unger Mátyás. Olaj, vászon, Magyar Nemzeti Galéria (ltsz. 74.83).

támaszkodva két szokatlan, ám jól bevált megközelítésmódot követve próbál meg választ adni: a társadalmi szemiotika és az üzemszervezés módszereit alkalmazza.⁸

JÁTÉKKÁRTYÁK, SZEMIOTIKA ÉS POLITIKAI IKONOGRÁFIA

A (társadalmi) szemiotika, azaz a jel tudomány hasznos analitikus eszköz a különböző ábrázolások, így a festmények vagy a játékkártyák értelmezésében.⁹ Unger Alajos nazarénus művészetből merítő műveinek saját nyelve van, amelynek helyes megfjtéséhez Ungernek a magasművészet és a tömegkultúra körébe tartozó alkotásait egységes módszerrel vizsgáló szemiotikai megközelítésre van szükség.¹⁰

Az ábrázolások egyszerre szövegek és történeti források. A szemiotika atyjának Charles Sanders Peirce-t, az általános jel tudomány megalapítóját és Charles Willi-

am Morrist szokás tartani. A társadalmi szemiotika ebből, valamint Roland Barthes munkáiból és Ferdinand de Saussure nyelvészeti strukturalizmusából nőtt ki, amely különbséget tesz jelölő és jelölt között, valamint hangsúlyozza a jel önkényességét és a kontextus fontosságát a jelentésalkotásban.¹¹ Saussure és Barthes mellett a nyelvész Michael A. K. Halliday munkásságának is nagy hatása volt a társadalmi szemiotikára.¹²

Az alábbiakban a játékkártyáknak mint társadalmi gyakorlatnak és diskurzusnak a denotációit és konnotációit vázoljuk, szemiotikai potenciáljukkal és affordanciájukkal együtt. „[D]enotációról beszélünk akkor, ha egy szemiotikai erőforrás konkrét személyre, helyre, dologra, cselekvésre, minőségre vagy eseményre utal”, míg „konnotációról akkor, ha egy szemiotikai erőforrás egyik értelmezési tartományból átkerül egy olyanba, amelyben használata nem megszokott.” Ezután a hozzá társított „elképzelésekre és értékekre fog utalni.” „Affordancián egy adott tárgy lehetséges felhasználási módjait értjük”, amelyek kapcsolódnak a tárgy összes lehetséges jelentéséhez.¹³ Az 1800-as

⁸ Wunderlich 2002., 2010., 2012a., 2012b., 2022a., 2022b., (közlésre elfogadott); van Leeuwen 2005: 1.

⁹ van Leeuwen 2005.; Kress – van Leeuwen 2006.; Hauenfels 2005.; Wunderlich 2012a., 2012b.; Zompetti 2017.

¹⁰ Grewe 2009: 16, 305, cf; Wunderlich 2012b.

¹¹ van Leeuwen 2005.

¹² van Leeuwen 2005: 273-275; Kress – van Leeuwen 2006.

¹³ van Leeuwen 2005: 273.

évek magyar játékkártyáinak megértéséhez lényeges a szemiotikai változások és ezek mechanizmusainak figyelembe vétele, ami átvezet bennünket a politikai ikonográfia, azaz a rejtett politikai üzenetek és propaganda területére.¹⁴ A jelek mindig újraértelmeződnek. Az érzékelés a történelemben és társadalmi vagy politikai tényezőkben gyökerező konvenciókon alapul. Unger Alajos festményeihez hasonlóan az általa tervezett játékkártyák is politikai üzeneteket hordoznak és sajátos világképet tükröznek.¹⁵

AZ UNGER KÁRTYÁK ÉS A TÁRSADALMI SZEMIOTIKA

Az alábbiakban felsoroljuk az ismert Unger kártyákat, és a paklik, illetve a fontosabb lapok elemzésekor nagy vonalakban alkalmazzuk a fent vázolt szemiotikai megközelítést.

Német sorozatjelű kártyák

A legrégebbi Unger kártyákat – három, 1824–1825 táján készült, 32 és 36 lapos soproni képes paklit – a bécsi Technikai Múzeumban őrzik,¹⁶ a birodalomban 1810 és 1850 között előállított termékeket magába foglaló gyűjtemény, a *National Fabriksprodukten Kabinett* részeként.¹⁷ A Tell-kártya elődjének tekintett soproni-kép, amelyet majd száz éven keresztül, az 1880-as évekig gyártottak, a legrégebbi kártyák közé tartozik.¹⁸

Szín	Hiányzik a kék
Általános jellemzők	32 vagy 36 lap, az elnevezés 1865-ban jelent meg először, a paklik eredeti neve <i>Oedenburger Deutsche</i> vagy <i>Feine deutsche Oedenburger</i> . A régi bajor-képes kártyából, illetve Jost Amman katonaalakos kártyáiból alakult ki. Története a német játékkártyákéival közös, a nürnbergi, ansbachi, augsburgi, müncheni, regensburgi, cseh-prágai és bécsi képek eklektikus keveréke. A számozott lapok állatalakjai a Dürer-tanítvány Hans Schäufeleinig vezethetők vissza.
Ászok	Tők: Kisfiú vagy Bacchus, hordón lovagolva három kolbászt tart kezében nyárson. Makk: A figura fején lobogó a készítő nevével, a makkok a szász – észak-német hagyományhoz hasonlóan 45 fokban meg vannak döntve. Piros: Cupido vagy oroszlán (vagy medve), két vagy három címerpajzsot tart. Zöld: Botból kihajtó levelek, az ansbachi képes kártyákról öröklött kis sas vagy bagoly alakkal.

¹⁴ Vö. Hauenfels 2005: 101-103; van Leeuwen 2001.

¹⁵ Zompetti 2017.; Wunderlich 2012b.

¹⁶ Ltsz. 84564, 84565, 89768. Reisinger szerint az Unger kártyák egyéni vonása a figurák nagy feje (kéziratos jegyzet, bécsi Technikai Múzeum (TMB)).

¹⁷ Hoffmann 1995., 2000.

¹⁸ Reisinger 2000:13.; Jánoska 2006: 10., Zsoldos 1976.

<i>Szín</i>	Hiányzik a kék
<i>Királyok</i>	Lovas királyok, a magyar kártyák legfőbb jellegzetességei, csak az egyikük visel turbánt, a kártyákon csak egy sorozatjel van.
<i>Alsók/Felsők</i>	Különböző kalapot és turbánt viselő lovagok, zenészek, keleti emberek és egy bányász.
<i>Számozott kártyák</i>	Piros tízes: Róka talicskában tol egy sünt. Piros kilences: Nőalak két halfarokkal. Tök kilences: Zsákot cipelő számár. Tök nyolcas: Strucc, szájában lópatkóval. Piros hetes: Felkelő nap emberarccal, a készítő nevével a nap sugarai-ban egy lobogót tartó (kártyákon ritkán előforduló) sas alak.

1. táblázat Soproni-képes kártya: denotáció¹⁹

2. kép. Soproni-képes kártyák, 1850 körül, fanyomat, Römer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr.

A bécsi Technikai Múzeumban található három Soproni-képes pakli csak kevéssel tér el a standard képtől és más kártyakészítők ábrázolásaitól: ilyen eltérés például, hogy a tök ászon Bacchus kezéből hiányzik a nyárs, illetve a makk ász oroszlánja Ausztria és Magyarország címerpajzsát tartja a kezében.²⁰ Fa nyomódúccal készült kártyák és kártyacsomagolók bizonyítják, hogy más soproni-képes Unger kártyák is léteztek, például 32 lapos kávéházi kártyák (2. kép).²¹ Ezek sokkal jobban eltérnek a standard képtől, a figurák magyaros öltözképet viselnek, ugyanakkor fajtájukban ezek a legki-finomultabb, mesterműnek tekinthető Unger kártyák, amelyek jól tükrözik az általuk készített kártyák fejlődési útját az egyszerűbbektől az olyan művészibb kivitelű pakli-kig, mint amilyenekért az 1846-os győri iparmű kiállításon dicséretben részesültek.²²

¹⁹ IPCS mintaív #94, vö. Mann 1990: 88, 98-100.; Reisinger 2004, 3. kötet: 7-52; Hausler 2010: 151.

²⁰ Jánoska – Horváth 2006: TMB Ltsz. 17865, 89768. A *standard kép* kifejezés az általánosan elfogadott és a kevésbé megszokott ábrázolások megkülönböztetésére szolgál. Vö. Mann 1990: 11.

²¹ Ltsz. IP.1954.130.1., Römer Flóris Múzeum, Győr; Székely 2009: 68, 211; Jánoska 2004., Jánoska – Horváth 2006.

²² Jánoska – Horváth 2006: 62.; Wunderlich 2010: 147.

Ászok	A makk ászon látható medvének emberi vonásai vannak. A lobogón a készítő neve helyett a <i>káveházkártya</i> felirat áll.
Számozott kártyák	Piros hetes felirata: <i>Készítet / Unger Mátyástól / Győrben.</i> Piros nyolcas: Két huszár a magyar címet és Szent István koronáját tartja. Tök kilences: Két számaron ülő alak köszönti egymást, az egyik állat vidáman néz a másik szájába. Zöld kilences: Egy nő és egy férfi kerti munkát végez egy jellegzetes magyar parasztház előtt. Zöld nyolcas: Lovasszekér egy hídon halad át. Makk nyolcas: Vándor ül az út szélén, mögötte tábla „nach Raab” (Győrbe) felirattal.

2. táblázat Soproni-képes Unger kártyák (2. kép): denotáció²³

További két csomag Unger kártyát őriztek a Magyar Nemzeti Múzeumban a második világháborúig, és a gyűjteményben ma is megtalálható két soproni-képes kártya szintén az Ungerek terméke.²⁴

<i>Lovas királyok</i>	A társadalmi rend hagyományos felfogása
<i>Turbános, magyaros viseletű alakok, Ausztria és Magyarország címerpajzsát tartó oroszlán a makk ászon</i>	A Habsburg uralkodók iránti lojalitás, magyar hazafias, ám egyidejűleg birodalmi-patrióta nézetek.
<i>A kártyalapok kidolgozottságának foka</i>	A megcélzott társadalmi rétegek elvárásainak felel meg.
<i>Szent István koronája</i>	Szent Korona-tan (Werbőczy István): A hatalom birtokosa a Szent Korona és nem a király. A királyság földjei a Szent Koronához tartoznak, a király a korona nevében uralkodik. Szent István koronája a szuverenitás és a független Magyarország jelképe is, egy „felsőbb hatalom” szimbólumává vált, az uralkodót és a királyság területét jelképezte. A 19. század folyamán folyamán jelentése változott és ellentmondásossá vált.

3. táblázat Soproni-képes Unger kártyák: konnotáció²⁵

²³ Jánoska – Horváth 2006: 53.

²⁴ Szendrei 1905: 203.; Jánoska –Horváth 2006: 52f.

²⁵ Eckhart 1941: 254-284; Péter 2012: 26, 37, 53–59, 63–69, 88.

A KRÄHWINKLIADEN KÁRTYÁKTÓL A TELL-KÁRTYÁKIG

A krähwinkliaden kártyák denotációja

Ezek a kártyák majdnem teljesen megegyeznek Johann G. Uffenheimer bécsi kártya-készítő 1826-ban kiadott *krähwinkliaden* kártyáival (3. kép).²⁶ A krähwinkliaden kártyákat Matthäus Loder, Mária Lujza pármái hercegnő rajztanára és János főherceg udvari festője tervezte, és Wenzel Zinke metszette rézbe.²⁷ Az Unger kártyákhoz a metszeteket a kártyatervezőként emlegetett, Gasto János csinálhatta, talán már 1828-ban (a pakli a második világháborúig a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének része volt).²⁸

Ászok	Négy évszak.
Alsók és felsők	A Habsburg birodalom népeinek öltözkését viselő férfiak.
Egyéb kártyák	Az illusztrációk két karikatúrasorozatra vezethetők vissza: ²⁹ Az egyik a <i>Zerrbilder menschlicher Thorheiten und Schwächen</i> (Az emberi ostobaság és gyengeség karikatúrája) című, a biedermeier kor emberének gyarlóságait kifigurázó könyv; szerzője Franz Ignaz Castelli, az illusztrációkat Loder, a rézmetszeteket Joseph Ströber készítette (4. kép). A másik pedig az ún. <i>krähwinkliaden</i> karikatúrák; a rajzok August von Kotzebue és Johann Nepomuk Nestroy színdarabjain alapulnak, melyekben <i>Krähwinkel</i> egy filiszteusok lakta kisváros neve, ahol az emberek mindent túlzottan szó szerint vesznek. Loder itt a karikatúra alakjait népviseletbe öltöztette, az ábrázolásokat pedig morális vagy pedagógiai mondanivalóval ruházta fel, ami újdonság volt a játékkártya-festészetben. ³⁰

4. táblázat A krähwinkliaden kártyák denotációja

A magyar játékkártyafestők, így az Ungerek is, Uffenheimert másolták.³¹

Általános	A krähwinkliaden kártyák tükrözik a márciusi forradalmak előtti kor társadalmának változásait, kritikusan ábrázolják a születő polgárságot.
Ászok	Négy évszak, a négy színre vezethetők vissza, a világ titkos törvényeire utalnak.

²⁶ Kolb 1939a: 45.; Új Idők Lexikona 1939: 380. táblázat; Reisinger 2000: 24f; TMB Ltsz. TH 17.945.

²⁷ Reisinger 2004. 4. kötet: 138f. Mária Lujza korábban Napóleon francia császár második felesége volt.

²⁸ Kolb 1939a: 76.; Wunderlich 2022b. (közlésre elfogadott)

²⁹ Reisinger 2000: 24f.

³⁰ Witzmann 1987: 24–39.

³¹ Mann 1990: 93.

Alsók	Népviseletek, amelyek a felvilágosodás szellemében a többnemzetiségű birodalomban a megerősödő regionális identitás gondolatát támogatják.
-------	--

5. táblázat Krähwinkeliaden kártyák: konnotáció³²

A népek és viseleteik iránti érdeklődés Unger Alajos festményein is megjelenik, ami a fenti hagyomány hatására utal, valamint arra, hogy művészete többféle közegben is működött.³³ Éppen emiatt konnotációjukat is együttesen kell értelmezni.

3. kép. Matthäus Loder rajzai (felső sor) Uffenheimer krähwinkeliaden kártyáihoz (középen), 1826, és az Ungerek játékkártyái, 1830 körül, rézmetszet. A metszetet a szignatúra szerint Gasto Joh(ann) sc(ulpsit) Gastó János készítette: (alsó sor). A képek forrása: hasonmás kiadás, Piatnik, magántulajdon; Kolb 1939a: 45, Új Idők 1939, 340. táblázat.

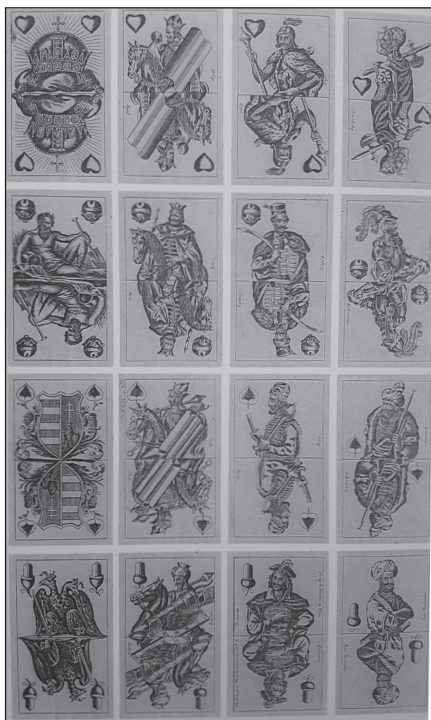

4. kép. A kártyavető. Ignaz Franz Castelli, Zerrbilder menschlicher Thorheiten und Schwächen, Vienna 1818, magántulajdon.

³² Hoffmann – Dietrich 1987: 25.; Witzmann 1987: 24–39.; Reisinger 2004: 4. kötet: 129–139.

³³ Wunderlich 2012b.

HAZAFIAS KÁRTYÁK: DENOTÁCIÓ

1841-ben a német nyelvű győri újság, a *Vaterland* is említést tesz bizonyos hazafias, „a magyar régmúlt királyait, hercegeit és híres hadvezéreit” (Könige, Herzoge und berühmte Heerführer aus Ungarns grauer Vorzeit) ábrázoló kártyákról, amelyek nem maradtak fenn.³⁴ A forrás megbízhatónak tűnik, hiszen a szerző az Ungerek közelében lakott. A törvényszéki nyelvészetből tudjuk, hogy ugyanazoknak a szavaknak a használata sosem történik véletlenül, mert a beszélő mindig újrakódolja a nyelvet, vagyis a német cím használata arra utal, hogy a kártyák előképei Moritz von Schwind 1828-ban kiadott, *Ungerns erste Heerführer, Herzoge und Koenige* c. rajzai lehettek.³⁵

Nagyjából ezzel egyidőben, 1842-ben, Max Uffenheimer hasonló, de fém nyomódúccal készített játékkártyákat dobott piacra Bécsben, amelyeket 1850 körül Josef Glanz újranyomott, majd a 19. sz. végén litográfiára kerültek (5. kép).³⁶ A két pakli közötti különbségek azonban számottevőek:

5. kép. Hazafias magyar kártyák, Josef Glanz Max Uffenheimer után, 1850 körül, acélmetszet. Dieter Strehl, Piatnik szíveségéből, Reisinger 2002:4.

	<i>Unger</i>	<i>Uffenheimer</i>
<i>Alakos kártyák</i>	László, Géza, a többi ismeretlen.	László és Géza hiányzik, a zöld királyon Attila, a zöld felsőn Árpád látható – mindkettő tipikus szereplője a „ <i>Helden aus der ungarischen Geschichte</i> ” elnevezésű kártyáknak. Piros alsó: Szkander bég az oszmánokkal harcol.

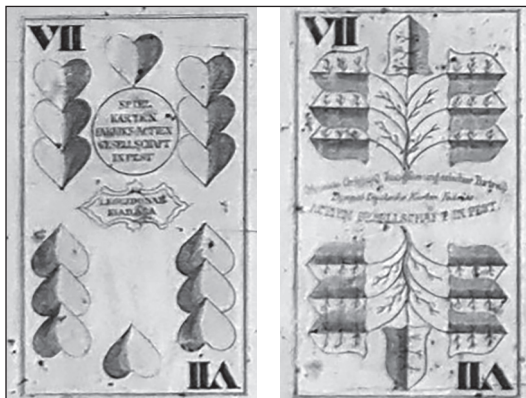
³⁴ Wunderlich 2012b: 162.

³⁵ Coulthard 2004: 1–3.

³⁶ Reisinger 2004. 4. kötet: 60–63.; Hofmann – Dietrich 1987: 290.

	Unger	Uffenheimer
Ászok	Négy évszak, mint a krähwinkeliaden és Tell-kártyákon.	Piros: Szent István koronája. Tök: A magyar címer. Zöld: Kétfejű sas. Makk: A Duna allegóriája.

6. táblázat Az Unger és az Uffenheimer paklik különbségei

6. kép. Hazafias magyar kártyák költők és politikusok arcképével. Első Magyar Kártyagyár, 1875 k. Dieter Strehl, Piatnik szívességéből.

Az Ungerek lehettek tehát az elsők, akik hazafias kártyát árultak, négy évszakosat legalábbis biztosan. Hogy híresek voltak négy évszakos kártyáikról, egy győri helyi újságban megjelent fiktív párbeszéd is bizonyítja:

„Kártyabanda? régi hírében ez is fogyatkozott (hála isten!) pedig volt idő, midőn a heves kártyásoknak még a festés sem tetszett a magyar kártyákon s, irni akartak Unger Mátyásnak Győrbe, hogy a zsiros Istvánt (makkdisznó) cserélje fel más alakkal.”³⁷

A későbbi kártyák hasonlóak az Ungerékéhez, de hiányoznak belőlük a négy évszakos lapok: így például bécsújhelyi Georg Geiselreiter kártyája (1860), ahol a királyok és katonai vezetők alakjai a Schwind-rajzok előképeit, a

Nádasdy mauzóleum alakjait mintázzák.³⁸

1860-tól magyar írókat, politikusokat és forradalmárokat ábrázoló kártyákat is kiadtak, általában *Magyar arcképek legújabb eredeti kiadása* (*Neueste Original-Ausgabe ungarischer Portraits*) vagy *Magyar nemzeti kártya* (*Ungarische National-Spielkarten*) néven, amelyeket egészen 1918-ig árusítottak (6. kép).³⁹

³⁷ GyK, 1858. március 4. 2-18., 71.

³⁸ Reisinger 2004. 4. kötet: 74–77. 78f.

³⁹ Vö. Reisinger 2004. 4. kötet: 84–95.

	Unger	Uffenheimer
<i>Királyok/Udvari kártyák</i>	László egyértelműen megjelenik, az Árpád-ház jelentős tagjaira utal, Szent László mint <i>athleta patriae</i> a <i>pietas austriaca</i> eszméjét képviseli, amely az uralkodóházat mint <i>beata stirpst</i> (szent dinasztia) legitimálja. Mindez összhangban van Unger Alajos Szent Lászlót és Szent Istvánt ábrázoló műveivel, illetve más történelmi témájú festményeivel, valamint a Habsburg birodalomban 1848-ig uralkodó, a birodalom egységét és az uralkodóház iránti hűséget hirdető művészetpolitikával, amelyben a bécsi Szépművészeti Akadémia központi szerepet játszott. Az uralkodóportrék politikai szöveggé és propagandaként működtek, céljuk a közönség gondolkodásának és magatartásának befolyásolása volt. Összességében: a katolikus egyház, a monarchia, a trón és az oltár szövetsége melletti propaganda, amely a nacionalizmussal szemben a regionális különbségeket népszerűsíti.	Hasonló az Unger kártyához. A királyok, szentek, oszmánok és Szűz Mária szerepeltetése továbbra is a <i>pietas austriaca/hungarica</i> eszméjét tükrözi.
Ászok	Négy évszak, lásd fent; a nemzeti életből vett tipikus tevékenységek metaforikusan vagy metonimikusan (szinekdoché) a magyar nemzetet jelentik, és így a konnotációs jelentés elmozdulását jelzik.	Korona: lásd fent. Címerpajzsok: A monarchia melletti propaganda, ahogyan a kétfejű sas is a makk ászon. A tök ász allegorikus Duna-ábrázolása a dunai Habsburg birodalomra utal.

7. táblázat Hazafias kártyák: konnotáció⁴⁰

Uffenheimer hazafias kártyája az egyre erősödő nacionalista érzelmeket célozta meg.⁴¹ Mégsem szerepel a cenzúrázott nyomtatott termékek adatbázisában, noha, mint minden sajtóterméknek, a játékkártyáknak is cenzori ellenőrzésen kellett átesniük.⁴² Mindez felveti a kérdést, hogy ezek a más kiadású krähwinkeliaden- és Walter Scott-kártyáktól eltérő, egyértelmű magyar utalásokkal bíró kártyák vajon miért nem estek cenzúra alá.⁴³

A játékkártyák jelentésének értelmezésében sokat segít, ha közelebből is megvizsgáljuk Unger Alajos társadalmi kapcsolatrendszerét és a vele kapcsolatban álló cso-

⁴⁰ Wunderlich 2012b: 152–155.; Gottsmann 2021: 2.; Hauenfels 2005: 79, 82, 88f.; Fillafer 2020: 182.; Hye 1973: 77–80.

⁴¹ Hoffmann – Dietrich 1987: 133.

⁴² Bachleitner – Syrový én.

⁴³ Uo.

portokra jellemző politikai nézeteket. Ignaz Castelli az ismert kéményseprő család, a Toscano família leszármazottja volt – amely rokonságban állt az Ungerekkel is, Alajos a bécsi akadémiai évei alatt a család győri ágához tartozó unokatestvérénél lakott –, és tagja volt Unger tanítója, Leopold Kupelweiser és Schubert társaságának, valamint ismerte Beethovent is.⁴⁴ Mind Castellinek, mind Stöber fiának, Franz Xavernek – aki J. Ender sógora is volt – nagy gyűjteménye volt híres festők képeivel díszített tubákos szelencékből,⁴⁵ amelyekhez hasonlóan Unger családi festményén is láthatunk (1. kép). E kiterjedt kör kapcsolatban állt Joseph Hormayr történésszel, aki lelkes terjesztője volt a – soknemzetiségű birodalomban vegyes fogadtatásban részesülő – nemzetek feletti haza eszméjének, amely szerint a birodalomban az összetartozás érzése a Habsburg dinasztia iránti hűségéből fakad.⁴⁶ A birodalmi patriotizmust hirdető műalkotások és ábrázolások célja – bármilyen formában, művészeti ágban és műfajban jelentek is meg – az ausztriai Habsburg uralkodóház iránt lojális tradíciók és „*elképzelt közösségek*” létrehozása volt.⁴⁷ Mindez a Habsburg birodalommal kapcsolatos legújabb értelmezések ellenére is igaznak tűnik.⁴⁸

A kártyákon megjelenő, egymásnak ellentmondó eszmék kibékítésében és a kártyák szándékolt jelentésében tehát nagy szerepet játszott a kétnyelvű Ungerekre és köreikre jellemző köztesség és a kulturális eszmék áramlása során kialakult hibrid identitások.⁴⁹

A magyar politikusokat és írókat ábrázoló hazafias kártyák legfőbb konnotációja tehát az, hogy jelzik a magyar nemzet birodalmon belüli státuszában bekövetkezett változásokat, az ország társadalmának polgárosodásával együtt. Mindennek ellenére mégsem ez a kártyatípus, hanem az úgynevezett Tell-képes kártya lett a magyar nemzeti kártya. Kérdés, hogy vajon miért?

Tell-kártyák

A második világháborúig a Nemzeti Múzeumban számos Unger paklit és egy nagyalakú, harminckét svájci kártyalapos nyomdai levonatot őriztek – ez utóbbi elnevezés a Tell-kártya színönímájaként volt használatos.⁵⁰ Így négy évszakos Tell kártyákat is készítettek.

⁴⁴ Wien Geschichte Wiki, *Castelli, Ignaz Franz* címszó; Wunderlich 2010: 143.; 2011: 119.; 2022a, 2022b. (közlésre elfogadott) Steblin 1998: 2-5.

⁴⁵ Biographisches Lexikon, *Castelli Ignaz Franz*; *Stöber, Franz* címszavak.

⁴⁶ Landi 2010: 389f. ; Wunderlich 2012b: 167f. Hormayr hazafiasság-felfogásában az erős regionális vagy etnikai identitás nem ellentétes az uralkodó család és a birodalom iránti lojalitással.

⁴⁷ Telesko 2010: 42–54, 57–74.

⁴⁸ Vö. Körner 2018.

⁴⁹ Támassy-Lénhart 2019: 400.; vö. Nagy 1932: 135.; Niedermüller 2003.; Rutsch és Seewann 2014: 75.

⁵⁰ Nagy 1932: 135.; Kolb 1939a: 45, 60, 1939b; Jánoska 2004: 60.

Mivel a Tell-kártyákat mások már részletesen bemutatták, itt most csak a képek konnotációival foglalkozunk.⁵¹ Tell alakja kezdetben nem ébreszthetett radikális gondolatokat – Schiller művét ugyanis Ausztriában sokáig csak cenzorált változatban adták elő.⁵² Hatását egyesek valószínűleg alá is becsülték, hiszen Schiller az első Habsburg uralkodóról, Habsburg Rudolfról is írt verset „*Der Graf von Habsburg*” címmel, amelyben a *pietas austriaca* megújult eszméjét népszerűsítette.⁵³

Tell alakjához eleinte inkább a hazafiasság és a szabadság képzelete társult, és nem annyira a Habsburg uralom elleni küzdelem.⁵⁴ A hozzá rendelt képzettársítások később változtak meg, főként a koronaországokban. A Tell-kártyák tehát kevésbé nyilvánvaló politikai üzenetet hordoztak és kevésbé voltak ellentmondásosak, mint a közvetlen politikai kapcsolódású hazafias kártyák, ráadásul a mintáik is egyszerűbbek voltak, ami az előállításukat és a használatukat is egyszerűbbé tette.⁵⁵

A játékkártyák tükrözik a társadalmi változásokat is.⁵⁶ Ez a helyzet a Tell-kártyák esetében is, amelyeken annak ellenére, hogy hagyományos királyfigurák is szerepelnek a lapokon, megjelenik az erősödő magyar nemzeti öntudat és a feudális rendszert felváltó polgári társadalom.

FRANCIA SOROZATJELŰ PIKÉ, WHIST, TAROKK ÉS EGYÉB KÁRTYÁK: DENOTÁCIÓ

Ungeréktől ismerjük egy tizenkét kártyalapból álló francia sorozatjelű piké kártya nyomódúcait, illetve középfinom piké/finom fametszetű piké (*Mittel Piquet/Feine Holtz Piquet*) és *nemzeti Csitt/whist* típusú kártyákhoz való kártyacsomagolókat nyomódúcait is.⁵⁷ Tudjuk azt is, hogy Ebenhöch Ferenc három whist kártya ívet ajánlott fel Rómer Flóris és a Nemzeti Múzeum számára.⁵⁸ Ezen kívül ismerünk egy tükörképes király whist kártyalapot is.⁵⁹

Az Ungerek tarokk kártyát is készítettek, de csak egy finom kávéházi tarokk kártya (*Feines Caffehaus Tarok*) csomagolójának nyomódúca maradt fenn.⁶⁰ 1845-ben ifj. Unger Mátyás színházi whist és *honi király whist* kártyáit reklámozta, ez utóbbi elnevezésében a honi kifejezés patrióta nézetekre utal.⁶¹ A reklám szerint tarokk,

⁵¹ A Tell-kártya elnevezését Friedrich von Schiller 1804-es, *Tell Vilmos* című drámája után kapta, lapjain e mű jellegzetes alakjai jelennek meg. Részletes leírásukat lásd: Jánoska 1999.; Verebélyi 1998.; Strehl 1992: 219–223.

⁵² Bachleitner 2010: 84.; vö. Hoffmann – Dietrich 1987: 121, 125f.

⁵³ Coreth 2004: 25f.

⁵⁴ Strauss 2011: 86.

⁵⁵ Jánoska 1999: 151.

⁵⁶ Hoffmann 1977: 20–22.; Mann 1990: 10.

⁵⁷ Jánoska – Horváth 2006: 58.

⁵⁸ Csécs 2019: 74. sz. levél.

⁵⁹ Kolb 1939a:60.

⁶⁰ Jánoska – Horváth 2006: 66.

⁶¹ V 1845. márc. 1. 2–26.

császár tarokk, whist, valamint rézmetszetű trappola kártyákat is készített, finom és legfinomabb kivitelben. Az 1840-1850-es évekből ismerünk általa készített rézmetszetű jóskártyákat is.⁶²

Piké/whist kártyák: konnotáció

Az arisztokrácia és a polgárság körében a piké és a whist népszerű kártyajáték volt.⁶³ Széchenyi István például rendszeresen whistezett, még a győri kaszinóban is játszott.⁶⁴ A színházi whist kártyákat gyártóik kifejezetten művelt társaságoknak szánták, ami azt mutatja, hogy az irodalom, a színház és az erős politikai konnotációkat hordozó opera terén szerzett tájékozottság elengedhetetlen volt, ha valaki részt akart venni a társasági életben.⁶⁵

KUTATÁSI PROGRAM: A KÉZMŰVES JÁTEKKÁRTYÁK ELŐÁLLÍTÁSÁNAK SZIMULÁCIÓJA

A játékkártya készítés német-nyelvű területekről átvett módszerei alig változtak az 1800-as évekig, amikor is a nyomdaiparban bekövetkező újítások kiszorították a korábbi technikákat. Az acél nyomódúcok használata a 19. század közepére általánosan elterjedté vált, noha az Ungerek nem használták, ahogyan a litográfiát sem.

Kérdés, hogy Unger Mátyas és fia műhelyében milyen módszerrel és mekkora mennyiségben készülhettek a kártyák, és a család miért hagyott fel 1860 körül az előállításukkal ahelyett, hogy új technológiákba investáltak volna.

Korábban történtek már kísérletek a kézműves játékkártyakészítés folyamatának rekonstruálására.⁶⁶ E próbálkozások nagyrészt 18. és 19. századi műszaki enciklopédiákban közölt ismereteken alapultak, és részletesen leírták a kártyakészítés folyamatát: az első ilyen nagy hatású munka a Diderot és d'Alembert szerkesztette, 1751-től megjelenő francia *Enciklopédia* volt.⁶⁷ Német nyelvterületről a legjelentősebb, és kutatásunk szempontjából a legfontosabb Krünitz munkája, hiszen feltehető, hogy a korszakban Magyarországon is az ott ismertetett eljárást követték.⁶⁸ A kártyakészítés legutolsó leírása Altmütternél olvasható, aki már említést tesz az ipari technológiára való áttérésről is.⁶⁹

Az Ungerekhez hasonló kártyakészítők a papír kivételével mindent maguk állítottak elő. A pesti vagy nürnbergi kártyafestőktől eltérően még a fa nyomódúcokat is saját

⁶² Jánoska – Horváth 2006: 65.

⁶³ Vö. Berend – Jánoska 2008, *whist* címszó.

⁶⁴ Vö. például Vízota 1939: 509.; Wunderlich 2022a (közlésre elfogadott)

⁶⁵ Lajosi 2018.; Hoffmann – Dietrich 1987: 133.

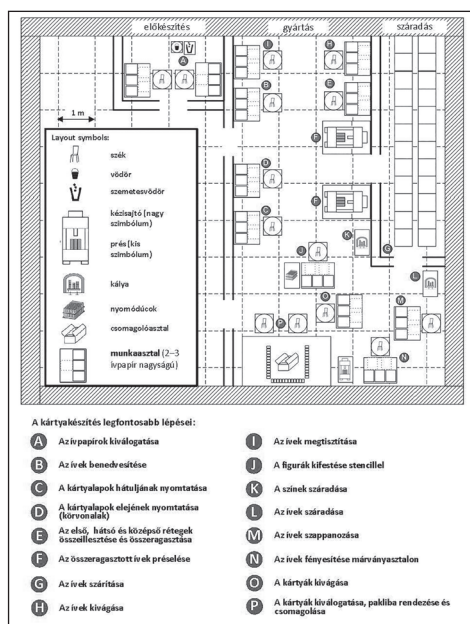
⁶⁶ Endebrock 2000.; Ulm 2010.

⁶⁷ Endebrock 2000: 44–46.

⁶⁸ Krünitz 1773–1858, *Spielkarten=Verfertigung* címszó.

⁶⁹ Altmütter 1847.

kezüleg faragták.⁷⁰ A festékeket szintén ők keverték: a feketét koromból és gabonakeményítóből főzött ragasztóból, az egyéb színeket lisztből és kézzel (mozsárral vagy kézimallommal) porított színezékanyagból.⁷¹ A kártyakészítés legfontosabb lépései az alábbiak voltak (7. kép):⁷²

- A) Az ívpapírok kiválogatása
- B) Az ívek benedvesítése
- C) A kártyalapok hátuljának nyomtatása⁷³
- D) A kártyalapok elejének nyomtatása (körvonalak)
- E) Az első, hátsó és középső rétegek összeillesztése és összeragasztása
- F) Az összeragasztott ívek préselése
- G) Az ívek szárítása
- H) Az ívek kivágása
- I) Az ívek megtisztítása
- J) A figurák kifestése stencillel
- K) A színek száradása
- L) Az ívek száradása
- M) Az ívek szappanozása
- N) Az ívek fényesítése márványasztalon
- O) A kártyák kivágása
- P) A kártyák kiválogatása, pakliba rendezése és csomagolása

7. kép. Játékkártya-készítő műhely alaprajza (kivülről befelé haladó elemzés)

A kártyák terjesztése és árusítása szintén a kártyafestő feladata volt, ami további költséget és időráfordítást jelentett.

A hátlapok elkészítése különösen nagy figyelmet igényelt, hiszen tökéletesen egyformának kellett lenniük ahhoz, hogy a lapokat ne lehessen megkülönböztetni egymástól. Mintázatuk márványhatású, arabeszk, apró csillagos vagy pöttyös volt. Összességében a kártyakészítés ritka mesterségnek számított, amelyhez költségigényes műhelyt kellett fenntartani.

A játékkártyakészítő műhelyek teljesítményét az adókönyvek alapján szokták felbecsülni.⁷⁴ A jól menő salzburgi Rauchmiller kártyakészítő család napi 60 pakli kár-

⁷⁰ Wunderlich 2011: 128.; 2022a, 2022b. (közlésre elfogadott)

⁷¹ Köger-Kaufmann 2001: 50.

⁷² Wunderlich 2011: 131.

⁷³ Két eljárás ismert: az íveket vagy a nyomtatás előtt vagy utána ragasztották össze. Feltételezzük, hogy az Ungerek nyomtatás után ragasztották össze a különböző rétegeket, mivel így alacsonyabb hibaszázalékkal dolgozhattak.

⁷⁴ Ulm 2010: 15f.

tyát állított elő. Mások napi 80 csomagot készítettek, az év 300 napján, 12 órás napi munkaidővel számolva.⁷⁵ Az adónyilvántartáson alapuló számítások azonban, ha nem adóbélyeg alapján kalkulálnak, sokszor nem megbízhatóak, hiszen Győr város adókönyvei szerint jelentős különbség mutatkozik a város által végzett becslések és az adózók bevallásai között.⁷⁶ A város becslései nem minden esetben lehettek helytállóak. Magyarországon a játékkártyákra csak 1850-ben vezettek be adóbélyeget (m. k. kártyabélyeg).⁷⁷ Az Ungerekre vonatkozóan nem ismerünk adatokat.

A műhelyek teljesítménye függött a méretüktől és az előállított kártyák minőségétől, típusától és a lapok számától (a franciákártyákat volt a legkönnyebb elkészíteni), az alkalmazottak számától, valamint attól is, hogy nyomódúcaikat maguk készítették vagy mással csináltatták.⁷⁸ A dolgozók száma a különböző magyarországi városokban 2 és 13 fő között mozgott, Győrben jellemzően 2–3, Budán pedig 2–4 volt.⁷⁹

A pesti Zámbo József négy mesterlegénnyel dolgozott,⁸⁰ míg az 1820-as években Max Uffenheimer, Bécsben húsz alkalmazottat foglalkoztatott.⁸¹ Méretben és teljesítményben hatalmas különbség volt tehát az Ungerekéhez hasonló, céhszabályok által korlátozott kis műhelyek és az Uffenheimer-féle nagy cégek között, amelyek udvari játékkártyagyártóként sajátos privilégiumokra tettek szert. Mindez talán magyarázatul szolgál arra a látzólagos ellentmondásra, hogy a magyarországi kártyakészítők üzletileg sikeresek voltak ugyan, de „a játékkártyák előállítása Magyarországon csekély jelentőségű volt.”⁸² Kevés kártyát készítettek ugyanis, de azt kezdetben jó áron tudták értékesíteni.

A 19. század folyamán a kártyakészítők kétféle típusa közötti szakadék tovább nőtt.⁸³ Ahhoz, hogy a közöttük fennálló különbségek következményeit pontosabban fel tudjuk mérni, egy új módszer bevezetését javasoljuk a játékkártyagyártás vizsgálatában.

Az 1800-as évek műszaki enciklopédiáiból származó leírások jó kiindulási pontként szolgálnak, ugyanakkor a rekonstrukciónál figyelembe kell vennünk a vizsgált műhelyek helyzetét, méretét, alkalmazottaik számát és az általuk előállított kártyák típusát is.

Az Ungerek és kortársaik kártyakészítési módszereinek vizsgálatakor ezért egy kívülről befelé, valamint egy alulról felfelé irányuló megközelítést követünk. 2010-ben már elvégeztünk egy empirikus kísérletekre támaszkodó, kívülről befelé haladó elemzést annak érdekében, hogy a helyzetet jobban megvilágíthassuk, és ennek eredményeként sikerült az Ungerekéhez hasonló kis műhelyek alaprajzát rekonstruálnunk. Ez alapján kiderült, hogy egy kis kártyafestő műhely mérete legalább 60–65m² lehetett, a teljesítménye pedig jóval kisebb volt, mint a fent említett nagy kártyakészítő műhelyeké.⁸⁴

⁷⁵ Ulm 2010: 16.

⁷⁶ pl. GyVL: 1857/58. évi adókönyvek.

⁷⁷ Mann 1990: 94f.

⁷⁸ Ulm 2010: 8.

⁷⁹ Wunderlich 2012a: 276.

⁸⁰ Nagy 1932: 135, 139f.

⁸¹ Noggler-Gürtler 2000: 55.

⁸² Gräffer – Czikkann 1836: 106.; Precht 1824: 140.

⁸³ Ulm 2010: 16.

⁸⁴ Wunderlich 2011:130.

Az Ungerek legutolsó ismert kártyakészítő műhelye 1841-től a mai Dunakapu tér 7. szám alatt működött Győrben.⁸⁵ Ez a legutolsó ismert cím. Az 1860-as évekre Győrben a játékkártya készítés 19. századi korszaka befejeződött.

E ház alaprajzának birtokában a rekonstrukció következő lépéseként a Siemens üzemi szimulációs programjának (Siemens Plant Simulation) segítségével létre kell majd hoznunk az Unger műhely számítógépes szimulációs modelljét.⁸⁶ Ily módon több nyitott kérdésre is választ kereshetünk. Össze tudjuk például hasonlítani az Ungerek műhelyét más kártyafestők műhelyeivel vagy üzemeivel, amelyeket szintén szimulálni lehet, hogy paramétereiket össze lehessen vetni Adam Smith gombostűgyártó üzemről készült leírását követve és a különböző nyomdai eljárásokra és kártyatípusokra lebontva – az egyszerűtől a luxuskivitelűig. Ez alapján meg lehetne állapítani, hogy mennyire volt a műhely gazdaságos, és hogy a csökkenő árak mellett meddig lehetett jövedelmező áttérni az egyre magasabb kategóriájú kártyák gyártására.

A magyar adóbélyeg 1850-es bevezetése a kártyakészítés jövedelmezőségét minden bizonnyal tovább rontotta, ám ennek bizonyítása is további kutatásokat igényel. 1860-ra mindenesetre az összes nyugat-dunántúli kártyakészítő felhagyott tevékenységével.

Irodalom

ALTMÜTTER, Georg

- 1847 Spielkarten. In Precht, Johann Joseph (szerk.): *Technologische Encyclopädie oder alphabetisches Handbuch der Technologie, der technischen Chemie und des Maschinenwesens: zum Gebrauche für Kameralisten, Ökonomen, Künstler, Fabrikanten und Gewerbtreibende jeder Art*. 15. kötet. 198–266. Stuttgart: Cotta.

BACHLEITNER, Norbert

- 2010 Die Theaterzensur in der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert. In *LiTheS. Zeitschrift für Literatur- und Theatersoziologie*. V. 3. 71–105. heft_5_bachleitner.pdf (uni-graz.at) (Letöltés: 2022.01.02.)

BACHLEITNER, Norbert – SYROVY, Daniel

- én *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*. <http://www.univie.ac.at/censorship> (Letöltés: 2022.01.02.)

BIOGRAPHISCHES LEXIKON

- 1815-1950 *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Constantin von Wurzbach (szerk.). Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich – Wikipedia (Letöltés 2022.01.02.)

⁸⁵ Wunderlich 2010., 2011., 2022b. (közlésre elfogadott)

⁸⁶ Wunderlich 2002. Jürgen Wunderlich társszerzője volt a Német Mérnökök Szövetsége (VDI) Guideline Series on Simulation and Cost-simulation 3633 munkának.

BASICS Beatrix – GYÖRGYI Erzsébet

- 2007 *Művészgenerációk: a Györgyi-Giergl család három évszázada*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2006. október 4. – 2007. március 5. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.

BEREND Mihály – JÁNOSKA Antal (szerk.)

- 2008 *Kártyalexikon*. Második kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSATKAI Endre

- 1939 Ismeretlen soproni kártyafestő a 19. század elején. *Soproni Szemle*. III. 3. 178.
1958 Újabb adatok a soproni kártyafestők működéséhez. *Soproni Szemle* IV. 12. 351–354.

CORETH, Anna

- 2004 *Pietas Austriaca*. Lafayette, Indiana: Purdue University Press.

CSÉCS Teréz (szerk.)

- 2019 *“Romert sokan, Floriánt csak kevesen ismerik”*. *Rómer Flóris és Ebenhöch Ferenc levelezése, 1845–1888*. Győr: Szent Mór Bencés Perjelség.

COULTHARD, Malcolm

- 2004 Author Identification, Idiolect and Linguistic Uniqueness. *Applied Linguistics* 4-25., 431–447. <https://doi.org/10.1093/applin/25.4.431> (Letöltés: 2022.01.02.)

ECKHART Ferenc

- 1941 *A szentkorona-eszme története*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

ENDEBROCK, Peter

- 2000 Die Herstellung von Spielkarten im 18. und 19. Jahrhundert. *Das Blatt*, XXII. 12. / December. 44–51.

FILLAFER, Franz Leander

- 2020 *Aufklärung habsburgisch. Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentraleuropa, 1750–1850*. Göttingen: Wallstein.

GRÄFFER, Franz – CZIKANN, Johann J.

- 1836 *Oesterreichische National-Encyklopädie, oder alphabetische Darlegung der wissenschaftigsten Eigenthümlichkeiten des österreichischen Kaiserthumes: in Rücksicht auf Natur, Leben und Institutionen, Industrie und Commerz, öffentliche und Privat-Anstalten, Bildung und Wissenschaft, Literatur und Kunst, Geographie und Statistik, Geschichte, Genealogie und Biographie, so wie auf alle Hauptgegenstände seiner Civilisations-Verhältnisse*. 5. kötet. Bécs: Friedrich Beck.

GOTTSMANN, Andreas

- 2021 The Arts Policy of the Habsburg Empire in the Long 19th Century. *RIHA Journal* 0264. <https://doi.org/10.11588/riha.2021.1.81894> (Letöltés 2022.01.03.)

GREWE, Cordula

- 2009 *Painting the Sacred at the Age of Romanticism*. Fernham, Surrey: Ashgate.

HAUENFELS, Theresia

- 2005 *Visualisierung von Herrschaftsanspruch: die Habsburger und Habsburg-Lothringer in Bildern*. Bécs: Praesens.

HAUSLER, Manfred

- 2010 *Trommler und Pfeifer – Die Geschichte der bayerischen Spielkarten*. München: Volk.

HOFFMANN, Detlef

- 1977 *Die Kartenspiele Philipp Otto Runges*. München: Heimeran.
- 1995 Die Spielkartensammlung des Fabriksproduktenkabinetts. In Lackner, Helmut – Werner, Thomas: *Das k.k. National-Fabriksprodukten- Kabinett: Technik und Design des Biedermeier*. 173-179. Bécs: Technisches Museum.
- 2000 Die Spielkartensammlung des Fabriksprodukten-Kabinetts. In Erinnerung an Dr. Ernst Rudolf Ragg. Reisinger, Klaus (szerk.): *Spielkarten aus dem Biedermeier*. 8–11. Bécs: Technisches Museum.

HOFFMANN, Detlef – DIETRICH, Margot

- 1987 *Geschichte auf Spielkarten: Von der Französischen Revolution bis zur Reichsgründung*. Stuttgart: Deutsches Spielkarten-Museum Leinfelden-Echterdingen.

HYE, Franz-Heinz

- 1973 Der Doppeladler als Symbol für Kaiser und Reich. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. LXXXI. 77–80.

JÁNOSKA Antal

- 1999 A magyar kártya története, ikonográfiája, készítői. *Aetas*. XIV.1. http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/1999_1-2/1h-08 (Letöltés 2022.01.02.)
- 2004 Kártyafestők Győrben. *Magyar Grafika*. XLVIII. 6. 59–61.
- 2005 *Kártya-Játék-Szerencse. Az Iparművészeti Múzeum játékkártya gyűjteménye*. Budapest: Iparművészeti Múzeum.
- 2006 Die Spielkarten des Iparművészeti Múzeum. *Talon – Zeitschrift des österreichisch-ungarischen Spielkartenvereins*, 15. 4–46. Bécs – Budapest.

JÁNOSKA Antal - HORVÁTH Ferenc

- 2006 Kartenmacher in Raab / Győr. *Talon – Zeitschrift des österreichisch-ungarischen Spielkartenvereins*. XV. 48–69. Bécs - Budapest.

KEEß, Stephan von

- 1820 *Darstellung des Fabriks- und Gewerbswesens im österreichischen Kaiserstaate: vorzüglich in technischer Beziehung. Beschreibung der Fabricate, welche in den Fabriken, Manufacturen und Werkstätten des österreichischen Kaiserstaates erzeugt werden. 1. Band: mit einem vollständigen Grundrisse der Technologie*. Bécs: Strauß.

KÖGER-KAUFMAN, Annette

- 2001 Kelch, Schelle, Karo – Geschichte des europäischen Kartenspiels. In Silvia Werfel (szerk.): *Kultur- und Technikgeschichte der Spielkartenherstellung*. 37–55. Mainz – Darmstadt: Internationaler Arbeitskreis Druckgeschichte.

KÖRNER, Axel

- 2018 Beyond Nation States: New Perspectives on the Habsburg Empire. *European History Quarterly*. XLVIII. 3. 516–533. <https://doi.org/10.1177/0265691418779675> (Letöltés: 2022.01.02.)

KOLB Jenő

- 1938 Régi játékkártyák és kártyafestők Sopronban. *Soproni Szemle*. I. 2. 52–65.
- 1939a *Régi játékkártyák. Magyar és külföldi kártyafestés XV–XIX. század*. Budapest: Hungaria Nyomda.
- 1939b Magyar Kártyafestők Adatai. (Függelék Kolb 1939a-hoz.) Budapest: Hungaria.

- KRESS, Gunther R. – VAN LEEUWEN, Theo
2006 *Reading images: The grammar of visual design*. Abingdon: Routledge.
- KRÜNITZ, Johann Georg
1833 *Ökonomisch-technologische Encyklopädie, oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirthschaft, und der Kunst-Geschichte: Welcher die Artikel Spiel (Istmisches) bis Spinnen und Spinnerey enthält*. 158. kötet. Berlin: Pauli.
- LAJOSI Krisztina
2018 *Staging the Nation: Opera and Nationalism in 19th-Century Hungary*. Leiden: Brill.
- LANDI, Wolfgang
2010 Joseph von Hormayr zu Hortenburg (1781–1848). Romantische Historiographie zur Zeit der Restauration zwischen patriotischer Loyalität und liberalen Unruhen. In Bellabarba, Marco et al. (szerk.): *Eliten in Tirol zwischen Ancien Régime und Vormärz*, 385–405. Innsbruck- Bécs -Boozano.
- MANN, Sylvia
1990 *Alle Karten auf den Tisch: Geschichte der standardisierten Spielkarten aller Welt – Sammlung Sylvia Mann*. 1. kötet. Leinfelden-Echterdingen - Marburg: Deutsches Spielkarten-Museum, Jonas.
- NAGY Lajos
1932 Régi pesti és budai játékkártyák. In *Tanulmányok Budapest Múltjából*. I. 134–140.
- NIEDERMÜLLER, Peter
2003 Der Mythos des Unterschieds: Vom Multikulturalismus zur Hybridität. In Feichtinger, Johannes - Prutsch, Ursula - Csaky, Moritz (szerk.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Bécs - Innsbruck: StudienVerlag.
- NOGGLER-GÜRTLER, Lisa
2000 Die Wiener Kartenmacher Hofmann und Uffenheimer. Eine Feldforschung. In Reisinger, Klaus (szerk.): *Spielkarten aus dem Biedermeier*. 52–57. Bécs: Technisches Museum.
- ÖRSI Zsolt
2001 A kártya a magyar néprajzban. *Tisicum*. XII. 2001. 247–255.
- PÉTER László
2012 *Hungary's Long Nineteenth Century Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*. Leiden: Brill.
- PRECHTL, Johann Joseph (szerk.)
1824 *Jahrbücher der technischen Hochschule*. 5. kötet. Bécs: Gerold.
- REISINGER, Klaus
2003-2004 *Herz, Schelle, Laub, Eichel*. Négy kötet. Bécs: Magánkiadás.
- REISINGER, Klaus (szerk.)
2000 *Spielkarten aus dem Biedermeier – Sonderausstellung vom 18. Juni bis 20. August 2000*. Bécs: Technisches Museum.
- RUTSCH Nóra – SEEWANN, Gerhard
2014 *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Für die 9.-12. Klasse*. Pécs. GDU.pdf(udgeschichte.hu) (Letöltés: 2022.01.02.)
- STEBLIN, Rita
1998 *Die Unsinnsgesellschaft: Franz Schubert, Leopold Kupelwieser und Ihr Freundeskreis*. Bécs: Boehlau.

- STRAUSS, Annemarie
 2011 *Schauspiel und Nationale Frage: Kostümstil und Aufführungspraxis im Burgtheater der Schreyvogel- und Laubezeit*. Tübingen: Narr Franke Attempto.
- STREHL, Dieter
 1992 Tell & Co. Österreichische Spielkarten vom 19. Jahrhundert bis heute. *Homo Ludens*. II. 219-238.
- SZENDREI János
 1905 *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SZÉKELY Zoltán (szerk.)
 2009 *Válogatás a javából. A 150 éves győri Xántus János Megyei Múzeum gyűjteményei*. Győr: Győr-Sopron-Moson Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- TÁMASSY-LÉNHART Orsolya
 2019 Deutschsprachige Autoren des Königreichs Ungarn in den österreichischen Literaturgeschichten – Graf Johann Mailáth als Fallbeispiel. *Philologie im Netz*. XXIII. 87. 42–69. PhiN. Philologie im Netz (Letöltés: 2022.01.02.)
- TELESKO, Werner
 2010 *Das 19. Jahrhundert – Eine Epoche und ihre Medien*. Köln: Böhlau.
- ULM, Dagmar
 2010 *Diese Karten sind zu finden bey ..., Spielkarten aus Oberösterreich*. Sonderausstellung im Schlossmuseum Linz, 16. Juni bis 14. November 2010. Linz: Oberösterreichisches Landesmuseen.
- ÚJ IDŐK LEXIKONA
 1939 15-16. kötet. Kámea – Láz. (Szerk. nélkül.) Budapest: Singer és Wolf.
- VAN LEEUWEN, Theo
 2001 Semiotics and iconography. In Van Leeuwen, Theo – Jewitt, Carey: *Handbook of Visual Analysis*. 92–118. London: Sage.
 2005 *Introducing Social Semiotics: An Introductory Textbook*. Abingdon: Routledge.
- VEREBÉLYI Kincső
 1998 Megjegyzések a „magyar-kártya” motívumtörténetéhez. *Ethnographia*. CIX. 183–187.
- VISZOTA Gyula (szerk.)
 1939 *Gróf Széchenyi István munkái 15. Gróf Széchenyi István naplói 6. 1844-1848*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- WITZMANN, Reingard
 1987 *Von Lebensglück und Narretey: Spielkarten aus dem Wiener Biedermeier*. Füzet és faksim. Bécs: Piatnik.
- WIEN GESCHICHTE WIKI
 én Wien Geschichte Wiki. https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/index.php?title=Wien_Geschichte_Wiki&oldid=809509 (Letöltés: 2020.01.02.)
- WÖRNER, Ulrike
 2010 *Die Dame im Spiel: Spielkarten als Indikatoren des Wandels von Geschlechterbildern und Geschlechterverhältnissen an der Schwelle zur Frühen Neuzeit*. Münster: Waxmann.
- WUNDERLICH, Claudia
 2010 Eine ungarische Kartenmaler- und Künstlerfamilie des 19. Jahrhunderts: Die Győrer Unger. *Arrabona* XLVIII. 2. 139–158.

- 2011 The Ungers: A 19th century playing-card making family in Győr, Hungary. *The Playing-Card – Journal of the International Playing-Card Society*. XL. 2. 112–138.
- 2012a The iconography, design and manufacture of the 19 th century playing-cards by the Unger family from Győr. *Acta Ethnographica Hungarica*. LVII. 2. 263–284.
- 2012b Későnazarénus, késő romantikus és kártyatervező: a Kupelwieser-tanítvány Unger Alajos újrafelfedezése. *Arrabona* L. 2. 135–188.
- 2022a Unger: Egy régi polgárcsalád Sopronból. *Soproni Szemle* (közlésre elfogadott).
- 2022b Az Unger kártyafestő-, illetve művészcsalád és Sopron. *Soproni Szemle* (közlésre elfogadott).
- WUNDERLICH, Jürgen
- 2002 *Kostensimulation. Simulationsbasierte Wirtschaftlichkeitsregelung komplexer Produktionssysteme*. Bamberg: Meisenbach.
- ZOMPETTI, Joseph P.
- 2017 The Power of Symbols: The Ideological Representations of a French Revolution Playing Card Deck, the Revolutionnaires. *Inquiries Journal*. IX.3. <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=1548> (Letöltés 2022.01.02.)
- ZSOLDOS Benő
- 1976 A "soproni kártya". *Soproni Szemle*. XXX. 1. 62–65.
- 1980 *A játékkártya és története*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Források

GyVL	Győr városi levéltár: adókönyvek.
V	<i>Das Vaterland</i> , helyi újság, Győr.
GyK	<i>Győri Közlöny</i> , helyi újság, Győr.
TMB tárgyatbázis:	Elérhető: Technisches Museum Wien – Online-Sammlung (Letöltés 2022.01.02.)

Wunderlich Claudia

Prof. Dr. nyelvész, szemiotikus, University of Applied Sciences Würzburg-Schweinfurt, Németország
e-mail: claudia.wunderlich@fhws.de

Claudia Wunderlich

The Unger Family from Győr: The Social Semiotics, Political Iconography and Manufacture of their 19th Century Playing Cards

Mátyás (Mathias) Unger the Elder (1789–1862) and his eponymous son Mátyás (Mathias) the Younger (1824–1878) from Győr are prominent in the history of the Hungarian playing cards. Due to more recent research, new details about the family and their playing cards have surfaced. This includes the fact that another son of Mátyás Unger the Elder was Alajos (Alois) Unger (1814–1848), an academic painter trained at the Vienna Academy of Arts, particularly under Leopold Kupelwieser and Johann Ender, in late Nazarene, late Romantic style.

New findings on the Unger playing cards are presented drawing on social semiotics and its relationship to political iconography, whereby cards are considered as text and the two categories of denotation and connotation pivotal. Change in connotation and meaning is analysed to provide further explanation for how the four season cards, i.e. Tell cards (*magyar kártya*), today's standard pattern, came about with lost Unger playing cards serving as a missing link. These Unger cards reflected the art policy of the Austrian empire of the time as image propaganda for the Casa d'Austria linked with the *pietas austriaca/hungarica*, in line with Alajos Unger's oil paintings. Over time, the connotation of the Tell cards changed into a clear anti-Habsburg stance. Further reasons for why this pattern became standard in Hungary and how the four seasoned Däuser cards, popularized by the Ungers, must have become part of it are also given. Against this background, a novel bottom-up material flow simulation approach is proposed to investigate the artisanal playing card production process, output and profitability of the small workshop of the Ungers together with a research agenda for adapting it to the building and conditions of the last known production site, all on the basis of a reconstruction.

Csempészek a vádlottak padján. Kísérlet egy jogi néprajzi elemzésre

Bizonyos társadalmi, gazdasági, politikai és egyéb helyzetek előidéztek olyan tevékenységeket, amelyeket a törvények tiltottak, de a helyi közösségen belül legálisnak számítottak.¹ Ezeknek a legtipikusabb példái az orvhalászat és az orvvadászat, igaz nem mindenkor és mindenhol fogadta el egyformán a „népi jog” a tilalmas cselekedeteket. A tanulmány témájául szolgáló országhatár menti csempészség is hasonló kategóriába tartozik, mivel egy illegális cselekményről van szó, viszont teljesen beépült a határ közelében élő emberek mindennapjaiba, gondolkodásmódjába. Ezt a tudatos törvényszegést a többség nem tartotta bűnnek mindaddig, amíg az az állam(ok) és nem az emberek kárára történt.² Jogi vonatkozásban az árucsempészség árdrágító visszaélésnek számított, az 1920. évi XV. t.c. 1. §-ának 6. pontja³ vonatkozott rá és az Uzsorabíróság hatáskörébe tartozott. A világháború utáni gazdasági bizonytalanság, a nagyobb mérvű hiány spekulációk különböző formáit generálta, ezek felszámolására hozták létre az 5.950/1920. M. E. sz. rendelettel ezt a különbírószágot. Az elítélteket szabadságvesztéssel (fogház, börtön, ritkábban fegyház), pénzbüntetéssel és a közügyektől való eltiltással (politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése),⁴ illetve ezek variációjával szankcionálták. A szegényebbek, ha nem tudták kifizetni a rájuk rótt pénzbeli terheket, akkor azt átváltották fogházbüntetésre.

Az elmúlt években lehetőségünk nyílt arra, hogy a csempészség témájában egy alaposabb kutatásba kezdjünk a magyar-csehszlovák határszakaszon az 1920 és 1960 közötti évtizedekre fókuszálva. Korábbi publikációinkban a gömöri és nógrádi, illetve az Ipoly menti területekkel foglalkoztunk,⁵ most a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár anyagai alapján felrajzoljuk a Trianon utáni csempészet képét a Miskolchoz közeli határvidéken. A felhasznált források túlnyomó többsége az ügyészégi iratok közül került ki,⁶ a csempészség mellett a vámjövédéki kihágás, a közszükségleti cikk engedély nélküli kivitele, a tiltott határátlépés és esetleg az orgazdaság miatt el-

¹ Az írás a FPKNM (Kisebbségi Kulturális Alap) 21-170-00280 számú Csempészség a keleti határon (Pašovanie na východnej hranici) című kutatási pályázat keretein belül készült.

² Az persze már egy más megközelítés, hogy aki az államot károsítja – például a vámjövédéki adót nem fizeti meg – az mégis a társadalom kárára cselekszik...

³ A törvénycikk 3. §-ában szerepelnek a büntetés fajtái és mértékei, amit az 1920. évi XXVI. t.c. 8. §-ával módosítottak, kivéve így belőle a bot- és a vesszőbüntetést. Nagy Janka Teodóra hívta fel a figyelmünket – amit ezúton is köszönünk –, hogy az árdrágító visszaélések vizsgálatát a jogtörténet-szek is végzik. Ezekből a munkákból az etnográfusok is bátran meríthetnek. Lásd pl. Varga 2017.

⁴ Ez utóbbi büntetés jobbra a község vezetésében résztvevő (pl. bíró) vagy részt venni kívánó személyek esetében volt érdekes.

⁵ Máté 2020a, Máté 2020b.

⁶ Ez pontosan: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, A Miskolci (Királyi) Ügyészség) Államügyészség iratai. Mivel mind ide tartozik, a lábjegyzetekben csupán az ügyszámot tüntetjük fel.

járás alá vont személyek dossziéi tartalmazzák azokat az adatokat, amelyeket most elemzés alá vonunk.

Előljáróban meg kell még említeni, hogy minden várakozást felülmúlt az elemezni kívánt anyag mennyisége és tartalma. Korábban a rimaszombati levéltárban, illetve a Nógrád Megyei Levéltárban kutattunk hasonló vonatkozásban. Előzőben – talán a kevéssé kereshetőség okán – nagyon kevés használható iratot találhatunk, pedig a téma talán legkorábbi publikálója, Boross Zoltán említi, hogy 1920 és 1935 között évente több száz csempész ügy tárgyalása zajlott a Rimaszombati Kerületi Bíróságon.⁷ A nógrádi levéltárban már jóval több és információban gazdag ügyirat van, de közel sem annyi, mint a borsodi intézményben. Ennek okait érdemes lenne boncolgatni, hiszen Nógrádot, illetve az egykori székhelyet, Balassagyarmatot is kettészelte a határvonal és igen aktív terepe volt a csempészeknek.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban őrzött anyag a magas ügyszám ellenére sem tekinthető teljesnek. Egyrészt az iratok csak az 1922-es évtől kezdődnek, pedig az új határvonalak kijelölése (1920) után már tudunk csempészésekről, de tulajdonképpen nem elkezdődött, hanem folytatódott a korábbi kereskedelem – igaz, illegális formában – a határ két oldalára rekedt emberek között.⁸ A korabeli sajtóból, illetve későbbi ügyekben olvasható utalásokból tudjuk, hogy a következő évben már nagy méreteket öltött e tevékenység, így vélhetően 1921-ben is körülbelül olyan mennyiségű ügyszámnak kellene szerepelnie a fondjegyzékben, mint az egy évvel később datált csoportban.⁹ Tehát biztosan van hiány a 20-as évek elejéről, másrészt az is nyilvánvaló, hogy az esetek kisebb százalékára derült csak fény tettenérés, nyomozás által. Ezek tudatában is kijelenthetjük azonban, hogy a vizsgált anyag reprezentatív megállapításokra alkalmas, az ezekben szereplő adatok is bőven elegendőek ahhoz, hogy egy pontos kép rajzolódjon ki a Miskolc vonzaskörzetéhez tartozó határszakaszon zajlott csempészetéről.

Közel 700 esetet sikerült kiszűrni 1922 és 1952 közötti időszakból, úgy, hogy 1934 és 1943 között hiányoznak ezek az akták a levéltár ügyészégi iratai közül. Már maga az ügyek száma, illetve évenkénti megoszlása is sokatmondó.

⁷ Boross 1985: 181. Ezek az iratok minden bizonnyal a Besztercebányai Állami Levéltárba (Štátny archív Banská Bystrica) kerültek át, de Boross Zoltán egy későbbi visszaemlékezésében az iránt fejezi ki aggodalmát, hogy ezek az anyagok a II. világháború alatt elpusztultak (Boross 1996: 15.). Hasonlóan levéltári (Állambiztonsági és Pest megyei) anyagokat dolgoz fel a témában Farkas Gyöngyi a 1950-es évekből (Farkas 2012.).

⁸ Viga 1990: 162. Egy szentsimoni löcsempészeti bűnper kapcsán hozott ítéletnél vették enyhítő körülményként, „hogy a vidék lakossága már a békeidőben is lókereskedéssel foglalkozott”. Reggeli Hírlap 1921. december 30. 5.

⁹ A bőséges sajtóanyagban olvashatjuk ezt is 1920–21-re vonatkozóan: „*Milliók csempészt Borsodmegyében. Miskolcra jelentik: A miskolci kir. ügyészség nagy csempészési ügyben folytat nyomozást. Az eddig lefolytatott nyomozás adatai szerint Alsóhangony, Szentsimon, Ózd, Perecse és Disznósd közegekben hónapok óta üzte a csempészt egy jól megszervezett társaság. Milliókra menő értékű gabonát, búzát és élő állatot csempészt ki az országból. A csempésztársaság vezető tagjai közül eddig Varga Bélát, Kovács Ágostont, Lescsák Istvánt és Beller Józsefet már letartóztattak. Ezen kívül még 25 bűnrészesnek letartóztatását rendelte el a királyi ügyészség.*” Friss Ujság 1921. február 20. 5. A korabeli hírek nagyon jól kiegészítik a levéltári iratok információit, de sokszor tévesen szerepelnek az adatok az újságokban.

Év	Esetszám
1922	383
1923	170
1924	44
1925	14
1926-29	22
1930-33	20
1944-52	37
Összesen	690

1. táblázat A csempészet esetszámai a levéltár ügyészégi iratai alapján 1922-1952 között

Láthatjuk, hogy az esetek egyre fogyatkoznak, az 1920-as évek második felében már csupán 3-4 volt egy esztendőben. Érdekes, hogy 1923-ban arról írnak a miskolci lapok, hogy a csempészek száma nagyon lecsökkent,¹⁰ 1924-ben pedig a „*csempészet utolsó mohikánjai*”-t ítélték el akkoriban, mivel már nem éri meg ezzel foglalkozni.¹¹ Tény, hogy a gazdasági helyzet, a kereslet-kínálat folyamatosan változott mindkét országban, valamint a határőrzés, vámellenőrzés megszervezése és ezek folyamatos fejlesztése visszavetette a szóban forgó illegális tevékenységet, de korántsem lehet azt

¹⁰ Reggeli Hírlap 1923. szeptember 2. 7. Ebben a tudósításban az „előzményekről” is írnak, illetve arról, hogy a csempészaruk mozgásának az iránya megfordulni látszik. „*Újabban a legritkább esetben fordulnak elő csempészetek és az utóbbi időben nagyobb árucsempészet miatt alig van folyamatban eljárás. [...] Miskolc környékén, a közeli határmenti községek lakóiból 1920 óta hatalmas csempész társaságok rekrutálódtak. A szokol [a köznyelvben hívták így az akkori csehszlovák pénzt] csábította az egyébként dolgozó, szorgalmas falusiakat, akik közül igen sokan vállalkoztak arra, hogy a veszedelem dacára áthajítják a lovaikat, teheneiket, csordáikat a határon. [...] A napokban tettenértek a hatóságok egy árucsempészetet. Behozatali engedély nélkül akartak árukat szállítani Rimaszombatból. Még nem tudják, hogy ezek ellen milyen címen indítják meg az eljárást, rövidesen a bíróságnak kell megállapítani, hogy az engedély nélküli árubehozatal csempészet-e: már tudniillik ártalmára van e a közgazdaságnak. Ugyanez a probléma félévvel ezelőtt a megszállott területek bíróságainak adott gondot. Vajjon akkor volt e jobb, amikor innen vagy most, amikor ide csempésznek?*”

¹¹ „*Két lócsempészessel vádolt társaság került a bíróság elé Disznósd és Domaháza község lakói közül. Csehszlovákiába a közelmúlt napokban lovakat csempészték ki, de a határon elfogták őket. A csempészet utolsó mohikánjai a bíróság előtt töredelmesen megbánták vállalkozásaikat, mert amint a tárgyaláson bevallották, a csempészetre még akkor is ráfizettek volna, ha a lovakat sikerült volna kiszállítani. [...] Tudták maguk, hogy a lovakat Csehszlovákiába viszik? — kérdezte az elnök. — Igen, kérem. Dehát ezzel nem okoztunk kárt a magyar államnak, mert itthon senki sem vásárol újabban lovakat, odaát is alig akad vevő. Még a vételáron sem tudták odakünn értékesíteni. Nem úgy van az most már, kérem, mint régen, amikor jó üzlet volt a csempészet, — válaszolta a vádlott. — Ma már nem azért csempésznek, mert aki ebbe belekezd, ráfizeti a vagyonát... — Azért mégis bűncselekmény, amit tettem, — dorgálja meg a bíró a vádlottakat. És újból kérdezi: — Hát csakugyan semmit sem jövedelmez már a csempészet? — Most már igazán nem érdemes csempésznünk. Inkább szívességből vitte ki a vevő azokat a lovakat, esedeztem. Nem fizetődik ki sem a be-, sem a kicsempészés. A vádlottak elmondották, hogy három-négyezer szokolt kaptak egy-egy lóért, pedig tízmilliót is megérték a lovak...*” Miskolci Reggeli Hírlap 1924. december 20. 8.

mondani, hogy az megszűnőben lett volna. Sőt, egy 1937-es tudósítás szerint a miskolci törvényszék évente 3000 (!) csempészt ítél el ebben az időszakban.¹²

A bécsi döntés (1938) után a határvonalak módosultak, viszont azok visszaállításáig a csempészség jelensége nem tűnt el teljesen, csak északabbra tolódott, így miskolci ügyészségnek nem kellett foglalkozni ilyen esetekkel. Majd 1945-től újra gyakrabban tárgyalják ügyeiket, az 1950-es évektől következik be változás megint e téren, köszönhetően a szigorodó határellenőrzésnek vagy éppen a kiszabott büntetések mértékének.¹³

A VIZSGÁLT DOKUMENTUMTÍPUSOK

Az iratokon belül több visszatérő informatív dokumentumtípus is van. Ezek között a leginkább használhatóak az ún. tárgyalási jegyzőkönyvek, amelyek a konkrét csempészség cselekményének – személyek, áruk, helyek, körülmények stb. – hosszabb-rövidebb leírását is tartalmazza. A nyomozások alkalmával rögzített és a bizonyítási eljárásokban felhasznált adatok nagyon sok mindenre rávilágítanak a kutatási témánkban.

„Bánréve, 1922 évi július 18-án

Jelentem, hogy a határszéli csempészetek nyomozása során következőket állapítottam meg: Az állatcsempészetet megszervezett társaságok végezték és végzik most is, ezek közül legveszedelmesebb a "Lax" család. Kövecsesen Lax Izidor és Jenő, Tornalján Lax Miksa és Ignác, Sajókesziben Lax Jenő üzik a csempészetet és egymással szoros összefüggésben vannak. Lax Miksa kivételével ki csak nem rég jött vissza fogságból a többiek már az elmúlt években is csempészték át élőállatokat.

Lax Ignác 1920 okt. 1-től 1921 május 1-ig Gömörpanyiton lakott saját cselédjei bemon-dása szerint 80-100 lovat hozott át illetve továbbított. Jelenleg Tornalján lakik.

Lax Jenő, Izidor és Jenő /:kövecsesi:/ a jelen időkben is csempésznek. Legutóbb ezelőtt 5 héttel 12 ökröt vittek át, melyeket egy éjjelen át Kövecsesen tartottak, majd onnan Prágába szállították. A keleméri őr által ez év márczius hó 21-én elfogott négy ló szintén nekik volt szánva.

A Lax testvérek egymáson kívül még szoros együtt működésben vannak Bokor rimaszombati lókereskedővel.

Az elmúlt évben és valószínűleg még most összeköttetésben állanak Flesch Bertalan buzitai zsidóval. Flesch a tanya pusztá Hernádpetri és Aszalón lakó rokonainak közvetítésével élőállatokat, pamutot, dohányt és szeszt, egyízben 6 szobára való bútort csempésztett át. Csempészeit Perény községen át szokta lebonyolítani. Tavaly állítólag a cseh és magyar csendőröket megvesztegette, tény az, hogy a buzitai cseh csendőröket emiatt le is váltották.

Üzleti társak még a csempészetben Rosenberg tornaljai zsidó is.

Az átcsempésztett jobb lovakat Laxék Izidor nevű losonczi lókereskedőnek adják el, kinek üzletét Harmat Lajos losonczi lakos financirozza.

¹² Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1937. január 24. 5.

¹³ A tiltott határátlépést disszidálásnak minősíthették és halálbüntetést is kiszabhattak érte.

A Laxoknak egyik bizalmi emberük Gáspár László foglalkozás nélküli kövecsesi lakos, aki állandó határátlépési igazolvánnyal rendelkezik s a vásárlásokat, valamint a lovak át-csempészését végzi. A télen a Tattersálban vásárolt három lovat, melyet át is csempészett ezért kapott 1000 cseh koronát.

Bokornak bizalmi embere Tóth Frigyes sajtószentkirályi lakos.

A Laxok egyes üzleteiben részt vett még Weisz Dávid rimaszombati lókereskedő. Jelenleg Magyarországon tartózkodik s van lovakra kiviteli engedélye is, azonban Trizsen keresztül egy kancát akar át-csempészni, mert kiviteli engedélye csak herélt állatokra szól. [...]

Egy másik veszedelmes lócsempész Neumann Illés /:Éliás:/ rimaszombati lókupecz, aki üzleteit Salgótarjánnál bonyolítja le. Nevezett a cseh hadseregnek szállít lovakat. A legutóbbi Balassagyarmati vásár után 22 lovat vitt át, melyek közül nyolczt Balassagyarmaton, 14-et az Alföldön vett. Az átvétel után másnap Rimaszombatban a lovakat egy katonai bizottság vette át. Július 15-én éjjel ismét húsz lovat csempészett át Salgótarjánból, ezen lovakat szintén a cseh hadseregnek adta át. A lovak csempészését rendszerint Csépe János nevű kocsisa szokta végezni. Neumann Illésnek különben útlevele van és gyakran jár át Salgótarjánból.

Természetesen az említett társaságokon kívül még egyesek is foglalkoznak lócsempészettel...”¹⁴

A különböző határozatok, ítéletek, valamint a „Bűnjel jegyzék”-ek ugyancsak forrásértékű anyagok; ez utóbbiak konkrét listák a lefoglalt dolgokról: állatokról, pénzről, élelmiszerekről és további tárgyokról.

Adatgazdag tartalommal bírnak az elítéltek, vagy hozzátartozóik, ügyvédek, jóakaróik által írt kérelmek, amelyek rendszerint a fogház vagy börtönbüntetés felfüggesztésére, ezek mértékének csökkentésére, vagy még jellemzőbb, hogy a letöltendő szabadságvesztés későbbre halasztására irányulnak. Ezek a „könyörgő levelek” – amelyek rendszerint erkölcsi, vagyoni bizonyítvánnyal, illetve adott esetekben orvosi igazolással vannak megtámogatva – elég rendszeresen fordulnak elő, jogi sugallat érezhető bennük¹⁵ és rendszerint a szegénységre hivatkoznak. Elsősorban a több hónapi elzárás jelentett gondot a családfenntartók számára, főként, ha a büntetés a tavasztól ősziig terjedő időszakokra esett, hiszen a legnagyobb érvágást a vetési és a betakarítási munkákból való kiesés jelentette. „...elhalt édesatyám földbirtokán magam gazdálkodom, fiú testvéreim nincsenek, úgy a magam, mint hozzátartozóim megélhetésének biztosítása végett, okvetlenül szükséges lenne, hogy az oly annyira fontos nyári munkálatok, hordás, cséplés és az őszi munkálatok, szántás, vetés elvégzéséig itthon lehessenek, azzal alázatos kérelemmel járulok a Nagyméltóságú Miniszter Úr kegyes színe elé: Méltóztassék megengedni, hogy [...] fogházbüntetésem kitöltését f. évi október hó 15-én kezdhessem meg”.¹⁶ Az ilyen és ehhez hasonló tartalmú kérvényekből következtethetünk arra is, hogy kinek volt hivatása a csempészség és kinek csupán keresetkiegészítés, alkalmi pénzforrás.

¹⁴ IV. 3483/1922

¹⁵ Erre következtethetünk nyelvezetükből, illetve abból, hogy ugyanazon ügyben elítéltek kérelme sokszor szóról-szóra megegyezik.

¹⁶ IV. 1193/1922.

Szintén érdekesek az árverésekről szóló dokumentumok, főként az állatokkal, elsősorban a lovakkal kapcsolatosak, valamint az ezekkel összefüggő tartási költségek kimutatási jegyzékei, ugyanis az elkobzott, lefoglalt jószágok vagy a hatóságok egyes telephelyeinek istállóiba kerültek, vagy a falusi gazdák fogadták be ezeket átmenetileg. S természetesen a jószágokat abrakolni kellett, amely anyagi terhet rótt az érintettek számára, nem beszélve az állatok körüli napi teendőkről.

Ezekből azt is megtudhatjuk, hogy ezeket a jószágokat, főként a lovakat a „*bértartás*” ideje alatt hasznosították, munkára fogták.¹⁷

A jogerősen elkobzott javakat elárverezték, a befolyt összegből rendszerint kifizették a keletkezett költségeket. Az árveréseken megjelentek a csempészbanda más tagjai, vagy akit felbéreltek, hogy ily módon vásárolják vissza jószágait, hogy aztán azokat újra megpróbálja kijuttatni.¹⁸

A dossziékban feltűnnek az ún. marhalevelek is, amelyeket rendszeresen hamisítottak a csempészekhez. A „*feketepasszusok*”-ra például azért volt szükség, hogy egy esetleges ellenőrzés során – még a magyar oldalon – ne derüljön ki az illegális üzlet, illetve az, hogy mi a szándékuk az állattal. A kijuttatott jószágokra pedig másik oldalon állítottak ki valótlán tartalmú járlatleveleket.¹⁹

CSEMPÉSZKÖZPONTOK, CSEMPÉSZFALVAK, CSEMPÉSZKIRÁLYOK

Az adatok tanúsága szerint Miskolc és vonzáskörzete „*csempészek fészke*” volt.²⁰ A helynevek előfordulásának gyakorisága megmutatja, hogy mely települések számítottak igazi csempészfalvakk. A miskolciak elsősorban dohányval és hasonló árukkal kereskedtek,²¹ míg a kisebb községekhez fűződő dossziékban az állatokkal kapcsolatos esetek vannak többségben.

Egyik fő gócpontnak számított Ózd és környéke, amely a határ kijelölése előtt is aktív kapcsolatban állt a Medvesalja népével, illetve a Csehszlovákiához került közeli falvak (például Darnya, Harmac, Jéne, Jeszte, Gesztete, Gömörpéterfala) lakóival. Rokoni kapcsolatok is összetartották ezeket az embereket.

¹⁷ Például Győri Antal kissikátori kerülő és csordás bűnperének ideje alatt a „*lefoglalt lovak Hangony községben mezőgazdasági munkára szerződésileg kiadattak*.” IV. 2414/1922.

¹⁸ A helyben megtartott árveréseken kívül volt egy központi hely az egykori budapesti Fővámpalota, ahol szintén lehetett licitálni a lefoglalt árukra.

¹⁹ Lásd erről Dobosy 1984: 59. és Boross 1985: 180–181.

²⁰ A megye másik köztudott csempészközpontja volt Sátoraljaújhely és a Bodrogköz, erről lásd Viga 1994., vagy pl. Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1935. október 25., Esti Ujság 1938. január 21.

²¹ Miskolcon és a nagyobb településeken leginkább a csempészáru értékesítése folyt, elsősorban az orgazdaság virágzott. Lásd erről a *Miskolc a csempészváros* című tudósítást. Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1937. január 24. 5.

Ebből a kisebb régióból legtöbbször Domaháza,²² Kissikátor, Hangony (Alsó és Felső),²³ illetve az azóta már Ózdhoz tartozó Sajóvárkony, Bolyok és Szentsimon neve szerepel legtöbbször a kigyűjtött jegyzékekben.

Utóbbi településről megemlítünk egy monstre lócsempészeti pert, amelynek fő vádlottja egy Neumann Sámuel nevű helyi kocsmáros volt. A mintegy 60 perbe fogott személy között voltak csendőrök, a falu bírása és sok helyi nincstelen iparos és földműves. Neumann tagadta az ellene felhozott vádakat, állítása szerint a faluban haragszanak rá, „Azok, akik ellene vallottak, összebeszéltek, hogy mindent a zsidóra kennek, hogy ilyen módon enyhítsék bűnüket.”²⁴ Végül mégis elítélték, szervező, megvesztegető és illegális pénzbevitel tevékenységéért, csakúgy mint a lócsempészést konkrétan elkövető személyeket, illetve a bűnrészes csendőröket.²⁵

Felsőhangony kapcsán is ki lehet emelni nagyobb nyilvánosságot kapott és korabeli állapotokat jó tükröző eseteket. Itt élt és tevékenykedett az 1920-as években egy Turcsányi József nevű illető, akit a sajtó „csempésznapoleon”-ként emlegetett. Az ügyészégi iratokban többször feltűnik, lócsempészség mellett vesztegetési ügye is volt, illetve egy baleset kapcsán is beidézték, mint vádlottat. Ha a levéltári információkat összeolvassuk a róla szóló tudósításokkal, akkor nem csupán az ő tevékenységét ismerhetjük meg, hanem a határmenti élet akkori jellemzőit. Turcsányi – „akinek különös ismertetőjele, hogy félszemű” – a 20-as évek elejétől lócsempészettel és ennek közvetítésével üzletszerűen foglalkozott, egy nagyobb bűnperében 8 ló, 2 kocsis és 2 pár lószerszám illegális kivitelét ismerte be, de már ekkor többször el volt ítélve hasonló esetek miatt és biztosak lehetünk benne, hogy az itt megemlített „darabszám” csupán a töredéke annak, amiért valójában felelősségre lehetett volna vonni. A helyi és a megyei hatóságok is már jól ismerték és az iratokban megjegyzik azt is, hogy a „legális” lovas rendszerint nem az ő nevében vannak – mint ahogy a csempészeknél ez megszokott dolog – hanem valamely hozzátartozóján, például az apján. Az elkobzás ellen védekeztek ezzel, hiszen minden a csempészéssel összefüggésbe hozható tulajdont az állam lefoglalhatott.²⁶ Az is látszik – mint más csempészeknél –, hogy vámörökkel szövetkezve tevékenykedett, akik egy idő után azon igyekeztek, hogy börtönbe jutassák Turcsányit. Feltűnik a neve más hangonyi csempészekkel kapcsolatos bűnperben is, amelynek fő vádlottjával utazik egy vonaton Ózd és Bánréve között és arról beszélgetnek, hogy a helyi vámöröket hogyan mozdítsák el onnan, akikkel korábban együtt mulattak, de haragszanak rájuk, mert mindent nekik kellett fizetniük, ráadásul pénzsűkében voltak és emiatt csempészttek akkoriban. Esténként gyűléseket is tartottak, ahol megbeszélték, hogy mit valljanak majd a vámörök terhére és

²² A domaháziakról – akiknek merészségét ma is emlegetik – Paládi-Kovács Attila is említést tett. Paládi-Kovács 1997: 407.

²³ „Hangonyban majdnem minden ember állatcsempészettel foglalkozik [...] a csempészek révén Hangonyban még a koldusok is milliomosok lettek.” Reggeli Hírlap 1922. október 15. 7.

²⁴ Reggeli Hírlap 1921. december 16. 7.

²⁵ Magyar Jövő 1923. május 6. 4.

²⁶ Ahogy kísérletet is tesznek erre a per során: „Mivel kétségtelen, hogy e lovak, illetve a tulajdonában lévő új kocsis és szerszámzat az általa eddig kicsempészett és közvetített lovak eladási árából vétetett, kérünk intézkedést arra nézve, hogy azok lefoglalhatók legyenek.” IV. 2193/1922.

„akár százszor is megesküsznek hamisan”.²⁷ A hatóság embereivel való cimboraság, együttműködés több esetben ki is derült, a katonai törvényszék el is ítélte olyanokat, akiket megvesztegettek Turcsányiék. Egy helybéli tiszt azonban vagy nem volt hajlandó korrumpálódni, vagy a „csempészkirályt” akarta börtönbe küldeni. A vallomások alapján nem volt egyértelmű, hogy mi lehetett pontosan háttérben. A megvádolt Turcsányi azzal védekezett, hogy megállapodásuk szerint szabadlábra helyezéséért fizetett a vámőrnek, aki viszont még kollégáját is elbújtatta a szekrénybe, hogy szükség esetén legyen egy (fül)tanúja.²⁸ Ügyeiről hosszasan cikkeztek a korabeli lapok. „Ez az ügyes és ravasz ember a korrumpáláshoz is kitűnően értett és simulékony modorával huzamosabb időn keresztül jól jövedelmező üzleti összeköttetést tudott fentartani a magyar állam hivatalos exponenseivel, a vámőrökkel.”²⁹ Másutt is megemlítik, hogy ő volt a kapocs a csempészek és a fináncok között,³⁰ valamint a „szellemi vezér” szerepét is betöltötte Hangonyban. Büntársai között a községi bíró neve is feltűnt, akit végül felmentenek, de ügyeiről az egész falu tudott, vallani viszont nem igazán mertek ellene és a többi csempész ellen, mert „rettenetes terrort fejtenek ki” és féltek a bosszújuktól.³¹

Turcsányit igyekeztek benntartani az ítélethirdetésig, ami majdnem nyolc hónapig húzódott. Ezután csak 1930-ban hallunk róla újból, amikor is egy barcai építkezésen történt baleset miatt indítottak vizsgálatot. Turcsányi József is – aki állítása szerint nem volt jelen az esetben, mert éppen a putnoki járásbírószágon volt egy tárgyaláson – itt dolgozott, mint kőműves, ami azért arra utal, hogy tartósan biztosan nem gazdagodott meg a lócsempészésekből, hiszen néhány év elteltével már eljáró munkásként kereste a kenyerét.³²

Miskolctól Aggtelek felé – ahol a határon átmenő barlangrendszer bizonyítottan tiltott kereskedelemre is szolgált a '20-as években – északi irányban található Gömörszőlős, amelyről már Dobosy László leírta, hogy a környék egyik legaktívabb csempész faluja volt.³³ Gyűjtéseit, megállapításait egyértelműen megerősítik a levéltári anyagok. Megbízásra és saját vállalkozásra is vittek át állatot – elsősorban lovat, de ökröket is – a határon. Elsősorban Sajókeszivel volt kapcsolatuk, gyakran emlegetik megbízóként egy Lax nevű kereskedőt, aki finanszírozta az üzleteket és azonos lehet a fentebb említett nyomozati anyagban szereplő Lax Jenővel. Ebben egyébként részletesen írnak a szólásokról:

²⁷ IV. 2049/1922. Szerencsétlenségükre pont a miskolci vámőrség egyik emberének a felesége fültanúja volt a vonaton a beszélgetésüknek.

²⁸ IV. 2415/1922. A hatóságok ehhez hasonló furfangos megoldásaira több példát is olvashatunk az újságok hasábjain – ezek valóság alapját azonban nem tudjuk ellenőrizni. Ilyen történetek voltak például: női ruhát vettek fel a fináncok, hogy ezzel tévesszék meg a csempészeket (Kárpáti Híradó 1936. február 6. 2.), vagy „vándorló gazdalegénynek” öltöztek (Pesti Hírlap 1934. április 13. 7.), másutt határvonalon egymástól kisebb távolságra szalmabábukat helyeztek el, mintha fegyveres katonák állnának ott (Kiskunhalasi Helyi Értesítője 1933. augusztus 16. 5.).

²⁹ Reggeli Hírlap 1922. október 15. 7.

³⁰ Reggeli Hírlap 1922. október 5. 4.

³¹ Reggeli Hírlap 1923. január 11. 4.

³² IV. 1328/1930.

³³ Dobosy 1984: 59.

„A Laxok ideát a gömörszöllősi paraszttal álltak összeköttetésben. A már letartóztatott egyének vele voltak összeköttetésben, különösen Drucker: [...]”

Névszerint megtudja nevezni a gömörszöllősi csempésztársakat egy gömörszöllősi lakos, ki legutóbb a falu bejáratánál egy új házat épített és a csempészekkel találkozva azokat megzsarolta, bár aktív részt a csempészetekben nem vett. A gömörszöllősiek a lovakat az alsó Demeter pusztán át a Hubói tagnak szokták átvinni, szekérrel mennek ki az erdőbe mintha fáért mennének az ott várakozó megbízottaknak átadják s ló, kocsni nélkül térnek vissza. Az egyesével át vitt lovakat fegyverrel kísérik át s rajta ütés esetén ezt tényleg használnák is. Egyízben a csehek fogták el őket s ők fegyverrel kényszerítették a cseheket, hogy szabadon bocsássák őket. Feltétlen szükséges volna a gömörszöllősiek fegyvertartási engedélyének revidálását és fegyverek után való kutatást elrendelni.”³⁴

Keleti irányba haladva tovább Tornaszentjakab, illetve Hernádpetri neve fordul elő a legtöbbször a perekben. Előbbi főként ruházati cikkek illegális kereskedelmében játszott nagyobb szerepet. Helyi, miskolci, illetve kassai kereskedők irányították a szálat, a csempésztársaságokban a szentjakabiak leginkább „fuvarosok” voltak, akiknek csehszlovák területről kellett áthordani holmikat. Tulajdonképpen lánckereskedelem közbülső állomásaként szerepelt többször is a falu, amely Budapesttől Kassáig, illetve Prágáig nyúlt. A férfiak szekérszámra, az asszonyok pedig kézi poggyászban hordták a textil és selymárut (pl. fejkendő, zsebkendő, harisnya, végváson stb.), valamint más csehszlovák termékeket. Itt is összejátszottak a vámőrökkel, de nem csupán a magyar, hanem a túloldalon is akadt megvesztegethető alany.³⁵

Hernádpetrit is csempészfalunak aposztrofálták, ahogyan ezt a levéltári források is alátámasztják: 1922 és 1924 között több mint 30 embert fogtak innen perbe. Az élőállat (tehén, sertés) mellett a bor volt a leggyakoribb árujuk. Egy ízben az egész települést körbekerítette és átvizsgálta a csendőrség az illegális kereskedés felszámolása végett.³⁶

A határtól távolabb lévő településen lakók közül többen is igen aktívan kapcsolódtak be a csempészésbe, mint például a mikófalviak, tarnaleleszkiek vagy éppen a bekölceiek. Vaskos aktái vannak az utóbbi településről Dorkó Pergő Imrének, illetve társainak, akik elsősorban lócsempészek voltak, de vittek Csehszlovákiába pl. sertéseket is. A korábban lopásért már fogházbüntetésre ítélt vagyontalan földműves-napszámosnak később is meggyűlt a baja a törvénnyel. Csempészésért több ízben perbe fogták, illetve egyszer egy megvesztegetési kísérlet³⁷ miatt is. Az ítélethozók is tisztában voltak vele, hogy „a vádlott olyan vidékről való, ahol a csempészés már második természetükké vált az embereknek”.³⁸ Furfangos észjárását nem csak az állatok kivite-

³⁴ IV. 3483/1922.

³⁵ Az ügynek nagy sajtóvisszhangja volt, lásd pl. Magyar Jövő 1928. október 6. 3.; Magyar Jövő 1928. október 14. 5.; Reggeli Hírlap 1933. március 18. 3.

³⁶ IV. 5599/1922.; Reggeli Hírlap 1923. január 4. 4.; Reggeli Hírlap 1924. április 18. 7. Az 1930-as években is így írnak településről: „Mint minden ilyen határállomás mellett fekvő nagyforgalmú község, Hernádnémeti is csempészek, síberek tanyája lett. Városias csöcselék szaporodott el benne, elproletárosodott.” Magyarország 1932. január 8. 5.

³⁷ Egerechiben akartak lefizetni egy csendőrt. Egri Népiújság 1922. szeptember 14. 3.

³⁸ Miskolczi Napló 1923. július 19. 4.

lére használta, hanem igyekezett megúszni a büntetéseket is. Egy esetben a leleplezés pillanata előtt elfutott a csendőrök elől, aztán elintézte, hogy szemtanú megváltoztassa a vallomását, az apja pedig igazolta, hogy otthon aludt, így felmentették.³⁹ Máskor a kicsempészett lovait szabályszerűen visszalopta az új gazdától, amikor tudomására jutott, hogy nyomozni fognak az ügyben.⁴⁰

A CSEMPÉSZÉK TÍPUSAI, MÓDSZEREI, ESZKÖZEI

A vizsgált levéltári források alapján megállapítható, hogy a csempészek két nagy típusba, és ezeken belül szükségszerűen további altípusokba sorolhatók.

A régi kereskedelmi kapcsolatok illegális módon való továbbélése, valamint ezekkel egyező újak létrejötte az, ami meghatározza a csempészek legjellegzetesebb típusát. Ők voltak azok a paraszti közeghez tartozó személyek, akik melléktevékenységként (kereset-kiegészítésként vagy -pótlásként) foglalkoztak csempészéssel. A '20-as évek legelején az állat-, elsősorban lókvitel virágzott, amelyhez megvolt a szükséges tudásuk. Egyrészt egyfajta szakértelmet igényelt minden jószág, másrészt kapcsolatot kellett teremteni a határ túloldalán élő felvásárolókkal, amihez elengedhetetlen volt a földrajzi környezet alapos ismerete. Rövid időn belül szükség volt egy nagyfokú jártasságra a tekintetben is, hogy hogyan kell az őket üldöző és leleplezni igyekvő hatóságokat kijátszani.

Az állatcsempészésnek nagyon ritkán vágtak neki egyénileg, szinte alig fordult elő ilyen eset, az már sokkal gyakoribb, hogy ketten vagy többen próbálták meg lábon áthajtani a jószágokat. Nyilván eleve könnyebbséget jelentett, hogy nem egyedül mentek, segíthették egymást mindenben: lehetett külön felderítő, figyelő, riasztó, elterelő stb. személy is közöttük, de csapatban menve biztonságosabb volt számukra, hogy vámőrök, csendőrök nem voltak túlerőben, illetve egymás tanúi is voltak, ha bekövetkezett a leleplezés. Vallomásuk mindig megegyezett, ha valamilyen kibúvót találhattak, akkor is ugyanazt a verziót adták elő (például először azért vallottak be mindent, mert megverték, megfélemlítették őket a csendőrök). Ha nem volt (egyértelmű) bűnjel, akkor természetesen tagadták a csempészést, és rendszeresen azt állították, hogy csupán rokonaikat, hozzátartozóikat, barátait látogatták meg a túloldalon, a náluk lévő holmikat ajándékba kapták tőlük, illetve viszik nekik.⁴¹

³⁹ IV. 1912/1925.

⁴⁰ Magyar Jövő 1926. március 6. 6.

⁴¹ Egy esetben a vádlott azzal védekezik, hogy muszáj volt orvosságért mennie az unokatestvéréhez Torna községbe. Ott egy ismeretlen megzsarolta, hogy ha nem adja el neki a lovait, akkor feladja őt a hatóságoknak. Az állítása – amely akár igaz is lehetett volna – nem volt hihető, mert éppen vásár napján mentek át és hamisított marhaleveleket is találtak nála. IV. 709/1922. Gyakran szerepel a gazdák vallomásában, hogy az eladott lovakról nem tudták, hogy azt majd a vevők ki akarják csempészni, ők jóhiszeműen jártak el. Még akkor is ártatlanságukat bizonygatták, amikor csehszlovák pénzzel fizettek nekik, hiszen a „határ mentén a kereskedőknél általános, hogy sokollal fizetnek”. IV. 4986/1924.

Az állatcsempészéssel természetesen inkább a férfiak foglalkoztak, az asszonyok legfeljebb baromfit, vagy kis malacot vittek, amelyek akár kézben (kis zsákban, kosárban, pólyában stb.) is elfértek.⁴² A parasztasszonyok leginkább élelmiszerekkel, alkohollal és dohánnyal indultak Csehszlovákia felé, visszaúton pedig – miután bevásároltak egy-egy üzletben – főként ipari termékeket hoztak magukkal. Az áruk ilyen jellegű forgatása tulajdonképpen a tájak (ez esetben az országok) közötti cserekereskedelem aktualizált változata. Számos példa van arra, hogy gyerekeket is bevonnak a csempészsébe – tudván, hogy ha elfogják őket, akkor nem kapnak olyan szigorú büntetést, mint a felnőttek.⁴³

A másik fő típus a kereskedő-vállalkozó, akinek mindennapi tevékenységéhez kötődik a csempészség. Így jut hozzá bizonyos árukhoz, illetve kerül meg a vámot és tesz szert nagyobb haszonra. Ők voltak kevesebben, a hozzájuk kapcsolódó esetek száma is kisebb, viszont vagyoni jelentőségüket tekintve (árumennyiség és érték szerint) túlszárnyalják a paraszti típust. Sokkal nagyobb tételekben és nagyobb összegek felhasználásával próbálták meg véghez vinni akcióikat. Kimondottan vállalkozóknak tekinthetők azok, akik a csempészség megszervezték – akár konkrétan részt is vettek benne – és az orgazdánál (legtöbb esetben legális üzlettel rendelkező kereskedőknél) értékesítették az árut. Ők már személy- és teherautókat is használtak a szállításhoz, illetve vasutat is igénybe vették.

Főként ennél a típusnál jelennek meg rendszeresen az „alkalmazottak”, vagyis a tulajdonképpeni hivatásos csempészek, akiket napszámosnak is neveztek. Ők egy előre megalkudott bérért, esetleg a haszon bizonyos százalékáért vállaltak kockázatot. Ide kapcsolódnak a megrendelésre történő csempészesek is, amelyet leginkább a „*cseh megszállt területen*” élő lókereskedők kezdeményeztek, illetve a magyarországi üzletek, boltosok irányítottak.⁴⁴

A nem megélhetési kényszerből csempésző vállalkozók ügyesen meg is forgatták a pénzt, mint például a felsőhangonyi Kisgergely András, aki – bizonyára nem csupán egy-két esetben – ökrökkel üzletelt: „...a miskolczi 1922 február havi vásáron 35.000 koronáért vett két drb. ökröt 1922 április 10. napján 5000 cseh koronáért Harmacz községben, majd az ezen ökrök vételárából Edelényben, 55500 koronáért vet két veres tarka ökrök 5500 cseh koronáért László Pál harmaczi lakosnak engedély nélkül, tilalom ellenére nyereszkedés végett eladta, sőt személyesen hajtotta át a cseh megszállt területre s adta ott át

⁴² Az állatok pálinkával történő elbódításának közismert gyakorlata a kismalacok esetében is sokszor hatásosan működött. Egy példa van arra, hogy nők nagyobb állatot akartak áthajtani, mégpedig a perecsei Konkoly Istvánné és lánya, aki két anyadisznót akart kicsempészni 1922-ben, de tettenérték őket. IV. 2398/1922.

⁴³ A hidvégárdói Derján Józsefné 10 éves lányát küldte át 10 tojással és 2 liter tejjel. Az anya kapott pénzbüntetést. IV. 733/1923.

⁴⁴ A határ közelében nem egyszer fordult elő, hogy „8-9 fős csapat, batyukkal megrakodva cseh megszállt területről magyar területre jött”. IV. 4689/1924. 1933. novemberében egy 12 tagú, sajtóvárkonyi parasztleányekből álló társaságot fogtak el, „akiknél igen sok Bat’a-cipőt, gumicsizmákat, selymeket és bársonyokat találtak. A leányek elmondották, hogy résztint putnoki, résztint ózdi kereskedők és magánemberek megrendelésére csempészték át az árukat.” Új Nemzedék 1933. november 12.

a vevőnek.”⁴⁵ A csempészsét beismerte, rendszeres üzletelését viszont azzal próbálta kendőzni, hogy nem haszonszerzés céljából adta el az állatokat, hanem kényszerűségből, mert nem volt elegendő takarmánya a nagytestű ökrökhöz: „Nekem takarmányom igen kevés termett, én abból a nálam lévő nagyobb fajtájú ökröket eltartani nem bírom és gazdaságom okszerű vitele céljából kénytelen vagyok eladni azokat és helyettük kisebb terméteket vásárolni, mert ellenesetben takarmány hiány folytán az ökrök tönkre mennek.”⁴⁶

Ezek a vállalkozók, tulajdonképpen kupecsek nem maguk nevelték az állatokat, hanem rendszerint eljártak távolabbi tájakra „áruért”. Elsősorban az Alföld Heves megyei települései említődnek meg a perek kapcsán, például Heves, Átány, Kömlő, Kál. A Jászságot is látogatták jó lovakért, illetve a putnoki, edelényi, egri és hatvani vásár van feltüntetve, mint az állatok megvételének helye, illetve feltűnik a budapesti Tattersall⁴⁷ is, ahol a versenyek mellett vásárokat is tartottak. Megjegyzendő, hogy ez egyfajta tranzitállomásként is funkcionált, hiszen a déli területekről olcsó áron érkező lovakat a kereskedők felvásárolták és juttatták tovább az északi vidékekre.⁴⁸

A most vizsgált anyagban ugyan nagy többségben vannak azok az esetek, amelyek az ún. zöldhatárhoz kapcsolódnak, de megjelennek azért a csempészsés másik klaszszikus példái is, nevezetesen az átkelőkön történő ellenőrzés trükkös kijátszása. A határátlépéshez szükséges iratok birtokában és – hol szigorúbb, hol lazább – szabályok betartásával lehetőség volt csehszlovák területre lépni a magyar állampolgároknak és természetesen fordítva is így volt. Ilyen alkalmakkor a megkísérelt csempészsések tipikus példái a szekér és kocsis rakományai alatt, vagy a jármű részeiben elhelyezett áru, vagy a poggyászbán, ruházatban, illetve az alatt gondosan elrejtett portéka ily módon való kivitele, behozatala. Például a bódvaszilasi Kós József uradalmának két kocsisa 1921. decemberében 160 kg káposztát próbált Zsarnóra vinni, de lelepleződtek. Hivatalosan fát szállítottak, azaz ennek álcázták az akciójukat. Vallomásukban elmondták, hogy a gazdatiszt parancsára cselekedtek, és ők nem akartak csempészni, a fát is csak azért tették a káposztára, hogy az meg ne fagyjon a téli hidegben.⁴⁹

Nehezebb volt felfedni azokat a csempészséket, akiknek a határ közvetlen közelében, vagy mindkét oldalán volt földtulajdonuk. Utóbbiak a kettősbirtokosság előnyeit használták ki, ugyanis okmányaikkal szabadon mozoghattak. Itt is legtöbbször mezőgazdasági munka volt az alibi tevékenység, legtöbbször a termés vagy más fuvarok nyújtottak alkalmat, esetleg a legeltetések alkalmával kerültek át az állatok a másik ország területére (és rendszerint ott is maradtak...)⁵⁰

⁴⁵ IV. 2417/1922. A vállalkozói attitűdöt támasztja alá vagyoni helyzete, ugyanis kisbirtokosként van több helyen feltüntetve és bevallása szerint olyan ingatlan tulajdonosa, amely fedezetet nyújtott a bűnvádi eljárás során.

⁴⁶ IV. 2417/1922.

⁴⁷ Ma Nemzeti Lovardának nevezik, a Kerepesi úton (VIII. ker.) található.

⁴⁸ Az Ujság 1920. március 5. 4.; Uj Barázda 1921. március 9. 2. A korábban idézett nyomozati jelentésben is utalnak a Tattersall ilyen jellegű szerepére. IV. 3482/1922.

⁴⁹ IV. 729/922.

⁵⁰ Hernádpetriből 1920-ban Friedmann Ármán és Flesch Bertalan előzőleg felvásárolt mintegy 200 darab juhot Kiss István bacsóval „a csehek által megszállva tartott területre kihajtották a Flesch Bertalan legelőjén át és azon való legeltetést színlelve”. IV. 2221/1922.

ÖSSZEGZÉS

A kutatási anyag vizsgálata alapján megállapítható, hogy a kényszerből, a megélhetési nehézségek átmeneti áthidalásából fakadó csempészkedés noha sok szállal összefonódott a tőkével rendelkező vállalkozók ilyen irányú tevékenységével, mégis éles határt lehet húzni e két réteg között.⁵¹ Előbbiek sokszor bér munkásai (alkalmazottai) voltak a vagyonosabb megbízóiknak, de sokszor a „*saját szakállukra*” kisebb tételekkel próbálkoztak. Láthatóan nem a meggazdagodás vezérelte őket, hanem a jövedelmük kiegészítése, illetve ily módon történő megszerzése. A helyi vezetői réteg, azaz a községi előjáróság (bíró, jegyző stb.) által kiállított erkölcsi bizonyítványok, illetve megfogalmazott hivatalos jellemzések – egy esettől eltekintve⁵² – mindig pozitív megvilágításban tüntetik fel az érintetteket. Ez is a falusi erkölcs, népi jogszokás ékes példája, hiszen nem tekintették bűnnek a csempészt, mert nem a közösséget károsították meg, hanem „*csak*” az államot, ami sokszor életszerűtlen szabályokat, törvényeket hozott felülről az egyszerű ember számára – a vámok, adók, határmenti intézkedések tekintetében is. Egy érdekes megnyilatkoztatást azért olvashatunk, de az ismereteink fényében inkább úgy tűnik, hogy egy látszólagos megfelelést tükröz, a háttérben pedig a „*hozzánk tartozó*” csempészekkel egy cinkos összekacsintás érezhető. A szentsimoniakkal „*mondatták*”, hogy a falu „*egész lakossága örködik már a csempészek megakadályozása érdekében és az a hangulat van a községben, hogy akit lócsempészesen érnek, azt agyonütik*”.⁵³

Persze voltak ún. besúgók, névtelen leveleket írók, akik több embert juttattak így börtönbe. A falusiak és a hatóság emberei közötti kapcsolatokról is tájékozódhatunk a levéltári anyagokban. A településekre telepített laktanyák, hivatalok emberei, illetve a rendszeresen megjelenő ellenőrző közegek hol baráti, „*üzletársi*” viszonyba kerültek, hol ellenségeknek számítottak. Meg kell említenünk – amire már fentebb is utaltunk többször –, hogy vámörökkel, pénzügyörökkel, illetve a csendörökkel való kooperálás a kezdetektől fogva jelen volt, hiszen jó pár esetre fényderült.⁵⁴ A megvesztegethető hatósági személyek több helyen is elősegítették a csempészt. Szemet hunytak bizonyos összegért, „*borravaló*”-ért,⁵⁵ sőt, a csempészbanda aktív tagjai, nemegyszer

⁵¹ Az ítéletek meghozatalakor enyhítő körülményként rendszerint figyelembe vették a nincstelenséget, szegénységet. Megállapítható, hogy sokak számára valóban kényszerű megoldásként jöhetett számításba a csempészség, amire a következő vallomásrészlet is utal: „*...nem rossz akarat, nem bűnözésre irányuló hajlam vezérelt, hanem kizárólag a nyomor*” IV. 2157/922. Boross Zoltán úgy fogalmaz, hogy a trianon után a nehéz anyagi helyzet volt az elsődleges oka, hogy életre keltették ezt a törvénybe ütköző kereseti forrást. „*A nyomorúság erős gyerek*.” Boross 1985: 179–180.

⁵² „*Erkölcsvagyonhiányos bizonyítvány! Alulírott községi előjárók hivatalosan igazoljuk, hogy Bene Zsuzsanna szinpetrii lakos, ref. vallású, hajadon, erkölcsstelen magaviseletű, munkátlan, rendetlen, megbízhatatlan. Teljesen vagyontalan.*” IV. 2909/1922.

⁵³ Reggeli Hírlap 1921. november 29. 5.

⁵⁴ A jó kapcsolatra példa, hogy a fogságban lévő vámör megszöktetésében is segédkeztek a helyiek. IV. 683/1922.

⁵⁵ IV. 1403/1922.

vezérei is voltak. A pluszjövedelemszerzés sokakat a törvények megszegésére inspirált a hatalom képviselői közül is.⁵⁶

Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a hivatalos vagy „félhivatalos” álláspont szerint csupán kivinni nem volta szabad, behozni lehetett árukat.⁵⁷ Az illegális kivitelnél többször hangsúlyozzák, hogy az országot károsítják és az ellenséget segítik, pl. a hadseregüket erősítik az oda kivitt lovakkal (sokszor a csehszlovák katonaság képviselői vették meg a vásárokon a csempészlovakat), és ugyanígy az élelmiszerekkel is a „cseh megszállók”-nak kedveznek.

A csempészés leplezésének előmozdítására különböző inspiráló rendelkezéseket hoztak, például a lefoglalt áru bizonyos százalékát megkaphatta a tettenérő. Az iratok között is, de még inkább a korabeli újság címlapjain, hasábjain gyakorta olvashatunk fegyveres összetűzésekről, véres incidensekről, csempészek és vámőrök haláláról.⁵⁸ A nemzetiségi ellentét is befolyásoló tényező volt: a magyarok lakta területekre a cseh vidékről odavezényelt fináncokkal – mint ahogy a többi hivatalnokkal – rendszeres volt a konfliktus.

E nem éppen veszélytelen, de jövedelmező kereskedés a határ menti, illetve néhány távolabbi vidéken élő emberek megszokott, hétköznapi tevékenységévé vált, a megélhetési stratégiájuknak a része lett, illetve egyesek vagyonszerzési törekvéseinek markáns eszközeként jelentkezett. Szinte minden réteg érintett volt, a vagyontalan falusi ember ugyanúgy, mint a helyi kocsmáros vagy a városi kereskedő.

A csempészés egyfajta válaszlépésnek tekinthető a két világháború közötti időszak megváltozott életkörülményeire, amely eltartott egészen az 1950-es évekig. Az innentől erősödő társadalmi, politikai és gazdasági átalakulás tulajdonképpen elsorvasztotta

⁵⁶ A felsőhangonyi Lestál Pásztor Antal és fia sokat mondó vallomása nem csak megvesztegetésről, hanem zsarolásról is szól: „Juhász János tizedes társával együtt hozzánk jött és biztatott bennünket, hogy semmi bajunk nem fog történni, majd ők kikísérik a lovakat. Mi Turcsányi Józseffel voltunk együtt. Juhász tizedes ezen kikíséréseért 8000 K-t kért tőlünk, s ezt meg is kapta. Mikor kiértünk a kocsival a határra, kísérlőnk Juhász tizedes vevőnként Nagy István jénei lakost arra kényszerítette, hogy neki és társának adjon még külön 1000 sokolt. Mikor ez azt vonakodott megtenni, az egyik közülük fegyverét válláról lekapva kényszerítette őt, hogy felszólításának érvényt szerezzen, azon kijelentéssel, hogy ha nem kapja meg az 1000 sokolt, lovastul együtt lelövi. Így aztán Nagy István kénytelen volt Juhász tizedesnek az általa fenti módon kicsikart összeget kifizetni.” IV. 2943/1922.

⁵⁷ 1923-ban két kassai asszonyt fognak el a határon, akiknél a lefoglalt árukat vallomásuk szerint a magyarországi rokonoknak hozták, nem csempészés céljából volt náluk. A bíróság éppen azért mentette fel őket, „mert a nyomozás során nem volt bizonyíték arra vonatkozóan beszerezhető, hogy a gyanúsítottak bármit is kicsempészeni akartak volna megszállott területre”. IV. 7278/1923. A Közsékségleti cikkek engedély nélkül való kivitelenek megtorlásáról szóló 9.480/1946 M. E. sz. rendeletre hivatkozva mentik fel a borsodnádasdi Gyárfás „Gólya” Emilt, mivel ő „csak” behozott bizonyos javakat. IV. 1155/1946.

⁵⁸ Mindkét fél részéről találunk nagyon erőszakos fellépéseket, túlkapásokat. A fináncok és a csempészek között is voltak hírhedtebb kegyetlenkedők a vizsgált vidéken is, így például a barkókról köztudott volt bátor, „vad” mentalitásuk, a hatóság embereitől nem féltek, sőt, vakmerően szembeszálltak velük. (Erről már Reguly Antal is megemlékezik; Reguly 1994: 144.) Mindez egy kupecskedő életmóddal párosult, így ezeket az embereket Trianon után hamar a csempészek között találjuk. A barkókról részletesebben lásd: Paládi-Kovács 2006., abból is a 75–76. oldalakat.

azt a tiltott tevékenységet, amelyet ebben az írásunkban igyekeztünk bemutatni – noha ez az illegális cselekmény fenn fog maradni amíg az (ország)határok léteznek.

Irodalom

BOROSS Zoltán

1985 A csempészés emlékei a Medvesalján a két világháború között. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza* I. 179–183. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

1996 *Gömörországi emlékeim*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága.

DOBOSY László

1984 *Gömörszőlős. Egy gömői falu néprajzi monográfiája*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság.

FARKAS Gyöngyi

2012 Csempészet a magyar–csehszlovák határon az 1950-es évek elején. *Metszetek* 2012. 2–3. 49–53.

MÁTÉ György

2020a Megélhetési kényszer, alkalmazkodási forma vagy tudatos vállalkozás? A gömői és nógrádi csempészésről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XXI. 2. 3–29.

2020b A trianoni határok, amelyek összekötnek. Az Ipoly menti csempészésről. *Honismeret* XLVIII. 6. 95–104.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1997 Medvesalja földje és népe. *Agria XXXIII.* 391–412.

2006 *A barkóság és népe*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

REGULY Antal

1994 *Magyarországi jegyzetek*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

VARGA Norbert

2017 Árdragító visszaélések a Szegedi Ítéltábla gyakorlatában az 1920. évi XV. tc. alapján. *Forum Acta Juridica et Politica* VII. 2. 83–93.

VIGA Gyula

1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc: Ethnica.

1994 A csempészet emlékei a Bodroghözben. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok*. 243–247. Debrecen: Ethnica.

Máté György

Néprajzkutató, osztályvezető, Dornay Béla Múzeum

e-mail: sarkanyologyurka@gmail.com

György Máté

Smugglers accused
A legal ethnographic analysis

The author in his article deals with smuggling along the Hungarian-Czechoslovakian state border that came into being after the first world war. The investigation focuses on cases that took place in northern Hungary in the vicinity of the towns/cities Ózd and Miskolc in between 1920 and 1950. The primary source material is made up of documents from the public prosecutor's office preserved in the Borsod-Abaúj-Zemplén County Archives, out of which 700 files are related to smuggling. Information harvested from these files is supplemented with reports published in contemporary press. Presenting specific and individual cases makes it possible to get a better understanding of the reactions given to the changed conditions of the interwar period. Illegal commerce that was a hazardous yet profitable activity became frequent among people living in the border area, and in some cases it was a way of accumulating wealth. Almost every social layer was involved: penniless people in the villages just as well as inn-keepers or merchants in local towns. The topic of the paper is important and relevant both for historical as well as legal ethnography. It provides further data about relationship to state legislation, manifestations of moralistic considerations and formation of livelihood strategies.

Illés Péter

Tájváltozás és szociokulturális környezeti átalakulás. Esettanulmányok a kisparcellás művelésű délnyugat-dunántúli szőlőhegyekről

1. rész

BEVEZETÉS

A saját társadalom mindennapjaira fókuszáló etnológiai terepi kutatás olyan lezárhatatlan és nyitott, átmeneti folyamat, aminek során nem feltétlenül szabad, hanem sokkal inkább a társadalmi realitás belátásával kényszerű kutató-szerzői szubjektív döntés az, hogy a megélt helyszíni élmények és dokumentációk sokféleségéből miből is legyen etnográfiai adat, majd azok értelmezésén, elemzésén alapuló, közzétett információ.¹ A következőkben olvasható eredmények egy tulajdonképpeni elhúzódozó változásvizsgálatba is illeszkednek, mivel azok részben már másfél-két évtizede is kutatott helyekre és közösségekre is vonatkoznak.² Mindez annak felismerésével, megtapasztalásával is valósult meg, hogy a választott terepet (vagy inkább egymástól időben és térben is elkülönült „terepeket”, kutatópontokat) nem csak térbeli, földrajzi, természeti és épített környezeti feltételek határoznak meg, hanem maguk az ezekhez a helyekhez kötődő egyének, legfőképpen életmódjukkal, ami meghatározza a velük való kapcsolattartás mikéntjét is. Ez ugyanis napjainkban nem csak helyszíni személyes találkozás lehet, mivel a telekommunikáció és az internet, a közösségi média általánosan elterjedt használata is magát a terepmunkát, a kutató és kutatott viszonyát is hibridizálja, felemásá alakítja, ezáltal a korábbi hierarchikus viszonyulást, tudomány művelői szerepet is relativizálja. Választott pozícióm ennek ellenére mégis arra irányult, hogy kutatóként lehetőleg ott, abban a mikrokörnyezetben jöjjön létre a találkozás, aminek kialakulásának megértését és interpretálását felvállalta a kutatás. Vagyis a későbbiekben bemutatott eredmények egyénileg végzett helyszíni életútinterjúkon és fotódokumentációk készítésén, tehát elsősorban valóságos emberi interakciókon alapulnak, amelyek szándék szerint lakmusz-szerű betekintést engednek a mai komplex magyar vidéki társadalom mikrokörnyezeti átalakulásába, keresve a lokális életvilágokat formáló tendenciákat a makroszintű agrártársadalmi-gazdasági folyamatokkal összefüggésben. Ez még akkor is így volt, ha a terepi kutatás időszaka (2020. szeptember – 2021. december) egybe esett a 2020 tavaszán kezdődő járványhelyzettel (Covid-19), ami során az országos óvintézkedések betartása azt is eredményezte, hogy a közösségi rendezvények megtartásának lehetősége igen beszűkült. Viszont éppen ez az általános válsághelyzet teremtett meg egy olyan légkört, amiben az egyéni és közösségi önértelmezésekre való

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/00730/20).

² Lásd. Illés 2017.

igény felerősödött, nyitottabbá téve arra az interjú alanyokat is, hogy megértsék mit is tesznek, és mivé alakítják társadalmi és természeti környezetüket.

A TÉMA ÉS A „HIBRID TEREPI”

A kistermelői földhasználat visszaszorulása

Magyarország mezőgazdasága az 1989/90-es politikai rendszerváltást követő évtizedekben a globális kapitalista élelmiszertermelés gazdasági folyamataiba integrálódott, aminek lényegi jellemzője a tömeges élelmiszeripari termelési folyamatok fokozása, az olcsó élelmiszer rendszerének működtetése, a profit maximalizálása, az ökoszisztéma és a természeti erőforrások termelőerőként való kihasználása, valamint az ipari-digitális kapitalizmus (poszt)modern fogyasztáscentrikus működésének kiszolgálása.³ A poszt-szocialista átmenet az elmúlt három évtized alatt olyan makroszintű komplex ideológiai, kulturális és gazdasági folyamatok mentén zajlott, amelyek mélyreható és regionálisan is eltérő társadalmi szerkezetváltozással is együtt jártak. Úgy gondolom, mindezek következtében az ezredfordulós ipari-technológiai fejlődés városi és azok agglomerációs központjain túli (belső)periférikus helyi társadalmakon belül a földtulajdonlásra és földhasznosításra vonatkozó attitűdök és igények megváltozása a leginkább meghatározó emberi ágenciák a formálódó 21. századi vidéki táji diverzitás kialakulásában.⁴ A magyar falvakat egészen a közelmúltig jelentősen meghatározó, történeti hagyományos családi gazdálkodás, mezőgazdasági kistermelés folyamatos visszaszorulása azonban recens totalitásban átláthatatlan nyomokat hagy ökológiai (antropogén) tájalkító hatásaiban is.⁵ Annyi bizonyos, hogy miként a korábbi történelmi korszakváltásokban, jelenünkben is alapvetően meghatározóak a földbirtoklás feltétel-

³ A kutatás elméleti háttérének kidolgozását megnehezítette a jelenkori fogyasztói kapitalizmusra vonatkozó hazai néprajzi-antropológiai módszertanú (kritikai) feldolgozások alapvető hiánya. A magyar paraszti réteg történeti utódjaiként meghatározott „hagyományos termelők” helyzete, illetve az élelmiszer-önrendelkezés hazai átalakulásában a mezőgazdasági termelők és városi fogyasztók sokirányú kapcsolatainak széles értelemben vett társadalomtudományos értelmezéseként. Lásd: Balogh – Michels – Nemes – Szegedyné Fricz 2021.

⁴ A paraszti gazdálkodás átalakulását és megszűnését előidéző rurális változások leírására használt néprajzi-antropológiai fogalomkészlet (pl. Bausinger-i horizont fölbomlás és különidejűség, Kósa László paraszti polgárosulás fogalma, a hagyomány és modernizáció bináris oppozíciója, Márkus-féle szocializmus utó-parasztosodás, visszaparasztosodás, az akkulturáció és adaptáció, a gazdálkodási stratégiák stb.) alkalmazásáról összefoglalásként. Lásd: Vajda 2019.

⁵ „*Hazánk mai birtokszerkezete tehát az 1945 előttinél is szélsőségesebb képet mutat, mert akkor a nagyüzemek területi aránya csak feleakkora volt, mint ma. Súlyosbítja ezt az a tény is, hogy azóta csaknem egymillió hektár mezőgazdasági területtel lett szegényebb az ország. Statisztikai kimutatók szerint az egykori termőföldből ennyit foglaltak el a vízügyi létesítmények, az utak, a vasutak, a lakóparkok, a „zöldmezős” beruházások, a vásárlóközpontok, az üdülők és a közelebből meg nem határozott „egyebek”. Az erdősítés alig néhány százalékot tesz ki. A megművelt területekből, becslések szerint mintegy 400 000 hektár van külföldiek bérletében vagy társaságokon keresztül a birtokában, ami egy megyéni területet jelent.*” – summázza Andrásfalvy Bertalan az ország teljes társadalmát érintő ezredfordulós mezőgazdasági poszt-állapotot. Andrásfalvy 2009: 17.

rendszerei, az erőforrásként (termőföld, erdő, víz, ásványkincsek) hasznosítható területek tulajdonjogának változásai, azok különféle társadalmi rétegekben való átértékelődése.⁶ Ugyanakkor ellentmondásos módon, a széleskörű társadalmi-kulturális átalakulás és ideológiai-gazdasági átrendeződés (pl. „környezettudatosság”, „fenntarthatóság”, „klimaválság”) során, illetve mindazok ellenére, a falvak preindusztriális korszaka máig ható és sokféle kulturális, szellemi-tudati hagyatékot (pl. „helyi hagyomány”, „helyi erőforrás”), valamint táji-környezeti reliktumot örökített tovább mikroszinten. Olyannyira, hogy ezek számbavétele és azonosítása,⁷ gazdasági hasznosíthatóságuk megteremtésének igénye, illetve az ezekre történő reflexiók a megváltozott élelmiszer előállítási technológiai adottságok miatt is párhuzamosságokat mutató rurális gazdaságban (pl. „helyi termék”, „ökológiai gazdálkodás”, „biogazdálkodás”, „innovatív agrárkezdemenyezések”)⁸ tulajdonképpen a mai napig jelen van, még ha azok csak temporalitásukban, töredékeikben és részlegességükben is hasznosulnak.

A magyar vidéki társadalom egykor általános tradicionális földcentrikus gondolkodása, a föld birtoklása szimbolikus értéke, annak megtartása és gyarapításának aspirációja⁹, a családi gazdálkodási műveltség átörökítése láncolatának megszakadásával tulajdonképpen a 21. századra elveszett. Ennek kialakulása magyarázatában a ma széles körű konszenzuson alapuló legfőbb tézis, hogy a 20. század második felében, az 1950-es évektől a kollektivizáláson és „korszerű nagyüzemen” alapuló szocialista mezőgazdaság a saját földtulajdonnak csak kevés teret hagyó rendszert hozott létre, illetve a föld forgalmi értékét is megszüntette. Ez a hatalmas változás valóban együtt járt a vidéki társadalom megélhetése szempontjából az 1945 előtti paraszti gazdaságok hordozta mentalitás és műveltség devalválódásával, illetve a családi gazdálkodás beszűkülésével. Ugyanakkor, az államszocialista modernizáció idején a részleges földhasználatot, a magáncélú-élelmiszertermelést lehetővé tévő, 1990-ig működő háztáji gazdálkodásba (kb. 0,5 hektár a családi ház körül, kertekben, termelősövetkezet földjein stb.) viaszszoruló utó-paraszti hagyományok (pl. családi keretekben történő gazdálkodás, munkavégzés a munkáért önmagáért, az önellátás eszményéhez való igazodás) mentén ugyan valóban lejátszódott a történelmi parasztság teljes megszűnése.¹⁰ Azonban a vidéki népesség tömeges termőföldhöz való kapcsolata, a megélhetésben játszott szerepe mégis egy fél évszázadig még fenn tudott maradni. Ez még akkor is így volt, ha az államszocializmus rendszerszinten nem csak a föld magántulajdonként való lehetőségét korlátozta, hanem a profit megszerzésére érdekében a javak és erőforrások hasznosítására irányuló egyéni kezdeményezői szerep sem nyerhetett teret és a kollektív tulajdonlason alapuló termelősövetkezeti együttes munka is mélyen,

⁶ A jelentős és átfogó téma terület igen sokirányú és interdiszciplináris keretű vizsgálatokat igényelne. Lokális érvényességű néprajzi vizsgálatként. Lásd: Máté 2015: 157–180.

⁷ A társadalmat nemzeti retorikával és az örökségdiskurzus leegyszerűsítésével megszólítani igyekvő Értéktár-mozgalomról. Lásd: Kemecsi 2018.

⁸ A romániai erdélyi térségek összefüggésében az önellátó családi gazdaságok és farm rendszerű üzemek köztes állapotai kapcsán. Lásd: Bíró 2019.

⁹ Molnár 2000: 489.

¹⁰ Szilágyi 2005: 9–16.

tartósan áthatotta az egykori paraszti közösségek helyén létrejött falusi társadalmat.¹¹ Sőt, társadalm szerkezetileg nézve, 1981-ben a magyar lakosság szinte a fele, 42 %-a foglalkozott valamilyen módon mezőgazdasági kistermeléssel az életkörülményei javításához, ezen belül mindössze csak 11,2 % tartozott a szövetkezeti parasztsághoz, 31,2 % volt a munkásosztály tagja és 26,9 % volt nyugdíjas. A magyar mezőgazdaság karakterét meghatározóan, a 1990-ben még kb. 1,41 millió háztáji és kisüzem működött Magyarországon, a „*paraszti polgárosodás*” sajátos kései, tömeges nívóján.¹²

A már ezredfordulós poszt-szocialista, kényszerűen (újra) kapitalizálódó, a vállalkozásoknak, piacosodásnak lehetséges módon teret nyitó Magyarország (pl. kárpótlások, agrárprivatizáció az 1990-es években, mezőgazdasági kft.-k) általános ideológiai, társadalmi-kulturális és gazdasági átalakulásának jelentős mérföldköve volt 2004-ben az Európai Unióba és annak fejlesztési paradigmáihoz (pl. fenntarthatóság, tudástársadalom, vidékfejlesztés) történt csatlakozás. A politikai-ideológiai változásokat a társadalmiak csak lassabban követték, ennek oka, hogy ugyan bizonyos piacpárti, a fogyasztói társadalom kialakulása felé mutató változások még az államszocialista mezőgazdaságban megtörténtek (pl. órabér, havi fix jövedelem bevezetése, technológia- és tudásintenzív szövetkezeti működés), azonban a piaci árutermelő mezőgazdasági üzemek működtetéséhez szükséges komplex tudás (termékkör meghatározása, termelési folyamat, végtermék értékesítése) széles társadalmi körben egyáltalán nem állt rendelkezésre.¹³ Az uniós csatlakozás előtt közvetlenül, a 2003. év végi gazdaság szerkezeti összeírás szerint még 766 ezer egyéni gazdaság és 7813 működő gazdasági szervezet állt az országban.¹⁴ A falusi társadalom számára kényszerű és erőltetett mezőgazdasági kapitalizációt mutatja, hogy a statisztikai vizsgálatok szerint az egyéni gazdaságok 59 %-a (!) még ekkor is saját fogyasztásra termelőnek vallotta magát, 29 %-a alkalmi árutermelőnek és csak 11 %-a elsősorban árutermelőnek. Tehát az ezredforduló környékén alapvetően még mindig hangsúlyosan kikapacitású szervezetekből állt a magyar mezőgazdaság, még akkor is, ha az egyéni gazdaságok (ún. kisüzemek) száma már a szocialista mezőgazdaság idején, az 1970-80-as évektől csökkenő tendenciát mutatott, ami az 1990 utáni gazdasági átmenetben felgyorsult.

Az egyéni gazdaságok csökkenésének az okát 1990 előtt elsősorban az előregedés jelentette, majd a 2000-es évekre a mezőgazdasági termelés elégtelen jövedelmezése, piaci és értékesítési problémák okozták, valamint a korábbi nagyüzemi termelés szervezés átalakulása (pl. kistermelők alapanyaggal, védekezőszerekkel, szaktanácsadással stb. való ellátásának megszűnése).¹⁵ A csökkenés elsősorban a 10 hektár alatti egyéni gazdaságokat érintette leginkább, azon belül is az 1 hektárnál is kisebb területen gazdálkodókat, akik ugyan az egyéni gazdaságok területének mintegy 5,2 %-át művelték. Mindeközben az 50 hektár feletti területeken a növekedést lehetett kimutatni, vagyis a nagy gazdaságok növekedése vált meghatározó iránnyá. Majd két évtized múlva,

¹¹ Sárkány 2005: 37–46.

¹² Valuch 2002: 203.

¹³ Domschitz 2021: 120.

¹⁴ Takács 2005: 705.

¹⁵ Takács i.m. 706.

napjainkban, az Agrárcenzus 2020 előzetes adatai összesen 234 ezer mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságot állapítanak meg, ami a 2010-ben volt gazdaságok számához képest is kétharmados (!) csökkenést mutat.¹⁶

A művelt területek folyamatos fogyatkozása mutatható ki általánosságban a szűkebb témánkkal kapcsolatosan, a hazai borvidékeken is, melyeken hagyományosan a kistermelő és egyéni gazdaságok szerepe a meghatározó mind a mai napig. 2003-ban gyümölcsstermeléssel 105 ezer hektáron 120 ezren, szőlőstermeléssel 88 ezer hektáron 196 ezren foglalkoztak, aminek 87 %-a (170 ezer magángazda) 0,5 hektár alatti területet művelt.¹⁷ 2020-ban a 4,8 millió hektár mezőgazdasági földterületből 82,2 %-a szántó, 14,8 % gyeper, valamint 1,8 % gyümölcsös (kb. 84 ezer hektár) és 1,3 % szőlőterület. 2020-ra a művelt szőlőterületek 62 ezer hektárra csökkentek. Vagyis, miként a statisztikai számadatok is egyöntetűen alátámasztják, az európai integrációt követően a globalizálódással együtt a kistermelői funkció leértékelődése és visszaszorulása, illetve a gazdaság és társadalom struktúrájának „*agrártalanítása*” továbbra is intenzíven halad előre egy új, vidékszociológiai értelemben hibrid jellegű vidéki társadalom és gazdaság kialakulását eredményezve.¹⁸

A Kádár-kor zártkerti öröksége

A vidéki társadalom túlélését biztosító hagyományos kistermelés által hasznosított földterületek egy sajátos típusát jelentik a Kádár-kor szocialista típusú mezőgazdaság idején kialakított és számos vonatkozásukban, funkciójukban máig fennmaradt zártkerti területek, amelyek összességében kb. 200 ezer hektárt jelentenek napjainkban Magyarországon.¹⁹ Maga a fogalom még az 1955 utáni rendeletekben a kollektivizálással összefüggésben jelent meg és azokat a kertművelési ágban megtartott kisparcellás területeket jelölte, amelyeket a nagyüzemi művelésre alkalmatlannak találtak, ezért elkülönítve a falvak lakói között kerültek kiosztásra. Ezeket a maradványterületeket kezdetben valóban kertként művelték,²⁰ segítve a falusi, akkor még jellegzetesen mezőgazdaságban dolgozó falusi agrárnépesség élelmiszer önellátását. Jogi értelemben ugyan magántulajdonként (max. 3000 négyzetméter) elkülönültek a termelőszövetkezeti tagoknak kiosztott háztáji földektől, mégis részévé váltak a kisegítő kisüzemi agrártermelésnek, főként azokban a térségekben, ahol jelentős szőlészeti és gyümölcsészeti hagyományok éltek tovább.²¹ Az 1970-80-as években zártkertek lettek nem csak az egyéni és családi keretekben művelt területek, hanem az üdülést, szabad-

¹⁶ Lásd: https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2020

¹⁷ Takács i.m. 722.

¹⁸ Vö. Kovács 2012: 195–202.

¹⁹ Cros Kárpáti – Gubicza – Ónodi 2004: 62.

²⁰ A szocialista típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetek kialakítása és a földrendezések megszürlődése után az 1967. évi földtörvény mentén a földhivatalok végezték a zártkertek rendezését. A tervezett háztáji és kisegítő gazdasági funkciót az 1960-70-es években a személyi földtulajdonra és üdülőingatlanra való igény és lehetőség (1030/1969. sz. MT rendelet) tovább differenciálta.

²¹ Bali 2005: 159.

idős kikapcsolódást, rekreációt szolgáló új parcellázású „*hobby-kert*” területek is. A politikai rendszerváltást követő földprivatizáció időszakában az 1991. évi XX. törvény módosítása tiltotta meg az új zártkertek kialakítását, majd az 1994. évi LV. termőföldről szóló törvény már nem használta a zártkert fogalmát, mint terület-felhasználási kategóriát.²² A sajátos agrártörténeti, néprajzi és településszerkezeti adottságokkal rendelkező apróparcellás zártkerti földrészletek tömegével maradtak fenn a rendszerváltást követően napjainkig szerte az országban, elsősorban a kedvező fekvésű, panorámas üdülőövezetekben, ami miatt a külterületi mezőgazdasági területeknél nagyobb ingatlanpiaci értéket képviselnek.²³ A nagyvárosok vonzáskörzetein túl a zártkertek kialakulásának jellegzetes térségei Észak-Magyarország (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), illetve a Nyugat- és Dél-Dunántúl (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala, Somogy és Baranya megyék).²⁴

A zártkertek földrajzi elterjedése feltűnő egyezéseket mutat a Dunántúl hegyközségekbe²⁵ is szerveződő apróparcellás parasztbirtokokból álló szőlőhegyeinek térségeivel. Ennek oka, hogy az akár középkori eredetű, elaprózódott telekszerkezetű, a falvak erdős határaiban zárványszerűen meghúzódó történeti paraszti-kisparcellás szőlőhegyek alkalmatlanok voltak a 20. század második felének szocialista termelőszövetkezeti kollektív és gépesített művelésre, ezért azokat is többnyire zártkerti területté nyilvánították. A vegyes gazdálkodással (szőlő, kert, gyümölcsös kaszáló, szántó) kisparcellás szőlőhegyek nem csak az önellátó borkészítés tradicionális helyei voltak, hanem a teljes falusi népesség közvetlen táplálékát adó, illetve jövedelemnyújtó minőségi gyümölcsstermesztésnek és hasznosításának a védett helyei.²⁶ Az egykor főként hegyvámos és szabad kismemesi területek a 19. század közepétől saját tulajdonú, családi vagyont jelentő területekké válva, nemzedékről nemzedékre tovább öröklődve ugyan jellemzően tovább aprózódtak (egy hektár vagy kisebb), a saját földhöz és annak hasznához való ragaszkodás értéktudata mentén tömeges elterjedtségre tettek szert és maradtak fenn a közelmúltig. Így aztán a csak főleg kézi élőmunkával, kismértékű gépesítéssel, továbbra is a lokális családi munkaszervezetre hagyatkozva művelhető területek sajátos agro-biodiverzitást megtartó,²⁷ táji-környezeti, de társadalmi-kulturális reliktum területté alakultak. Felemás helyzetüket jól mutatja, hogy ugyan a történeti kisparcellás paraszti szőlőhegyek legnagyobb része nem esik minőségi termőhelyként számon tartott borvidéki besorolás alá, a poszt-szocialista fogyasztói társadalomban a degradálódásuk is folyamatos, azonban regionálisan változó tájhasznosításuk mégis létezik.

²² A zártkertek jogszabályi háttéréről bővebben: Csordás 2021.

²³ Bali i.m. 156.

²⁴ Cros Kárpáti – Gubicza – Ónodi 2004: 1. térkép.

²⁵ A feudalizmus kori eredetű, a kézműves céhekhez hasonló ritualizáltságú (pl. hegykorsó, hegyláda, hegykönyvek, hegypecsét használata) szőlőhegyi eljárások működéséről és emléktanyagáról bővebben: Illés 2020: 23–40.

²⁶ Égető 2004: 90–96.

²⁷ Az éghajlati adottságok mentén a szőlőművelés északi határvonala mentén, a magyar-szlovák nyelvhatár déli oldalán pusztuló szőlőhegyeket is feltérképező etnopológiai értékeléseként lásd: Szani é.n.: 36–37. A már elhagyott szőlőhegyek régi gyümölcsfajtáinak továbbszaporításával is foglalkozó és tájfajtaikat kulturális értéként kezelő gyümölcsész-mozgalomról: Farkas 2018: 402.

Szőlőhegyi határhelyzetek

A középkori eredetű paraszti, kisparcellás művelésű szőlőhegyek elsősorban a politikailag és gazdasági válságos történelmi korszakokban (pl. törökker, világháborús konfliktusok) családi és egyéni szinten is egyfajta sajátos menedéket, túlélési lehetőséget biztosítottak a helyben élő falusi lakosságnak. Másfelől, sajátosan elzárt kisvilágokként, általános bizonytalan jogi helyzetük, az ott akár tartósan megtelepedőknek a faluközösségben élőkhez képest tisztázatlan társadalmi szerepe, deviáns életmódja miatt ezeket a helyeket bizonyos fokú liminalitás, az elfogadás és kirekesztődés határhelyzeteiben való társadalmi létezés is jellemezte évszázadokon keresztül.²⁸ A középső és délnyugat-dunántúli kisparcellás szőlőhegyi területek a mezőgazdaság és a vidéki Magyarország 1948 után bekövetkező államszocialista modernizációja idején továbbra is megrekedtek maradványterületként a regionálisan változó határhelyzetükben. A monokultúrát megvalósító, árutermelő minőségi bortermelése nem voltak alkalmasak, ám az utóparaszti hagyományoknak teret engedő mivoltukban, ugyan térségileg eltérő intenzitással, de segítették a vidéki népesség túlélését, megtartását, így belső perifériakusságukban, a falusi társadalomban mégis hasznos területek maradtak. Mindazonáltal, a tradíció nyomására, a szőlőhegyhez, mint helyhez és saját tulajdonhoz való ragaszkodás hatására a „hegybéli” szőlő- és gyümölcssterületek, kaszálók, veteményesek gondozása megkövetelte munka a részleges önellátást biztosította és nem elsősorban a piaci érték előállítására irányult. Ez az önfenntartást lehetővé tévő funkció az 1960-as évekre azzal is járt, főleg a zalai községek (pl. a történelmi-néprajzi Göcsej kistáj) határában lévő szőlőhegyeken, hogy jelentős számban váltak „szőlő-lakóteleppé”, anélkül, hogy saját közigazgatással rendelkező faluvá fejlődtek volna.²⁹

De nem csak a boldogulásra és megélhetésre vonatkozó racionális megfontolások működtették a szocializmus kori kisparcellás szőlőhegyi földhasználatot. A növényi környezet- és földszeretet megélésének helyén túl, maga a saját tulajdonú szőlőhegyi földterület és a rajta álló gazdasági épület ugyan „munkatért” jelölt ki, ám értelmét a megörökölt életmódminták mentén a társas borfogyasztás, közösségi szórakozás elsődleges helyszínének megteremtésével, a létöröm megélésére való törekvéssel nyerte el.³⁰ Ez ugyan tömegesen a szocializmus kori városi és falusi fogyasztáshoz (kerékpár, autó, lakás, lakóház, élelmiszer, ruházkodás stb.)³¹ szükséges pénzbevételt biztosító intézményi munkavégzésen túli szabadidőben történt, azonban a sajátos preindusztriális léthelyzet, a természeti környezet változásaival együttesen alakuló, személyközpontú feladatok ciklikus végzése megmaradhatott továbbra is a már csak alternatív otthonos életvezetéshez.³² Azonban a Délnyugat-Dunántúl jellemzően aprófalvas régióiban a szőlőhegyi törpebirtokok fenntartásának gyakorlatait és megszervezését ismerő, annak értelmet adó korábbi falusi gazdálkodó nemzedékek kihalásával a városi központok-

²⁸ Illés 2017: 117.

²⁹ Tóth 1965: 121.

³⁰ Illés 2017: 32.

³¹ Bővebben Valuch 2021.

³² A feladatorientáltságban rejlő otthonosság élmény kapcsolatairól bővebben: Ingold 2000: 201–205.

tól távolabb eső, egykori szőlőhegyi területek elhanyagolása felgyorsult. Szélesebb társadalmi összefüggésekben ezt támogatta a modern, az urbanizációval kapcsolatos városias életmódminták elterjedése, az üdülőfunkció felértékelődése, a családi keretekben történő gazdálkodás presztízisének csökkenése is. A földterületek művelésének felhagyása az elmúlt évtizedekben jelentős vissza-erdősülést is eredményezett (pl. agresszív akácosodás ökológiai problémája), ami degradációs folyamatot egészen napjainkig tovább tetéz az igen bonyolult és zavaros tulajdonosi, örökösödési viszonyok kialakulása, ami alapvetően gátolja és nehezíti a területek újbóli hasznosítását.

A hibrid rurális társadalom megértése felé

Ezekkel az általános problematikákkal összefüggésben, napjainkban az eredetileg hagyományos családi gazdálkodásnak teret kínáló, majd a 20. század második felétől egyre intenzívebben a különféle szabadidős fogyasztási igényeknek alárendelődő kisparcellás művelésű szőlőhegyeken az egyének, családok és különböző közösségeik, intézményeik lokális mély szintjén igen eltérő válaszokat, menekülő utakat és útkeresést találunk. A hagyományos szőlő- és gyümölcsstermesztésen, kertművelésen alapuló hagyományos földhasználat beszűkülésével újfajta tájhasznosítási folyamatok is megindultak. Ezek komplex mintázataiban összekapcsolódnak az országos és regionális gazdasági adottságok, a fogyasztási trendek, az egyes lokalitásokon belüli hatalmi változások, a mai passzív és aktív tulajdonos nemzedékek vagyoni és mentalitásbeli, szellemi-tudati különbségei, a hagyományvesztés és a hagyományalkotás egymásra hatásai, a mikro-szintű társadalmi kapcsolatok változásai és a különféle távoli helyek közötti társadalmi kapcsolatok dinamikája, valamint a technológia fejlődés eszközeinek (gépek, infokommunikációs eszközök, internetes platformok) térnyerése. Valamint, az elmúlt évtizedben egyre karakteresebben és intenzívebben az európai uniós gazdaság és hatalmi elitek makro szintjéről érkező, tervszerű beavatkozásokon alapuló fejlesztési folyamatok teremtette új helyzetek, az átalakított lokalitásokhoz kötődő újfajta aktivitások és tevékeny szereplők. A 21. századi kisparcellás művelésű szőlőhegyek maradványai ugyan csak egy tájalkotó eleme a délnyugat-dunántúli aprófalvas országrész külterületi föld- és területhasználatának, átalakulásuk viszont mintegy tükörképe a rurális hibrid társadalmak létrejöttének és változásainak. A regionális szempontból igen csak változatos helyi fejlődés szocio-kulturális folyamatainak megragadása esettanulmányokon alapszik, azok leírása és mélyelemzése, az interjúkban megszólaló „első hang” narratíva-értelmezése kínál betekintést a recens tájhasznosítás különféle tipikus módzataiba.³³

³³ A terepi interjúk helyszíneire, időpontjaira és alanyaira vonatkozó adatok, a kéziratos gépelt és (digitálisan) fotózott dokumentációk megtalálhatók a szombathelyi Savaria Múzeum Néprajztudományi Osztálya Adattárában („Paraszti szőlőhegyek változásvizsgálata a Délnyugat-Dunántúlon”, NAD/2407-2021), illetve Fotótárában nyilvántartásában.

A HAGYOMÁNYOS BORTERMELŐK UTÁN

Kulturális minták és személyes inspirációk

Az évszázados hegyközségek, a szőlőhegyi gazdaközösségek hagyományos művelői mára teljesen eltűntek. Azonban a személyes ifjúkori élményeken alapuló emlékeztetők a családokon belül, a mai felnőtt nemzedékek tagjaiban még megvan, legyen azok helyben maradók, vagy akár generációk óta távol élők. A közös szőlőhegyi munkavégzésen túl, általában ezek az emlékképek az önellátó borkészítésnek a bőséges családi ellátására vonatkoznak, ünnepek, Húsvétek, temetések, vagy éppen a szüret alkalmain keresztül:

„Hát nálam úgy volt, hogy ősök visszamenőleg talán az 1700-as évek végéig, éppen most kaptam egy fotót a régi pincénkről, ami már nincs meg, most viszem el kinagyíttatni, az 1700-as évek végén épült. Hát ugye parasztembernek mindig volt szőlője, bora, gyümölcse, pálinkája, ez az ősöknél is így működött és örököltem. Vagyis hát még akkor nem örökölttem, hanem a családdal benn kellett dolgozni a szőlőben. Két helyen is volt szőlőnk ugye, mert nálunk úgy volt nagy a hegy és akkor általában a családoknak egymástól távol volt a két hegye a jégverés miatt. Mivel ugye a jégverés általában egy sávban megy el, és ha véletlenül az volt, akkor a másik megmaradt. Ebből kifolyólag nekünk is kettő volt. Aztán hát mindig gyerekkorban örültünk a szüretnek. Olyan jó volt egy kis édes mustot inni. Már akkor voltak ezek a direkttermő szőlők, későn értek, már volt gesztenye, egy kis gesztenyesütögetés. Gyerekek nagyon örültünk ennek, nekünk akkor ez játék volt, nem munka. Aztán ahogy nőtt az ember azért belenevelték, hogy először más nem le tudja már szedni a szőlőt, elbírja a vödröt vagy a kosarat. Folyamatosan ezt a családdal csinálni kellett. Hát ugye idősebb lett az ember, akkor meg tanulgatta az ősöktől a szőlészetet, a borászkodást.” (Olaszfa)

„Mert munka is volt, meg buli is volt a vége, visszagondolva. Voltak ilyen jellegzetes történetek, hogy valaki nagyon sokat ivott és elfeküdt azt megkoszorúzták, meg elmondták feje fölött a [gyászbeszédet], eltemették magyarul, a szüret idején. A másik az, hogy mivel nagyon érdekes volt ugye, a mai világban már ez is furcsa, bár ez lenne a normális, hogy a családot így fogták össze, hogy ilyenkor jött az összes rokonság, barát. És hogyha többbe került a szüret, akkor is megtartották, ezt mi mind a mai napig megpróbáljuk megőrizni.” (Zalabér)

Egy olyan tradicionális kisparcellás, se földesúri világi, se egyházi tulajdonlású nagybirtokkal nem rendelkező, igazi paraszti szőlőhegyen, mint a Kissomlyón is, ma már csak néhány idős ember foglalkozik a területek fenntartásával, borkészítéssel, megörökölt, saját tulajdonú telkeken. Csupán egy termelő értékesít palackozott bort, még ha adminisztrációs értelemben a Nagy-Somlói Borvidékhez is tartozik. Itt a parcellák felhagyása oka az is, hogy a szomszédos Borgátán lévő fürdő miatt a térségben megtelepülő, helyben üdülni vágyó osztrák és más külföldi tulajdonosok sem vásárolták fel a szőlőhegyi területeket, miként azt várták még 1990 körül. A szőlőhegyek mély történelmi tradíciója, a szőlőművelésre és borkészítésre vonatkozó történeti tudás azonban ugyan kevesekben, mégis erős vonzerőt jelent:

„Helyükre már jönnek az olyan figurák, mint esetleg én vagyok. [...] Nem ide való vagyok, tehát bizonyos fokig én tudományosan próbálom ezt az egészet elrendezni. Mondjuk ilyenekben, hogy szőlőfajta megválasztásában, mert ez egyébiránt nem jellemző. Tehát megtalálni a régi fajtákat, a klasszikus fajtákat újra beemelni a termelésbe. Most ez volna még az igazi feladat és azt gondolom a magyar borászatnak, nem csak a Kissomlónak, a magyar borászatnak a jövője éppen az volna, hogyha ezek a klasszikus fajták, a filoxéra előtti fajták jönnének vissza és valamilyen módon új vizsgálat alá, konkrét módon termelés alá venni, tudományos vizsgálatok alá venni és a legjobb klónokat kiválasztani. Tehát ez egy hosszú távú folyamat volna, mert hát ez adná az igazi jövőt. Megtalálni azokat a fajtákat, amelyek a legjobban megfelelnek annak a termőhelynek ahol van, de ehhez nagyobb területek kellenének.” (Kissomlyó)

A rendszerváltást övező gazdasági átmenet jellegzetes nemzedéke volt, akik a családi tradíció tudatában, már középkorúvá vagy idősebbé válva, a megfelelő anyagi bázis teremtve kezdtek a saját tulajdonú szőlőterületek műveléséhez és a kapcsolódó borászathoz. Az egykori zártkerti területek tovább öröklődve, bizonyos fokú szakértelemmel párosulva mai napig kisegítő gazdaságként működhetnek, az útkeresésük folyamatos. Ám tevékenykednek azok is, akik a helyi hagyományok ismeretében éppen a háztáji és zártkerti gazdálkodásban szerzett élmények miatt, azok ellenében próbálnak teljes termesztési és borászati technológiai megújulással immár piacképes terméket készíteni. Mindezt egyéni innovatív, alkotói tevékenységként felfogva, ami akár konfliktusos helyzetek felvállalásával is együtt jár a hagyományos termelési mintákat követő helyi közösséggel:

„Tehát és akkor mivel vaskeresztesi vagyok, tehát úgy gondoltam, hogy [...] megpróbálni Vaskeresztest fölvezetni a minőségi borok térképére. És gyakorlatilag így kezdtem el akkor ezzel foglalkozni, mint hát hobbiból gyakorlatilag. Van egy szülői, családi tradíció, hogyne. Tehát én ott nőtem föl Vaskeresztesen [...] 18 éves koromban úgy mentem el a faluból, hogy vissza sem néztem. Azt mondtam soha többet. Mert hát ez az egész gyerekkorunkat ez meghatározta és hát nem volt jó. Nem jó visszagondolni rá, szőlő, háztáji, mezőgazdaság stb. stb. tehát és ez engem is meglepett, hogy 45 évesen aztán erre az izére jutottam [...] ebből volt is konfliktus, tehát igazából nem az apámat vagy a falubelieket kérdeztem meg, hogy mit hogyan csináljak, hanem az osztrákokat a szomszédba, akikkel tehát volt kapcsolat, meg egyre intenzívebb lett a kapcsolat. Hát egyszerűen az az oka, hogy tehát a hagyományból nem lehet megélni. A vaskeresztesi hagyomány az nem a minőséget preferálta. [...] A tradíció nem ezt támogatta, mi meg kiugró, nem is magas minőséget akartunk, hanem kiugró minőséget. Akkor a hagyományokkal szakítani kellett, szinte teljesen. [...] Ugye a hagyomány az, nagyjából, ami most is zajlik, aki még egyáltalán foglalkozik vele, hogy egyik évről a másikra el kell fogyni a bornak. Különbön nincs hely a pincébe. Tehát el kell adni a bort gyakorlatilag. Na, most nálam a minőség az az [...] hogy tehát egy ugrás legyen, ahhoz először is tehát erjedés után egy évig hordóban van, hozzá sem nyúlók. Föltöltjük a hordót, néha meg-megkóstoljuk, de hozzá se nyúlunk. Egy évig hordóban van. Palackozás után egy évig még palackos érlelés is van. Tehát már két és fél éves a bor. Tehát a bor nem kerülhet, vörösbort két és fél, három év előtti piacra. Ez már egy teljes szakítás a hagyománnyal. Akkor a másik, hogy nem menyiségi szemlélet van, hanem minőségi. Tehát, amikor látják azt, hogy levágjuk, helyenként

szőnyeg van a szőlőből, egyszerűen el sem tudják képzelni milyen örültségeket csinálunk. Tehát a hagyomány szempontjából ez egy teljes örültség.” (Vaskeresztes)

A három hektárnál kisebb területen gazdálkodók nem tekintik magukat borásznak, inkább hobbikén fogják fel tevékenységüket. A kistermelők között megjelentek olyanok is, akik vendéglátós végzettséget szerezve és a vidéki turizmussal kapcsolatos vállalkozásukat, vagy abba bekapcsolódva egészítik ki annak termék- és szolgáltatáskínálatát saját szőlőtermesztéssel és azon alapuló borkészítéssel. Szemléletmódjuk trendkövető, a nagyobb hazai vagy neves külföldi borvidékek által diktált gasztronómiai és borturisztikai kínálati elemeket igyekeznek követni, utánozni, nem csak az előállított termékek, hanem a helyi szolgáltatások kapcsán:

„Nem vagyok borász, se tanult szőlész nem vagyok, se tanult borász. Ez igazából, apukámnak itt a csepregi szőlőhegyen volt egy kis szőlője, illetve a szőlő megvan csak sajnos az apu nem él már. Ő egy igazi a szőlőkultúráért rajongó kertészmérnök volt. [...] Én vendéglátósnak tanultam Szombathelyen az Orlayban, vendéglátó szakközépiskolába jártam és amikor elvégeztem a sulit meg a katonaság lement egy évet dolgoztam itthon és utána jött egy lehetőség és ki tudtunk menni külföldre. Azért beszélek többes számban, mert asszonypajttal együtt. Tehát akkor még nem volt a feleségem, de már elég régóta együtt vagyunk és először Németországban voltunk több mint két évet, utána Svájcban több mint két évet, aztán Ausztriába még jópárat. És ott fertőzött meg igazából ez a gasztronómia, főleg Svájc és Ausztria, nagyon jó színvonalú helyeken sikerült dolgozni. Ahol ez a bor és étel párosítás eléggé nagy, hogy mondjam impulzus, vagy végül is egy szenvedély lett. Főleg Svájcba, ott a világ összes bora. [...] Ez hobbinak indult, asszonypajttal támogatott benn. Akkor megépítettük ezt a pincét, de akkor még nem tudtuk, hogy ez lesz a funkciója, hogy borospince, mert inkább ilyen bulizó helynek, hegyi tanyának készült. Aztán szépen lassan következő évben 1000 tőke, akkor megint 1000 tőke és 2016-ban volt egy nagyobb ugrás akkor 8000 tőkét ültettünk egyszerre... Most 3 hektárunk van és az olyan 15000 tőke. [...] Igazából mi apartmanokkal foglalkozunk Bükföldön, tehát az a fő történet. [...] Alapvetőleg ugye az ember rengeteg pincébe eljutott, mind Magyarországon, mind külföldön, nagyon nagy szeretettel látogattuk és látogatjuk is a környékbeli nyitott pincés rendezvényeket, illetve rengeteg borkóstolón az ember részt vett. Ez adta igazából a végső lökést, hogy, hú de jó lenne egy saját kis pincét és egy saját kis történetet csinálni.” (Cseprege)

A regionális városi központokban újfajta közvetítő közegként működnek a kereskedők vinotékái, valamint a vendéglátóhelyeken szervezett borkóstoló és borvacsora rendezvények, a kiemelt turisztikai központokban tartott nyári néhány napos gasztronómiai és borfesztiválok. Azon túl, hogy főként az országos és regionális márkásított borkínálatot ismertetik meg, egyben a környezetükben lévő tradicionális termőtájakon addig ismeretlen borfogyasztási viselkedési és kifejezési formákat, az uniformizálódó, modern borkultúra normáit terjesztik és követelik meg. Ezek azonban olyan műveltség- és értékrendbeli, a társadalmi hierarchiát kifejező különbségeket hordoznak, amelyek az attól eltérő helyi szőlőhegyi termelési tradíció és borfogyasztási közösségi-társasági szokások (pl. pincéknél poharazgatás, közös dalolás, katonatörténetek,

pajzán mesék, vasárnapi pincészer)³⁴ követőit a saját hagyományaikba, megszokott társadalmi közegükbe való bezárkózásra is kényszeríti, a nemzedékváltásokkal pedig meg is szünteti. Nem mellesleg, a Kárpát-medencei borászati kultúrát a fesztiválokon rendszeresen képviselő, nyugat-európai középkori mintákat követő borlovagrendek a délnyugat-dunántúli hegyközségi tradíciók túlélő közösségi hagyományaiban ismeretlen hierarchizáltságot (pl. lovagi székek, elnök, kancellár, marsall stb.), szertartásosságot és jelképhasználatot (pl. zászlók, lovagi kard) népszerűsítene. Valójában ezáltal olyan párhuzamosság jön létre, ami során nem a tájspecifikus, a lokális gazdasági és kulturális önellátáson alapuló kontinuitást, hanem az újrakezdést és az ahhoz kapcsolódó hagyomány alkotást, a fogyasztói társadalom aktuális trendjeibe (pl. kulinária) történő, tervezett, kutatás-fejlesztésen alapuló integrációt támogatják.

Hagyománytisztelet és innovációra törekvés

A már boreladási engedéllyel rendelkező, az egyre szigorodó adminisztrációs terheknek és törvényi szabályozásokat betartani igyekvő családi pincészetekben a nemzedékváltásokkal az árutermelő vállalkozás fejlesztése esetenként a jövedelem kiegészítésen túl, a főállású foglalkozás megteremtéséhez is elvezetett. Ennek jelentősége, hogy a közelmúltig nem csak földrajzi, hanem erős mentális és kulturális elszigeteltségben lévő lokális bortermőhelyeken (pl. Kőszeg-hegyalja, Vas-hegy) is törekvés tapasztalható a piacképes borkultúra megteremtésére. A több generációs családi örökségben rejlő potenciál kihasználásának egyéni életútjai a nagy társadalmi gazdasági változásokhoz, a (globális) borvilágban és a borfogyasztásban történő átalakuláshoz valódi lokális és mikroszintű alkalmazkodás példázatai, amelyek egyben a társadalmi átalakulást tükrözik:

„Nálunk is igazából családi hagyományokból köthető vissza... nálunk anyai ágról származik a szőlőtermesztés hagyománya, szeretete. Anyai nagypapa, dédnagypapa is már, kőszegie, szőlőtermesztéssel foglalkoztak, viszont anyai nagyanyja cákiak. [...] Kőszegen régen szinte minden család foglalkozott szőlővel, szőlőtermesztéssel, az egyéb más munkája mellett. Senki nem főállásban foglalkozott vele [...] Régen nem is foglalkozhatott főállásban senki azzal, mert nem lehetett vállalkozni úgymond. Ugyanúgy az én nagypapám [...] tagja volt ugyanúgy a szövetkezetnek, meg részint a szőlőt le kellett oda adni, ott lett közösen feldolgozva és ott lett közösen értékesítve a Poncichter Borozóba, a belőle készült bor. De ő nem az egész mennyiséget adta le, gondolom mások sem az egész mennyiséget adták le. Hanem az össz-mennyiség, most mondok egy számot, a 70 %-át vagy a 60 %-t beadta a közösbe, úgymond a szövetkezetbe, a fennmaradó 30-40 %-t ő üzérkedett. Tehát otthon feldolgozta és háznál pedig értékesítette a bort. Tehát így indult el a nagyszülői részről. [...] És igazából így lett ez az egész, az apu ebben látott fantáziát, akkor ott a papának a pincéjében [...] ki lett alakítva

³⁴ A hagyományos szőlőhegyi borozgatásokról lásd. Zágórhidi é.n. 147., 150–151.

³⁵ A borlovagrendek szervezeti felépítése, működése, jelképrendszere és ruházata kapcsán lásd. Csuták 2019: 145–162.

végül is a borozó, és akkor elindultak a szőlőtelepítések. [...] Itt '94-ben kezdte el az apu, akkor még gyerek voltam, '94-ben volt itt a szőlőtelepítés 2 hektáron. [...] Ha nem akarunk ezzel foglalkozni, akkor valószínűleg megrekedt volna mondjuk ezen a 2 hektáron a [...] De mivel úgy döntöttünk, én is ez alapján jártam el iskolába, én is Budapesten végeztem szőlész-borászként. Mivel mi ezzel foglalkoztunk, tehát na, mi is láttunk benne fantáziát és akartunk vele foglalkozni. [...] És akkor így most végül is, hogy főállásban én már ezzel mikor végeztem, akkor vállalkozó lettem és én azóta főállásban vagyok. Én előbb lettem vállalkozó, mint még végeztem az iskolával. Valamiért kellett, pályázathoz vagy nem tudom, nekem már vállalkozónak lennem, és akkor végül is '99-ben lettem egyéni vállalkozó... '99 óta foglalkozom végül is főállásban ezzel, de mellette én még Pestre jártam iskolába... [...] És akkor tehát végül is így nőtünk ki magunkat 10 ha-ra. [...] Tehát az egyik mérföldkő a minőség, meg az, hogy a fiatalok, akik tényleg ebben nőttek föl és ebben is látták a fantáziát, mint ahogyan én is, tehát ők már ebben tanultak. Tehát nekünk ez már tanult szakmánk, ez egy fontos mérföldkő, hogy tanultuk, úgymond értünk hozzá. A másik, tehát a szaktudás, ez egy nagyon fontos dolog, hogy akik ezt művelik most per pillanat, azoknak. Arról nem beszélve, hogy elvárás is, hogy legalább egy alapfokú szőlészeti-borászati végzettségnek kell lenni ahhoz, hogy egyáltalán valaki foglalkozhasson ezzel. Most már ahhoz, hogy valaki vállalkozó akar lenni, vagy pályázathoz szeretne hozzájutni, vagy akármihez, kell a végzettség.” (Cák)

A hagyományos gazdálkodási habituson túlmutató területnövekedés egyre fokozottabb hatással van a termesztési és borkezelési technológia, illetve termékkínálat megújulás igényére. Napjainkban már az egy hektár alatti hobbi szintű gazdálkodáshoz is elengedhetetlen bizonyos fokú gépesítés, mint például a motoros permetező vagy a talajműveléshez használt kistraktor. A több, vagy akár tíz hektár feletti területek művelése pedig intenzív gépesítést és szervezeti fejlesztést igényelnek, ugyanakkor a családi vagy bér munkás kézi munkaerő így is szükségszerűen jelen van az olyan munkálatokhoz, mint a telepítés, a zöldmunka, a metszés és a szüret, még ha helyi munkaerőt egyre nehezebb is alkalmazni. A legegyszerűbb szintű termelői borkimérésen túl, a palackozott borok értékesítéséhez az állami előírásoknak megfelelő és felszerelt külön palackozó, mosó, tisztító helyiségeket kell biztosítani:

„Pénznyelő dolog a technológia. Az mondjuk úgy, hogy az elmúlt öt évben, a mi fajta borászatokban elég volt az, hogy az embernek volt egy erjesztőkádja, legyen az műanyag, fa, bármi, és azt szépen csömöszölje, hagyományos technológiával elkészíti. Viszont az igények, meg a verseny, gyakorlatilag nem végre menő verseny, egymás között a gazdák, elkezdődött a technológia kérdése, mert akár ment a fehérbor irányába, vagy a rozébor irányába a piac és azokat pedig technológia nélkül szinte elképzelhetetlen úgy megcsinálni a piaci igényekhez. Innentől akkor már kell a rozsdamentes tartály, kell az a szivattyú, ez a daráló, az a prés, és akkor gyakorlatilag ebben nincs megállás. Tehát ez egy hatalmas pénznyelő dolog. Egy-egy szivattyú megközelíti majdnem a félmillió forintot, a daráló, ezek nagyon nagy eszköz és pénzigényű dolgok. És akkor itt van az ugrás, itt lehetett ellépni, sajnos a nagyon kis apróparcellás területek gazdái ezt már így nem tehetik meg. Mert egy, nem is tudják tárolni, nem is értenek hozzá, nincs szakképzettségük, meg nincs is rá igényük, nincs is meg az a mennyiség se. Itt viszont mi azt az alsó határt súroltuk, innentől a fajlagos költségek sokkal-sokkal

nagyobbak egy ilyen kisebb borászatnál, mint akármilyenek mi vagyunk, mint egy mondjuk a duplája.” (Köszegdoroszló)

Az európai uniós vidékfejlesztési támogatási rendszer a kisparcellás szőlőhegyek megörökölt területeinek művelőire, a hagyományos termelők utódaira is hatással volt. Az eredeti, szőlőtermesztő funkció megtartása az egyéni útkeresés, a helyi hagyományos fahordós érlelés és erjesztésű borkészítés újragondolására is készíti a termelőket. A termesztési és borkészítési technológiai váltás egy lehetséges fejlődési iránya az organikus borászat irányába mutat, ami újdonsága miatt még meglehetősen kísérletező jellegű. Lényege, hogy a szőlőtermesztés során csak szerves trágyát alkalmaznak, a felszívódó növényvédő vegyszereket elhagyják, a kén használatát alternatív, a természetben is megtalálható, lebomló szerekkel, gyógyteákkal, ún. preparátumokkal váltják ki, csökkentik le. Az ilyen ökológiailag előállított alapanyagból biobor készül, ami a borkezelésben a kén használatának mérséklésén alapul.³⁶ A biodinamikus gazdálkodás figyelemmel van a szőlőterület és környezete egymásra hatására, a természet ciklikusságára, azokat egységben kezeli. A natúr borok pedig kizárólag őshonos élesztőtörzsszel erjeszthetők, erjedésekor ként nem használnak, a borkezeléshez semmilyen adalékanyag nem adható. A naturálisnak minősített borok készítése a tömegborok előállítását elutasító franciaországi mozgalomból indult el, amelyek eredendően kis családi pincészetekből származnak.³⁷ Ezek az eljárások kistermelői szinten is alkalmazhatók, viszont a hagyományos családi szőlészet-borászathoz képest igen eltérő felfogású talaj- és zöldmunkát, növényvédelmet, érés követést, valamint erjesztést és érlelést, borászati eszközhasználatot követelnek meg:

„Úgy lettem „borász”, hogy én, 15 évesen a nyakamba szakadt igazándiból a családi örökségből a szőlőhegy, vagy maga a szőlőültetvény, meg a pince. És ott kezdődött az egész, kisebb-nagyobb intenzitással foglalkoztam vele, bő jó 20 éven keresztül és 2016-tól fordult ezt úgy, így komolyabbra, jobban elkezdtem efelé érdeklődni. [...] Én nekem Gyöngyösfaluban a Pösei-hegyben van, az a családi és meg a Lukácsházán vásároltam még hozzá egy területet. [...] 0,8 ha körülbelül most az egész terület. [...] Hát igen, hobbi borász, ami már kicsit túlnőtte magát. [...] Pályázati pénz is van ebben, ez a LEADER-en keresztül ment, mert mindenképp kellett. Mert valamit meg lehetett oldani úgy is, hogy saját forrásból, úgy, hogy használt eszközöket vásárolva Ausztriából, ahonnan [...] itt a határ közelsége miatt azért kedvezőbben meg tudjuk vásárolni, amik még bőven jók, ahhoz, hogy bármit tudjunk belőle építeni. [...] 2016-ban hivatalosan, akkor lettem a hegyközségnél is meg az adóraktári engedély és minden nyavalya. 2019 volt az első év, amikor az ökológiaival elindítottam a folyamatot, mert itt 3 év az átállítás és a 2022-es szüretből származó termék az már teljesen ökológiai lesz, vagyis bio. [...] Hát négy fajtaival dolgozom. A Kékfrankos és a Zweigelt az még ilyen családi örökségből maradt rám, de igazából még azt is én telepítettem még 30 évvel ezelőtt. Az onnan maradt. És a Pinot Noir és a Merlot az meg új telepítés. A Pinot Noirt azért, mert a hűvösebbet szereti és szebb szőlőt lehet belőle rendelni. Itt meg az ország egyik

³⁶ Fehérboroknál max. 150 mg/liter, vörösborkoknál max. 100 mg/liter.

³⁷ Mód – Simon 2017: 263.

leghűvösebb területe, meg legcsapadékosabb. Bár most már annyira nem. [...] 1,90-es, hát közepes kordonon, ez a Guyot-művelés van, hogy akkor 70 cm magasan van a vezérdrót és akkor onnan mennek fel a vesszők. Egyszálas és olyan 80 cm-es tötávolság van. Azért, hogy sűrű a tőkeszám, de rövid karokkal dolgozok, ezáltal nincs akkora tőketerhelés és nincsenek agyonterhelve maguk a szőlőtőkék, de mégis mennyiséget lehet szüretelni. [...] Hát olyan 6-7 fürtöt tőkéként, maximum. [...] Csak ezt, akárhova megyek, ezt sehol nem fogja tudni megmondani nálam hol a recept. Mert senki nem tudja nálam éppenséggel milyen az éghajlat, milyen a meleg, mennyi a csapadék, milyen kitettsége, pontosan milyen a talaj. Ezt mindenki saját magának kell, hogy kitapasztalja. [...] Az idei évben már lett annyi mindegyik fajtán, hogy külön tudtam őket szüretelni. Mert [20]17-ben telepítettem a nagy részét, és fiatalok és még nem volt rajt olyan mennyiség, hogy külön tudjam őket kezelni. [...] Úgy történik az egész, hogy bejön ládámban a szőlő a szüretre, a 60%-át a bejött szőlőnek azt lebogyózom meg ledarálom, az megy bele a kádba úgy, ahogy van. A maradék 40% meg egészfürtösen megy bele az erjesztőkádba a többi mellé, amit lebogyóztam és lezúztam. És akkor miután leerjedt, egy hónapot ott tartottam egybe az egészet, kézzel csömöszöltem és utána raktam a présbe és úgy préseltem. [...] Külön érlelem és utána belemennek hordóba és akkor minimum egy évet tartom őket hordóban. Fahordók igen, tölgy. [...] Az 5 hektós hordónak az íze, vagy az aromái azok nem olyan intenzíven mennek bele a szőlőbe, de a térfogat alapján sokkal nehezebben is ürül ki belőle az íz. [...] Vannak 5 hektós hordók, 3 hektós hordók, 250-esek, igazából annál kisebb térfogatú hordó nincs is. [...] Itt van, az is, rendes palackozó. Úgy van, hogy csavarzáras palackzárást csinállok. Vagyis nem dugós, hanem csavarzárral történik a palackzárás. [...] Hát éttermekben van bent, közvetlenül a pincétől, viszonylag visznek el úgy többet. [...] Most per pillanat 1500-2000 palack per év, de hát ez növekszik. Az sok, de óriási készletek vannak itt, mert van vásárolt szőlő is. Mivelhogy a portfólióba kell tartanom fehér-bort is. Mert, hogyha valaki jön, nem egyből a vörösborral fog kezdeni, vagy azzal szeretne kezdeni.” (Gencsapáti)

A HAGYOMÁNYOS TÁJHASZNÁLAT UTÁN

A termőtáj mentése

Olaszfa tipikus történeti, egybefüggő kisparcellás szőlőhegyei (Dörgicser, Hosszú-hegy, Újhegy, Zsákhegy) a 20. század közepén, 1946-ban még 32 kat. hold szőlőből és 164 kat. hold gyümölcsösből álltak, vagyis kb. 111 hektáros művelt területet jelentettek. Napjainkban az aktív terület kevesebb, mint a tizede, kb. 10 hektár, amit mindössze tíz-tizenöt tulajdonos tart művelés alatt. A falu, de a térségnek is egyik legnagyobb agrárvállalkozója erős lokálpatrióta identitással igyekszik azon, hogy a hagyományos kistermelés felhagyását követő rohamos visszaerdősülés során a történeti terület legalább egy kis részének megtartsa szőlőhegyi jellegét, ezért saját megörökölt területein túl már felvásárolt félszáz apróparcellát a passzív tulajdonosok miatt kialakult bonyolult tulajdonjogi helyzetek ellenére.

1. kép A visszaerdősüléstől mentett, szőlővel és gyümölcsös kaszálóval művelt tájrészlet. Olaszfa, Hosszú-hegy. Szerző felvétele, 2021.

„Igen, az anya szerinti nagyapámé volt egyben ez a terület. Most már ezt úgy vettem hozzá, a szomszédét. És hát öt testvér volt ugye, öt részre ment, aztán az osztzkodásnál három lett a miénk. A kettő rész meg a keresztapámé és a pince viszont a kettő részen volt. Ő azért nem ment, nem bántotta a pincét, mert mi vagyunk a többségi tulajdonosok, mi meg azért nem, mert az ő területén volt és sajnos tönkrement a nagy faorsós présestől együtt az egész pince. Olyan három éve szedtük szét a maradékát. Nagy kár érte, mert az a baj itt a környéken is, nem messze van egy, olasz tulajdonba ment át az a pince. Az boronapince, meg feljebb van még egy oszkóinak, de majd nem tudom, hátha meglehet majd venni. [...] És ez név szerint hát szerintem 1000 ember nevében van, az egész. Ausztrália, Amerika, 20 éve meghalt... és egyszerűen, én vettem több hegyet is, de katasztrófa ezt lejárni. Egyszerűen katasztrófa. Volt olyan, hogy felhívtam egy pesti manyust, 240 négyzetmétere volt a területben, nem is tudta, hogy van. Utána meg azt hitte, hogy a Rózsadombon van. Mikor olyan a terület, hogy nem lehet közte elmenni ugye. Rengeteg szilva fa volt erre, lepotyogott a szilva, az mind kikelt. A vad megette, a mag megmaradt. Rózsa, a szilva, az akác. Nem lehet közte elmenni, olyan „dzsungelok” vannak.” (Olaszfa)

A már sikeresen megvásárolt területeket az agrárvállalkozó gépekkel tudja kitisztítani (1. kép), amit nagyban nehezít a régi lugasos támrendszerek megmaradt drótja, valamint az összedőlt régi, ezen a hegyen főleg tömésfalú, a földfelszínre épített prés-házpincék. A jobb állapotú pincéket igyekszik megóvni, a megszerzett és kitisztított területeken kis részben gyümölcsfákat is gondoz, azonban nagyobb részben évi kétszer mezőgazdasági gépekkel kaszáltatja, június elején és augusztus végén (*sarjú*). A szőlő-

hegyi széna takarmányként hasznosul az állattartó gazdaságában, aminek szarvasmarha állománya kb. 1400 egyedszámú, amiből 700 tejelő, a lóállomány létszáma 70 körül mozog. A hegyi területek fő funkciója tehát a takarmányszéna ellátás kiegészítése, mivel a szarvasmarhák naponta 2-4 kilogrammot is elfogyasztanak, így a gazdaság éves szükséglete 12.500 szénabála és 10.000 szalmabála körül mozog, aminek a hegyi széna mindössze kevesebb, mint az egy tizedét teszi csak ki.

A több évszázados lokális családi tradíció szerint, hobbiból szőlészkedéssel és borkészítéssel is foglalkozik a szőlőhegyi hagyományos tájkaraktert megmenteni igyekvő olaszfai agrárállalkozó. A szőlővel beültetett területe nincs egy hektár, kb. 8000 négyzetméret, amelyen tizenöt féle szőlőfajtát termeszt úgy, hogy mindegyikből igyekszik 100 liter fajbort érlelni. A fa és beton támrendszerrel közép művelésű, lugasos szőlőtermesztésben részben a helyi hagyományokat követi (pl. tavaszi lemosó permetezés helyett hamuval szórás a hajnali harmattal), részben saját megfigyelései alapján az egyes fajtákkal kísérletezik (pl. szőlőmetszés) úgy, hogy egy tőkén tíz fürtnél több ne teremjen. Borkimérési engedéllyel ugyan rendelkezik, de alapvetően családi önellátást szolgáló borászkodást folytat az ászokhordónak használt Ausztriából származó *barrique* hordókkal. Az értékesítéssel csupán éves ráfordított költségeit igyekszik megtéríteni. Mindezeket túl a saját bor készítése leginkább fontos presztízs értékű tevékenység a számára, ugyanis borait elsősorban térségi és megyei versenyekre nevezi (Malbec, Shiraz vörösborokkal, illetve Chardonnay és Nektár fehérborokkal), amelyeken aranyminősítést is szerzett már több alkalommal. A visszaerdősült területek mentén való szőlőhegyi gazdálkodást a vadkárók is nehezítik:

„Bár sokat kínlódnak a vadakkal, a madarakkal, sőt még ilyen nyest, ilyen dolgok is belejártanak. Lehálózunk ezt a részét, amit későn szüretelünk, de tavaly is – 90 [cm] meg 1 méteres hálók alul totál összefűzve, felül meg amilyen sűrűn lehet az ágak közt, de így madár nem megy bele. Egyszer találtam benne egy madarat. De olyat láttam, hogy a nyest minden nap belement vagy valami hasonló állat. Villanypásztor kell, mert az őz általában azt a két éves hajtást harapja lejjebb 30-40 centi magasságba, amit majd el szeretnék hajtani 3 évesen és akkor egy évet bukott a dolog. Érdekes módon nem bántja a régi szőlőt, annak is éppen olyan íze lehet valószínű, de csak a fiatal. Nyulak is sajnos, most sok nyúl van. A vaddisznót azt nem érdekli a villanypásztor, az jön keresztül mindenre, az tőr, mintha ott se lenne a villanypásztor. Előre visít a vaddisznó mielőtt neki megy a villanypásztornak, tudja, hogy megcsípi. Most tavasszal egy csomót forgattunk vissza, mert ugye kitúrja, kifordítja, alatta gondolom valamit, nem is tudom, miket keresnek. Hát valami állatot biztos, ilyen csiga, vagy ezek mi a fenék, parajok. Nem tudom. Vissza kell forgatni ugye, mert a mulcszórára megy, az összevágja, de az nem teszi vissza, ahol volt, aztán ilyen lesz a talaj. Kaszáláskor nem szerencsés.” (Olaszfa)

A kistermelői útkeresés

Az apróparcellás szőlőhegyek periférikus területei a szőlő- és gyümölcs termesztés helyett, vagy azon túl a mai fogyasztási igényekhez alkalmazkodó, a lokális tradíciókat

2. kép Állattartó és vegyes gazdálkodó kistermelők. Gyöngyösfalu, Pösei-hegy. Szerző felvétele, 2021.

elhagyó, újfajta hibrid kistermelői gazdálkodás helyszínévé is átalakulnak. Ebben kulcsszerepet játszanak azok a vállalkozók, akik már rendelkeznek bizonyos tapasztalatokkal és tudással a helyi adottságok kihasználására felépíteni kívánt koncepcióhoz, valamint elég kitartással a nyomasztó adminisztrációs terhek elviseléséhez. Egy ilyen középkorú pár kezdett területvásárlásba a Szombathely közelében fekvő Gyöngyösfalu Pösei-hegyének, egykori Új-hegyi részén (2. kép). Öt passzív tulajdonos elhanyagolt apróparcellája felvásárlásával egy hektár körüli birtokon végzik vegyes gazdálkodó, állattartó, termékkészítő és szolgáltató tevékenységüket. Úgy, hogy a legnagyobb, központi területük mintegy 7000 négyzetméter nagyságú és a faluhoz közel eső szőlőhegyi részen fekszik, egy kalandpark szomszédságában. A pár mindkét tagja középfokú vendéglátó végzettséggel rendelkezik és már hosszabb ausztriai munkavállalás (szakács és felszolgáló) után fogott bele a közös vállalkozásba. Tulajdonképpen a külföldi munkavégzés során szerzett tapasztalatokon alapul a már saját működő birtok, vidéki porta létrehozásának ötlete. Bécsi és tiroli munkák után a Vas megyei Balogunyom faluban telepedtek le együtt és a lakóhelyüktől 20 kilométerre lévő, a magyar határ közelében fekvő burgenlandi Kulm községbe ingáznak a hét egy részén, ahol egy „Buschenschank”-ban dolgoznak. Ez tradicionálisan olyan vidéki borozót jelent, ahol hidegételeket és saját készítésű borokat szolgálnak fel, ami által jelentős szerepet töltenek be Brugenland turisztikai kínálatában. Az alkalmazotti munkaidőn túl igyekeznek megvalósítani saját álmaikat Gyöngyösfalu szőlőhegyén, a lakóhelyüktől szintén 20

kilométerre, magyarországi irányban. Tevékenységük mikroszintje annak is példája, hogy miként vált a magyar-osztrák határvidék a 2004-es európai uniós csatlakozással és 2007-ben a schengeni övezethez való tartozással multilokalitássá,³⁸ amiben a lakhatás, a munka, a szabadidős tevékenység és az identitás tényezői az együttesen több helyhez kötődés során egymást kölcsönösen alakítják. A határvidék többféle világaiban való létezés a kulturális stílusok keveredését is megteremtik, a megélhető stratégiák mentén pedig fokozva a hibridizációt.³⁹

„Részegen vettem egy lovat. Így kezdődött. Igazából lovagoltunk korábban, a lovaglás kapcsán jöttünk mi össze [...]. És hát vettünk egy lovat, aztán meg még egyet és lent voltak a faluban bértartásban az egyik barátunknál. És lóháton, ahogy jöttünk-mentünk, kerestünk egy nagy területet, ahova a lovakat el lehetne helyezni és ezt találtuk itt. [...] Hát igen, hát három hónapja voltunk együtt és már akkor megegyeztünk, hogy mi üzletet fogunk csinálni. Tehát, hogy egyszer csak, valahol valóra válik az én álmom is és én leszek a saját főnököm. [...] Tehát osztrák mintára Buschenschankot. [...] Ezt hét éve találtuk ki, öt éve van meg. [...] A lovak miatt maradtunk helyileg itt, illetve azért is, mert végre van valami szőlő. Ugye nekem nagyapai vonatkozás miatt, valamiféle dombot szerettem volna. [...] Közben vettünk egy szőlőt a hegy másik oldalán. Van szőlőnk is most már. Hát végül is az út túloldalán van, gyalog öt perc. [...] Ahol már Csehiből kijöttök és a csehi hegyeket elhagyjátok, ott már nincs se víz, se áram. Végül is egy vályogpince volt rajta, zsuppos. Mindannyiunk szíve fáj érte. Hát mi meg akartuk venni, aztán így felnőttként, de aztán lemondunk róla, mert nagyon csúnya állapotok vannak, meg legalább, ha villany lenne. Se víz, se villan ott. Itt nekünk van vizünk, villanyunk, igen. [...] Hát ezt a vidéki vendégasztalt néztük ki magunknak, hogy a saját készítésű sonkát, sajtokat, pékáru és akkor ebből egy üzletet csinálni osztrák mintára, mint Ausztriában, Burgenlandban a Buschenschankok. Saját borral, saját gyümölcslevekkel, saját szörppel. És akkor, amit ketten elbírnak, annyit vállalni. Nekünk ez a szakmánk.” (Gyöngyösfalu)

Tehát a nagyszülőkhöz kötődő gyermekkori emlékek miatt megvásárolt területekhez tartozik kb. 1000 négyzetméteren négy sor szőlő (Blauburger, Zweigelt, Kékfrankos, Merlot), amit igyekeznek művelni, de mivel a borászathoz nem értenek, ezért inkább a nyert mustléből a „bag-in-box” egyszerű eljárással (72 fokra van melegítve és még forrón légmentesen zárható zsákokba töltve) készítik szőlőlét. Hasonlóan, miként az almás területek termett gyümölcséből is a mosást és darálást követően almale lesz. Ezt ők maguk végzik, de tisztított saját termésű alma, körte, szőlő levének hőkezeléses tartósítására, kis csappal ellátott dobozokba töltésére szakosodott üzemek működnek Lukácsházán, vagy például Petőmihályfa, Oszkón és Zalaszentán is. Az odavitt gyümölcsből készült lének megállapított részével, illetve a szolgáltatásként végzett munka árával kell fizetni. Az egyelőre a saját munkaerőre támaszkodó több lábbon állást, jövedelem kiegészítést jelentő szőlőhegyi gazdálkodásuk, termék előállítás másik fontos területe az állattartás, valamint az eladható kecskesajt készítés:

³⁸ Vö. Ruotsala 2015: 41.

³⁹ Vö. Ilyés 2008: 18.

„Hát, az egyik reggel úgy ébredtem, hogy sajtot akarok csinálni. Én ilyen ember vagyok. És rengeteg tanulás, olvasás, autodidakta módon. Kérdeztem, aki tudta már. Elmentem Magyar-szombatfára is már [...] kicsit érdeklődni. Végül is mindenhol magamba szívom, akivel éppen beszélek, meg rengeteg olvasás, kísérletezés. [...] Jelenleg 8 kecske van. Van egy kis házikójuk, akkor ők ott, egy nap egyszer fejjük őket, etetünk és akkor jönnek-mennek kedvük szerint. 6-700 négyzetméter van lekerekítve nekik, ilyen elvadult csipkebokor. Meg ez-az, amit a kecske igazán szeret és ott el vannak maguk. Nincs velük sok gond, napi főlórás, háromnegyedórás. Nekem a camembert és a félkeménysajt a mániám. Tehát addig-addig küzdöttem rajta, amíg az a kettő nem lett aztán. A többi, mint a mozzarella például, azok mind ilyen próbáljuk ki és hátha sikerül. Általában bejön.” (Gyöngyösfalu)

A területükhöz tartozó, vissza erdősült akácos területen mangalicák tizennyolc hónapig tartó szabadtartásával is próbálkoztak, sonkakészítéshez. Azonban az állatoknak erős szaga a szomszédos kalandpark vendégeit zavarta, emiatt kénytelenek voltak vele felhagyni. Készített termékeiket (sajtok, almalé, szőlőlé) rendelésre autóval házhoz szállítva értékesítik a közelben, ami a 2020-ban kialakult évekig húzódnó járványhelyzet miatt is célszerű megoldás volt számukra. A központi területen álló, műhelynek használt pinceépületből szeretnének a helyi fogyasztásra alkalmas vendéglátóhelyet kiépíteni. Az állatok tartása azonban az élmény-kínálat része úgy is, hogy a területükön egy lovaspályát is kialakítottak, ahol nyáron gyerekeket lovacskáztatnak, pónilovon vezetnek, illetve felnőtteket lovagoltatnak. A gazdasági értékét elvesztett, felhagyott szőlőhegyi parcellákon az állattartásként való területhasznosítás nem egyedülálló a részükről, a lovasturizmushoz való kapcsolódásokon túl, például Csepreg Ruzsa-hegyi részén dâm szarvasok tekinthetők meg látványosságként elkerített területen.

A rekreációs térformálás

A szőlőhegyi parcelláknak a hagyományos kistermelő gazdálkodás felhagyását követően nem csak a saját és családi üdülésnek, szabadidős kikapcsolódásnak teret kínáló hétvégi házként és a hozzá kapcsolódó kertként hasznosulhatnak. A természeti-környezeti adottságoknak megfelelően és az azokra vonatkozó széleskörű modern pozitív tájattitűd⁴⁰ kihasználására megjelentek a szőlőhegyi pincéket legálisan és illegálisan vendégházzá átalakító tulajdonosok is. Kőszegdoroszló Pogányok nevű szőlőhegye is igen mély történeti múlttal rendelkezik, a magyar-osztrák határmenti Kőszeg városa mellett, a Kőszegi-hegység délkeleti részén, az 1997-ben alapított Írott-kő Natúrpark területén található. Napjainkban körülbelül 600 tulajdonos parcelláiból áll.

„Arra emlékszem a dédimama ott hajlodozott. Igen, szőlő volt, apró telkek. És akkor fölősslegessé vált, úgymond, mert anyukám egyedül nem tudta úgy művelni, meg családi háza volt, hát akkor így jött a gondolat, hogy mit csináljunk vele. Mivel a gyökerek az nekem erős, főleg

⁴⁰ A téma terület környezetpszichológiai megközelítéseként lásd. Düll–Dósa 2005.

ez a vonal, hogy így vissza tudom követni, meg nem váltunk tőle és akkor így jött az, hogy akkor hasznosítsuk úgy, hogy akkor vendégház lesz.” (Kőszegdoroszló)

A Pogányokon lévő vendégház tulajdonosnője a területhez való erős érzelmi kötődés hatására igyekszik visszavásárolni az elmúlt két évszázadban kilenc apróparcellára osztódott, de egykor egyetlen, gyalogtőkés művelésű szőlőterületet. Eddig hetet sikerült megszereznie belőle, a vendégházakkal szomszédos telken a közelmúltban bontották le a 19. század végi régi családi pincét. A többi telken az 1960-70-es években épült épületek álltak, még a területek 3%-os beépíthetőségének idejéből (pince, szoba, menzárd). Ma már a 10%-os beépíthetőség van érvényben, aminek hatására a városi közműves területeknél olcsóbb szőlőhegyi telkek irányába kezdett el bővülni a kőszegi lakóövezet. Így a szőlőhegyre vezető bekötő út közelében, ahol a vendégházak is működnek, már több mint tíz családi ház épült, vagy van folyamatban. Ezt a kezdődő tendenciát támogatja, hogy ezen a szőlőhegyen villany és vezetékes víz is van, újabban a postás autó is bejár, valamint a szőlőhegyen lakók miatt a kukás autó is, csak a csatornázás hiánya a probléma a területek teljes komfortosításában. A vendégházaknak emiatt saját szennyvíztisztító rendszert építettek, beépítésük és felszereltségük a nyári (max. egy hét) és őszi (max. három–négy nap, hosszúhétvége) szezonális tartózkodást célozza. A vendégházak körüli kertben a kényelmi szolgáltatások részeként játszótér hintával, udvari filagóra és aszaló építmény található, valamint egy falusias hangulat-idéző néprajzi magángyűjtemény a környékről összegyűjtött tárgyakból, eszközökből, valamint a meghagyott gyümölcsfák. A vendégházakban megszállók jelentős részben a Kőszegi-hegység túraútvonalait bejárni igyekvő turista, illeszkedve a natúrpark működése eredőjeként a Kőszegi-hegységet rekreációs és szabadidős fogyasztói térré alakítás széleskörű folyamataihoz.

A fejlesztési beavatkozások térfoglalása

Lukácsháza két város, Szombathely és Kőszeg vonzáskörzetében fekvő falu, aminek határához 53 hektáros szőlőhegy is tartozik. Az apróparcellás szőlőhegyen jelenleg egyetlen borkimérési engedéllyel rendelkező helyi termelő található, aminek oka a borkészítés jövedelmezőségének hiánya, valamint a jelentős adminisztrációs terhek miatti elfordulás a kisebb borászati vállalkozás megteremtésétől. A 2010-es évek közepén, élve a költségmentes lehetőséggel, a tulajdonosok jelentős számban vonták ki zártkerti művelés alól területeiket és vágták ki szabadon a szőlőket és gyümölcsösöket. A zártkerti szőlőhegyi bortermelő közösséget az 1980-as években a tanácselnök, maga is a szőlős gazdaként, borversenyekkel igyekezett összefogni és ismeretterjesztő előadásokat szervezve igyekezett jelentős sikerrel a korábbi direkttermő szőlőterületek gazdáit oltványszőlők (Kékfrankos, Zweigelt, Olaszrizling) telepítésére bírni, vagyis a lokális hagyományos kistermelést fenntartani. Ennek a nemzedéknek az elmúltával az örökösök újabb generációi már általában nem folytatják a szőlőművelésen alapuló saját borkészítés helyi hagyományát, viszont a tulajdonos családokban a szabadidős telekigény megmaradt, aminek felismerése hatására az ezredforduló környékén a tele-

pülési önkormányzat a területek komfortosításában látta a fejlődés irányát, a pincékbe villanyt vezetett be, illetve vezetékes vizet.

Ennek hatására itt is megjelentek a szőlőhegyre kiköltözők, így napjainkban már 30 körüli az ilyen lakosok száma. Ez még akkor is lejátszódott, ha a helyi önkormányzat mind a mai napig a 3%-os beépíthetőséget engedélyezi a lakóhely teremtés ellenében, ami alapján az átlagos 1000–1500 négyzetméteres területen mindössze 40 négyzetméteres alapterületű tetőteres pincét lehet építeni. A szomszédos falu szőlőhegyén a 10%-os beépíthetőség miatt szintén megjelentek az életvitel szerinti szőlőhegyen lakók, akiket az önkormányzat az ivóvízbázis megmentésére hivatkozva költséges biológiai szennyvíztisztító megépítésére köteleznek vagy ennek hiányában igen magas adóval sújtják. A lukácsházi szőlőhegy komfortosabbá tételét szolgálta 2011-ben az olyan bazaltbetonos úthálózat kiépítése, ami nem csak a közlekedést segíti, hanem egyben a csapadékvíz elvezetését is szolgálja. Ennek finanszírozási háttérét egy fejlesztési pályázat tette lehetővé, ami borvidéki besorolás alá eső szőlőhegyek mezőgazdasági útjainak felújítását célozta. A feltétek teljesítéséhez a polgármester elérte, hogy a Csömötei-hegyet felvették a Soproni Borvidékhez tartozó Kőszeg és Környéke – Vaskeresztes és Környéke Hegyközségbe.

A lukácsházi, egykor zártkerti szőlőhegy átalakulása nem csak az egyes tulajdonosok szintjén, a saját parcellák területhasználatában zajlik. A tulajdonosi nemzedékváltásokból következő megváltozott mentalitáson és az egyéni vagy családi szabadidős igényeken alapuló területátalakulási folyamatok mellett, az Európai Unió vidékfejlesztési támogatási programja (LEADER) hatására a 2010-es években hirtelen és radikális változások mentek végbe. Az Európai Unió kohéziós politikájába illeszkedő, helyi tudásra és adottságokra, aktivizálható lokálpatriótákra, együttműködésekre építő fejlesztést, tervezett beavatkozások sorozatát vitték végbe.⁴¹ Ez együtt történt a művelődési ház igazgatójából vált új polgármester fellépésével, aki szíjatszerű fejlesztési sikert ért el a 2020-ban bekövetkezett járványhelyzet miatt bevezetett korlátozásokig. A kulturális aktivitásokra fogékony szemlélete alapján a kiindulás az volt, hogy a korábbi Ivó-napi hegybejárások alkalmi helyett nagyszabású és sok szereplős gasztronómiai turisztikai stratégia kidolgozásába kezdett:

„Tehát Szarvaskenden, azt hiszem 2011-ben, vagy [20]12-ben vettünk részt ezen az akkori Natur Kulinárium rendezvényem, tehát ezen a böllerversenyen. És hát az hozta az ötletet, hogy ilyen rendezvényt mi is megtudnánk csinálni, de lépünk. Mi ne abban gondolkodjunk, hogy zárt térben egy tömeget hozunk létre, hanem vigyük ki a szőlőhegybe, vigyük ki a természetbe. Ehhez teremtsük meg a háttérrel, vonjuk be a szőlőhegyi gazdákat, tegyük érdekelté őket, hogy érdekelje őket ez a projekt és építsünk fel egy rendezvényt, egy négy évszakos rendezvény sorozatot erre. És így született meg a pincés-kemencés ötlet, hát végül is a Szarvaskendből vettük az ötletet, de tovább fejlesztettük a saját hegyi körülményeinkhez. És akkor két lépcsőbe LEADER-pályázatban lehetett indulni és 18 helyszínen létesítettünk a gazdákkal megállapodva, 18 helyszínen egységes kemencéket, kerti kiülöket, illetve pohár és étkezésletet, Magyarzsombatóján gyártott pohár. Tehát megtartottuk a népi jellegét a történetnek, hogy

⁴¹ Vö. Pálné Kovács 2021: 227.

3. kép Szabadidős sáv. Lukácsháza, Csömötei-hegy. Szerző felvétele, 2021.

hát ez az alapja. És akkor négy évszakos rendezvény legelső rendezvénye a pincés-kemencés bölléerverseny. Második rendezvénye a májusi Ivó-napi szőlőhegyi hegybejárás, amit a borhölgyek rendeztek meg egy az egybe, de az volt a második eleme. A harmadik eleme az Új Kenyér Ünnepe, akkor ugye egy kenyérsütéssel ugyan így egy helyben járó rendezvény volt. És a negyedik eleme pedig akkor még az aszalt gyümölcsök napja volt. Az egy őszi rendezvény, mikor már a szüretetek megtörténtek, akkor október-november, hát októberben volt ez a rendezvény általában, akkor lehetett ugye mustot, murcit, meg akkor jött el a langalló sütés, meg aszalt gyümölcsök készítése jött össze. Tehát ebbe, hogyha ezeket a projekteket elindítottuk, szövetségeket kellett keresni. Direktbe az önkormányzat nem pályázhatott, tehát meg kellett találni hozzá a civil egyesületet. Az az egyesület a Borbarát Hölgyek Lukácsházi Egyesülete lett, aki menet közben egyesületté alakult, valamikor 2003 körül. Tehát egyesületi keretek között szabadon tudott úgy mond pályázni. Ezen a két LEADER-pályázaton indultunk el, az egyik ütemben [...] tizenegy, a másikban meg hét kemencés helyszín épült fel ezzel az egységes szerkezetbe. Ez azt jelentette, hogy akkor a kemencével, illetve a kerti kiülővel, edény- és étkészlettel, pohárkészlettel ilyen 700.000,- forint értéket tettünk minden gazdához és annyi volt a kérésünk, hogy most már fenntartási időszak alatt mindenképpen, de hát továbbra is számítnak rájuk, rendelkezésre kell állni az adott rendezvényeken. Tehát igazából ez volt a történet.” (Lukácsháza)

A rendezvényhelyszínként bevont pincék tulajdonosai nagyrészt helyi kötődésű lokálpatrióták, akik a szőlőhegyhez való több generációs kötődéseik mentén a rendezvényt is magukénak érzik. A kezdeti ingyenes rendezvények az elmúlt évtizedben átalakultak, a meghirdetett nyilvános programokra érkezők nyomása (500-600 fős tömeg),

kontrollálási nehézségük, a kertek vagyónvédelme miatt az augusztus 20-i Új Kenyér Ünnepe csak a helyi közösségeket megcélzó főzőversennyé vált. Az Ivó-napi (május 19. körül) szőlőhegyi pincéket bejáró rendezvényt is el kellett hagyni, illetve be- vagy visszaszűkíteni, ez esetben a szőlőhegyi hobbi borok engedély nélküli árusítása miatt adható adóhatósági büntetés kockázatát nem tudják felvállalni. A 2020-ban kezdődő pandémiás helyzetig a legnagyobb szervezett és belépőjegyes rendezvényükön eleinte a település vonzáskörzetében lévő többi települést célozták meg, közöttük Szombathely (kb. 75 ezer lakos) és Kőszeg (kb. 11 ezer ötszáz lakos) lakóit, az évek során a bevonzott közönségük növekedésével már Budapestről, Zalaegerszegről és Nagykanizsáról is érkeztek vendégeik.

Ez a növekedés további területrendezést igényelt, így az önkormányzat a szőlőhegyen kialakított egy szabadidős sávot (1,8 hektár), rajta 10 %-os beépíthetőséggel (3. kép). Az önkormányzat területi terjeszkedésének a központja a saját tulajdonú „Tájpince” (vagy „Hegypince”, 1867-ben épült) volt, amit a vidékfejlesztési programokon vendégháznak alakítottak vizesblokkal, a rendezvényekhez illeszkedő szabadtéri kemencét építettek mellé, valamint egy kilátót, játszóteret, egy félig nyitott-félig fedett szint a rendezvényekhez, gasztronómiai bemutatókhoz. A szőlőhegyi magaslat kilátóként való hasznosításának egyik korai példája a lukácsházi, azóta vidékfejlesztési támogatással például Olaszfán, egy osztrák-magyar hátán átnyúló fejlesztés keretében pedig Csörötnek szőlőhegyén épültek újabbak.

„A szőlőhegyi projekt az a pályázatoknak a tárháza.” – szól a már önkormányzati mottó. Egy évtized alatt pályázati forrásokból (pl. tanyafejlesztési program, zártkerti program) újabb földterületeket vásároltak, egy felújítandó pincét és hozzá tartozó szőlőterületet, amelyeken 250 tőke Olaszrizling szőlőt és régi gyümölcsfajták 200 csemetéjét ültették el egy jövőbeni önkormányzati tulajdonú gyümölcsfeldolgozó és borászati kisüzem reményében. Szeretnének egy szőlőhegyi emléktárgyakat bemutató pincét is kialakítani pályázat útján, aminek az épülete már rendelkezésükre áll. A létrehozott szőlőhegyi szabadidős területet bekapcsolták különféle biciklis és gyalogos túraútvonalakba (pl. Szent Márton túraútvonal, Alpannonia stb.). A fejlesztések mindösszesen egy valóban aktív, élő szőlőhegyet eredményeztek, mégpedig úgy, hogy a hagyományos helyi kistermelő tevékenységek csupán parciális és nem központi elemei a területhasználatnak. A telektulajdonosok saját életminősége javításán túl, azzal párhuzamosan, a szőlőhegy a tágabb térségben élők szabadidős aktivitásainak helyt kínáló, nyitott térré tudott válni.

Illés Péter

PhD, Savaria Múzeum, Szombathely

e-mail: illes.peter@savariamuseum.hu

Biczó Gábor

Hozzászólás Mészáros Csaba: Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt) című tanulmányához*

Be kell vallanom, hogy Mészáros Csaba tanulmányának olvasása kifejezett örömmel telt. Nem csak azért, mert egy okosan megírt, jól érvelő szöveg, úgy általában örömmel tölti el azt, aki szeret olvasni. A jóérzés elválaszthatatlan attól az élménytől, ahogy a szerző dolgozatának választott témáját – egy az 1990-es évek közepétől húzódó tudományos vita tárgyát – a magyarországi néprajztudomány és a modern szociokulturális antropológia, illetve ezek képviselői közötti diszciplináris viszony kérdését kezeli. A téma kezelésmódjáról, afirmatív hangneméről, egyáltalán a problémafelvétel elméleti keretezéséről csak elismerőleg szólhatunk. Mindez világos jele lehet egy a tudásterületeinken éppen bekövetkező korszak-, szemlélet- és generációváltásnak.

Ezzel összefüggésben azt is be kell vallanom, hogy rendkívüli örömmel töltött el, amikor Mészáros Csaba a néprajz és az antropológia közös tudományelméleti meritumának megfogalmazásához vezető elemzésében többek között Kuhnra, Lakatosra vagy a „hermeneutikai módszer” operacionális értékére hivatkozik. Jómagam hosszú évek óta, és elsősorban a nemzetközi szakirodalommal összhangban igyekszem amellett érvelni, hogy az etnográfia és az antropológia alapkérdései értelmezhetetlenek a vonatkozó filozófiai metaelméleti reflexiók nélkül. Egyetértek Mészáros Csaba kísérletével, hogy az olyan alapvetéseket, mint például a határterületi (a tudásterületi kompetencia) viták ügye nem a partikuláris diskurzust jellemző „rossz hangulatú” és oppozicionális logikájú tudománytörténeti hagyomány keretei között kell lefolytatni, hanem egy jóval magasabb absztrakciós szinten vizsgálhatjuk hatékonyan. Esetleg éppen tudományfilozófiai, fenomenológiai vagy hermeneutikai „eszközök” segítségével lehet azokat a demarkációs vonalakat lebontani, amelyek azt eredményezték, hogy eddig az efféle kísérleteket, és ezek képviselőit azzal a felkiáltással söpörték félre, hogy mindez csupán öncélú filozófia. Másként fogalmazva, Mészáros Csaba írása okán érzett örömöm elsősorban annak szól, hogy most már talán reménykedhetünk abban, szerzőnk munkájára nem holmi diszkreditáló stigmatként sütik majd rá, hogy ez „csak filozófia”.

Hozzászólásom első szakasza természetesen nem csupán azt szolgálta, hogy jó közérzetem pillanatnyi okait a nyilvánosság elé tárjam, de közvetve a dolgozat érdemi és konkrét tartalmi lényegére is utalhattam. A következőkben ezzel szeretnék foglalkozni.

Mészáros Csaba vállalkozása, leegyszerűsítve, négy egymásból következő állítás és néhány kapcsolódó származtatott következtetés kifejtése.

* A Viták, vélemények rovat írásai Mészáros Csaba: Néprajz és antropológia (Vagy a kettő együtt) című tanulmányára reflektálnak (Ethnographia 132. /2021/ 1–21.) A vitát a szerkesztőségünk ezzel lezártak tekinti.

1. A szerző szerint a magyarországi néprajztudomány és az ehhez képest megkésve „érkezett” antropológia viszonyát Niedermüller Péter egykori vitaindító elemzésében szükségyszerűen elkövetkező paradigmaváltásként értelmezte.¹ Ennek eredménye, hogy a két tudásterület és ezek hívei egy olyan diskurzus kellős közepén találták magukat, amelyet tudománytörténeti perspektívából, és az elmúlt majd’ három évtized távlatából leginkább az egymás mellett elbeszélés szembenállásaként aposztrofálhatunk.

2. Mészáros Csaba szerint a vita tétje és egyben tárgya a kompetenciaterületek közötti demarkációs vonalak definiálása és a tudásterületeket reprezentáló módszerek, elméletek, terminusok és ezek képviselőinek osztályozása volt. A diszciplináris határok általános tudományelméleti és személyi-tudománypolitikai elveinek azonosítási kísérlete a kibontakozó diskurzus keretei között a néprajz és az antropológia tárgykijelölési gyakorlatát jellemző ismeretelméleti okok miatt azonban eleve kudarcra volt ítélve. A szerző a tételt Robert Lowie és Radcliffe-Brown közötti levélváltás esettanulmányoszerű feldolgozásával illusztrálja.

3. A szerző hipotézise, hogy létezik a néprajztudomány és az antropológia közös merituma, amelyet álláspontja szerint Lakatos Imre tudományelméleti sématanának ajánlásait analógiás gyakorlatként alkalmazva sikeresen meghatározhatunk.

4. A dolgozat következtetése szerint az *antroposz* fogalmának axiómatikus jelentéstartományában megnevezhető a két tudásterület azonos episztemiológiai értékű ismerettárgya anélkül, hogy a tudásterületeket jellemző tudományos magatartás művelése érdekében előfeltevésszerűen rászorulnánk a néprajz és az antropológia megkülönböztetésére.

A következőkben a dolgozat gondolati tengelyét képező fő csomópontokhoz szeretnék néhány rövid megjegyzést fűzni.

A PARADIGMAVÁLTÁS ÜGYE

Mészáros Csaba nagyon pontosan mutat rá az 1990-es években kibontakozott vita okaira, Niedermüller Péter munkájának alapvetésére, aki állítását a nemzetközi és elsősorban a német nyelvterületen az 1950-es évektől kimunkált kritikai nézőpontból fogalmazta meg. Ennek lényege, például Karl Mannheimre (1952) hivatkozva az volt, hogy a néprajz a „*valóság által meghaladott tudomány*.”² Ebből a megközelítésből a kuhni értelmezési keret, tehát a tudománytörténet hajtómotorjaként felfogott rivalizáló és egymást kölcsönösen kizáró paradigmák versengése hatékony megközelítésnek tűnhet a néprajz és az antropológia közötti kapcsolat leírására. Ugyanakkor véleményem szerint nem szabad elfeledkezni arról, hogy már a magyarországi tudományos életben kibontakozó vitahelyzet kialakulásának az idején is számos más diskurzus tematizálta a két tudásterület viszonyát. Például az Egyesült Államokban az etnográfia és az antropológia kapcsolata egészen más képletet mutat.

¹ Niedermüller 1994.

² Niedermüller 1994: 92.

Az Amerikai Etnológiai Társaság honlapján közzétett küldetésnyilatkozata a következőképpen szól. „*Gazdag etnográfia és releváns úttörő elméletek népszerűsítése a kulturális antropológiában 1842 óta.*” Aztán a bemutatkozó oldalon a következőt olvashatjuk. „*Az Amerikai Etnológiai Társaság az Egyesült Államok legrégibb professzionális antropológiai szervezete. 1842-ben alapították azért, hogy előmozdítsa az emberi kultúrák antropológiai kutatását.*”³ Aztán azt is leírják, hogy az Amerikai Etnológiai Társaság az Amerikai Antropológiai Társaság egyik részlege. Másként fogalmazva az Amerikai Etnológiai Társaság etnográfiai elméleteket gyárt, és etnográfiai vizsgálatokat végez azért, hogy előmozdítsa az antropológiai kutatásokat. Könnyen belátható, hogy az érintett tudásterületek kapcsolata középkelet-európai perspektívából, legalábbis tudathasadásos állapot, de semmiképpen nem írható le a versengő paradigmák diskurzushorizontjában, egyáltalán értelmezhetetlen a kuhni paradigmafogalom keretei között.

Gyökeresen más az alaphelyzet a kortárs brit tudományos körökben. A brit etnográfia és az antropológia viszonyát meghatározó vita legújabb fejezete éppen az idén, egy indiai származású antropológus, Irfan Ahmad szerkesztésében megjelent tanulmánygyűjtemény, *Anthropology and Ethnography Are Not Equivalent* révén nyert új lendületet.⁴ Már a kötet címének nyomdai szedése is árulkodó, hisz minden szava nagybetűvel került nyomtatásra a proteszt tartalom nyomatékosítása érdekében. A kötet tanulmányainak ürügye a szerkesztő szerint Tim Ingoldnak, a kortárs brit szociálanropológia doyenjének még egy 2014-ben megjelent cikke, „*Ennyi elég az etnográfiából*”, ami hatalmas visszhangot váltott ki.⁵ A cikkben egyébként Ingold saját antropológiájának a létjogosultságát is megkérdőjelezve kritizálja az etnográfia és az antropológia kölcsönös helyettesíthetőségének tételét. Mindenesetre Irfan Ahmad és szerzőtársainak tanulmánykötete Ingold etnográfia-felfogásának módszeres, de rendkívül sokszínű kritikája. A további részletektől eltekintve is világos, hogy az etnográfia és antropológia viszonya ebben az esetben sem írható le a versengő paradigmák fogalmával. Irfan és társai ugyanis éppen arra világítanak rá, hogy a kortárs diskurzus keretei között mindkét tudásterület jelentéstartománya szétfeszíti a paradigmafogalom eredeti értelemtartalmát.

Véleményem szerint a hazai alapvita esetében is hasonló a helyzet. A néprajz és az antropológia kapcsolatviszonyát a versengő paradigmák kuhni elmélete egész egyszerűen nem képes pontosan megragadni. A kritika ismeretelméleti részleteit ehelyett nincs mód részletesen kifejteni, de utalás jelleggel engedjünk meg néhány rövid megjegyzés.

Kuhn 1962-ben írt könyve – bár hatástörténetét tekintve megkerülhetetlen tudományfilozófiai klasszikussá minősült – mégis, már az alapkonceptióit illetően is számos kritikai megjegyzést hívott életre. Kiemelkednek ezek közül az elképzelésének középponti kategóriája, a paradigma fogalmának jelentéstartománya körüli bizonytalanságokat taglaló észrevételek. A paradigma műveleti értéke ugyanis igen csak vitat-

³ American Ethnological Society, <https://americanethnologist.org/>

⁴ Ahmad 2021.

⁵ Ingold 2014: 385–395.

ható. Maga Kuhn, amint arra Margaret Mastermann egy 1970-ben, – éppen a Mészáros Csaba tanulmányában is középponti szerepet játszó Lakatos Imre által – szerkesztett tanulmánykötetben rávilágított, a paradigmafogalom 21 különböző jelentéstartalmú definíciójával dolgozott. Az efféle szemantikai bizonytalanságok figyelembe vétele mellett is világos, hogy minden paradigma-definíció közös elvi alapját az a kuhni elképzelés alkotja, hogy a paradigmák oppozicionális értelmű, Wittgensteinnel szólva, egymást kizáró „nyelvjátékok”.⁶

Mindezért számomra úgy tűnik, hogy az etnográfia és az antropológia diszciplináris viszonyát eszmétörténeti alapokon leíró értelmezés Kuhn megközelítése helyett inkább alapozhatna Foucault és Feyerabend életművének néhány vonatkozására. Foucault nagyhatású műve az 1969-ben megjelent *Tudás archeológiája* és az 1966-ban napvilágot látott *Szavak és dolgok* az etnológiatudomány státuszát egészen újszerű összefüggésben láttatta.⁷ Nagyon leegyszerűsítve a kérdést, tudományterületeink értelmezési kereteként a foucaulti epiztemé sokkal alkalmasabb kategóriának tűnik, mint a kuhni paradigma. A látszólag tisztán filológiai kérdés mögött összetett ismeretelméleti különbségtétel húzódik meg. A foucaulti epiztemé, ahogy az részletesen az archeológia-könyv lapjain kifejtésre kerül, és ugyancsak leegyszerűsítve, egy korszak meghatározó gondolkodásmódja, amely minden releváns kijelentés (gondolat) szellemi alapja. Másként fogalmazva az epiztemé egy korszak (történeti periódus) koncepcionális-eszmei merituma. Foucault tétele szerint az epiztemék nem vezethetők le egymásból, amint nem feleltethetők meg egymásnak sem, jellemzőjük a korszakértelemben vett különállás. Ugyanakkor a korszakértelemben (történelemként) egymásra következő epiztemék keretei között felhalmozott ismeretek szubsztrátuma elegyedik és kontinuitást teremt a diszkontinuitásban.

Az etnológiai (antropológiai és etnográfiai) gondolat státuszát meghatározó különállásra és az ezt megalapozó epiztemé értelmére Foucault a *Szavak és dolgok* utolsó fejezetében tért ki.⁸ Felismerte, hogy ellentétben más társadalomtudományokkal, az antropológiai és etnográfiai gondolat nem zárja be magát a történetileg megörökölt diszciplináris koherencia börtönébe, és az ismerettárgyra irányuló megértő gondolkodás az önmeghaladás, a tudomány-diskurzus kereteiből történő folyamatos kilépés (pszichoanalízissel együtt) kivételes példája. Egész egyszerűen az antropológia és az etnográfia tárgya kívül esik a hagyományos, a paradigma-értelemben vett tudomány-diskurzuson. Az antropológus-kutató itt a „Másik”, a mindenkori „benszülött” megértésének kísérletében nem támaszkodhat az epiztemé nyújtotta „biztonságra”, egész egyszerűen minden esetben rákényszerül arra, hogy diszciplináris kereteit folyamatosan meghaladja, kilépjen abból. Itt érdemes Foucault kicsit hosszabban és konkrétan idézni, hogy beláthassuk, az etnológia (antropológia, etnográfia) a diszciplináris ismerettárgy sajátosságából és az erre irányuló megismerő tudatosság módszertanából következően miért működik egyfajta „ellen-tudományként”.

⁶ Mastermann 1970.

⁷ Itt most, ahogy korábban is, elvonatkoztatunk a fogalmak fordításelméleti és jelentéstani kérdéseitől, az etnológia, az antropológia és az etnográfia szemantikai összefüggéseitől, mivel ez most kevésbé lényeges összefüggés. Foucault 2000.; 2001.

⁸ Foucault 2000: 417–431.

„[...] az etnológia (a pszichoanalízissel összevetésben) viszont azon egyedi viszony belsejében gyökerezik, amelyet a nyugati ratio alapoz meg minden egyéb kultúrával; és ebből kiindulva kerüli meg azokat a reprezentációkat, amelyeket az emberek, a mi civilizációnkban, önmagukról, életükről, szükségleteikről, a nyelvükben lerakódott jelentésekről alkothatnak; és e képzetek mögött látja felbukkanni azokat a normákat, amelyek alapján az emberek beteljesítik az élet funkcióit, ám elhárítva maguktól közvetlen nyomásukat, a szabályokat, amelyeken keresztül megélik és fönntartják szükségleteiket, a rendszereket, amelyek háttérén minden jelentés adott számukra. (...) (a pszichoanalízis) és az etnológia nem is annyira társadalomtudományok a többi között, mint inkább bejárják a társadalomtudományok egész területét, ösztönzőleg hatnak ez utóbbi egész felületén, mindenre kiterjesztik fogalmaikat, mindenütt igyekeznek meghonosítani saját értelmezési módszereiket és interpretációikat. Egyetlen társadalomtudomány sem lehet biztos benne, hogy érintetlen marad tőlük vagy hogy független attól, amit felfedeztek, és abban sem lehet biztos, hogy ilyen vagy olyan módon nem kerülnek függőségbe egyiktől vagy másiktól. (...) A társadalomtudományokhoz képest a pszichoanalízis és az etnológia inkább 'ellen-tudományok'; ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy kevésbé 'racionálisak' vagy nem olyan 'objektívek', mint a többi, hanem azt, hogy ezek ellentétes irányba indulva a társadalomtudományokat visszavezetik ismeretelméleti alapjukra, és szakadatlanul „szétszedik” azt az embert, aki a társadalomtudományokban megalkotja és ismételten újraalkotja pozitivitását.”⁹

Foucault felfogásában, amint az a szövegrészből is kiviláglik, tudásterületeink bár az epiztemé rendjének, a *ratio* munkájának következményei, de ismerettárgyuk, illetve az ezzel kapcsolatos viszony olyan diskurzust hív életre, amelynek lényege éppen az epiztemé meghaladása. Az antropológia- és etnográfia tudomány, Feyerabend elhíresült anarchikus tudományfelfogását kihasználva, olyan diszciplínák, amelyek művelésének lényege, hogy ehhez a paradigmatis értelemben vett tudományeszmé feladására, pontosabban folyamatos határátlépésre kényszerülünk. Feyerabend a tudomány-paradigma az emberi megismerő tevékenységben játszott szerepének abszolutizálása iránti korszakos igényt elutasítva, azt relativizálva és koherenciajellegét megkérdőjelezve hívta fel a figyelmet arra, hogy a különböző kultúrák rendkívül különböző és inkongruens ismeretelméleti alapokon nyugszanak.¹⁰ Az antropológia- és etnográfia tudomány közös abban, hogy ezeket tanulmányozva nem kerülheti el a kritikus szembenézést saját tudományszerűségének mibenlétével és mikéntjével.

DISZCIPLINÁRIS HATÁROK KÉRDÉSE

Mészáros Csaba dolgozatában a néprajz és az antropológia kapcsolatának elemzését meghatározó alapvető kérdésként merül fel az elhatárolás, a diszciplínaris határok kijelölésének témája. Olvasatában a két diszciplína kompetenciahatárainak tisztázása, valamint ezek leírása bizonyító erővel bír arra nézvést, hogy a néprajz és az antropo-

⁹ Foucault 2000: 422–423.

¹⁰ vö. Feyerabend 1999: 63–68.; Feyerabend 2001: 550.

lógia nem konkurens paradigmák. Elképzelése szerint mindkét tudásterület esetében felvázolhatók azok a közösnek vélelmezett jellemvonások, amelyek segítenek belátni, hogy a diszciplináris távolság csupán látszólagos.

A diszciplináris távolság látszólagosságának bizonyítása a tanulmányban két szinten valósul meg. Először is néhány olyan, mindkét tudásterület esetén érvényes jellemvonás kifejtésére kerül sor, amelyek az eszmei közösség alaptézisét alátámaszthatják. Nézzük ezeket röviden!

Egyrészt felvázolásra kerül, hogy az antropológiai/néprajzi kutatás a vizsgált jelenségek (az ismerettárgy) elemzések nem a tudományos módszertan elsőrendűségéből indul ki, hanem a tanulmányozott közösség cselekvéseinek primátusára alapozza következtetéseit. Mészáros Csaba itt a két tudásterület művelésének látens előfeltételeként részletesen írja le azt a beállítódást, amit minden túlzás nélkül érthetünk a husserli értelemben vett fenomenológiai megközelítés etnográfiai/antropológiai alkalmazásaként. Ennek lényege, a megfigyelő kultúrakutató értelmező magatartása megköveteli, hogy előzetes elemzési eszközeit – fogalmait, elméleteit, módszereit – a tudományos kutatás sikere érdekében zárójelezze. Másként fogalmazva az etnográfus és az antropológus módszertani szemléleti közössége abban áll, hogy a kutatás tárgyát képező szociokulturális „*Másik*” megértésének előfeltétele a tudásterületeken kimunkált ismerettermelő apparátus korlátozása. A fenomenológiai redukció jelentőségével a hiteles etnográfiai/antropológiai munkavégzés feltételeként nem vitatkozhatunk. Ugyanakkor kérdés, hogy vajon a kortárs antropológia és etnográfia, illetve ezek művelői hasonló diszciplináris tudatossággal fogadják-e el a tudományos tevékenység előfeltételeként a tudásterületek módszertani és elméleti eszközkészletének korlátozott szerepét. Kérdés, hogy a beállítódást feltételező reflexív tudatosság mennyiben képezi részét magának a tudomány művelésének?

Másodszor, az etnográfia és az antropológia diszciplináris határkijelölési vitáinak fontos sajátossága a tudásterületi inkoherencia kérdése. Ennek lényege, hogy az etnográfiai/antropológiai látásmód heterogén sokszínűsége a versengő, sőt egymást diszkreditáló elméletek történeteként (és jeleneként) írható le. A külső megfigyelő számára a turbulens zűrzavar látszata egyszerre sugallhatja a mindkét területre önmagában is érvényes, de az egymással folytatott vita tükrében hatványozottan eluralkodó eklektikus terméketlenség gyanúját. A diszciplináris határkijelölési vitákat egyszerre bonyolítja, hogy az antropológia és etnográfia a két tudásterület a tudományos vizsgálat célját képező ismerettárgyához, a mindenkori szociokulturális „*Másik*” és életvilága sajátosságaihoz alkalmazkodva, – ahogy ez Foucault kapcsán röviden említésre került – párhuzamosan küzd legitimációért a többi társadalomtudománnyal és egymással összevetésben is. A külső megfigyelő szempontjából a kétségtelenül eklektikus történeti, elméleti és módszertani horizont – bár első benyomásra akár az inkompetencia bizonyítéka is lehetne, ami olykor a tudomány-értelemben vett diszciplinák közül történő kizárást támogató érvként is felvetésre kerül, mégis, – mindkét tudásterület esetében sikerességük egyik fontos oka. Másként fogalmazva, az eklekticitás, bár a diszciplináris határkijelölési szándékot korlátozó adottság, viszont két további figyelemreméltó szempontból, ahogy erre közvetve Mészáros Csaba is utal szövegében, kifejezetten előnyös hatást gyakorol az antropológia és az etnográfia tudományos értelemben vett eredményességére.

A rivalizáló és eklektikus elméleti sokoldalúság felfogható egyfajta szemléleti parallaxisnak.¹¹ Ennek lényege, amint azt a csillagászatból kölcsönzött terminus jelentése pontosan kifejezi, hogy a különböző elméletek eltérő perspektívái olyan fókuszpontokat kínálnak, amelyekből szemlélve ugyanazon jelenséget elemezve egészen eltérő, akár ellentmondó következtetés is megfogalmazható. A terepcentrikus empirikus kutatótevékenység az etnográfia és az antropológia esetében, a megválasztott elméleti diszpozíció függvényében akár egymást kizáró következtetések forrása is lehet anélkül, hogy ez logikai ellentmondásnak volna tekinthető. Másként, mivel mindkét tudásterület a szociokulturális jelenségvilág holisztikus értelmezésére törekszik, ezért az eltérő elméleti nézőpontból ugyanazon és önmagukban is összetett társadalmi-kulturális jelenségkomplexumokra vonatkozó gyökeresen eltérő, empirikusan megalapozott következtetések a diszciplináris határok között nem egymást kizáró logikai ellenpólusok, hanem egymást kiegészítő „*részleges*” igazságértékű kijelentések.

Mészáros Csaba az etnográfiai/antropológiai diszciplináris különállás egyik ismérveként utal a tudományos igazság teljességének igénye és a részleges igazság felfejtésének realitása közötti feszültségre: a tudásterületi megértés *verisimilitude*, hermeneutikai értelemben mindig nyitott marad, vagy megfordítva, nem lezárható interpretáció-tevékenység. A szerző álláspontjával, mely szerint tudásterületeinken a tudományigény érvényesítése kívül esik a 19. században kikristályosodott és a természettudományok bázisán kidolgozásra került tudomány-fogalom értelemtartalmával, maximálisan egyetérthetünk.

A fenti néhány általános következtetés tükrében, valamint az etnográfia és az antropológia diszciplináris nézőpontjának kétségtelen metszetét képező és más társadalomtudományi törekvésektől megkülönböztető közös tulajdonság rögzítését követően talán meglepetés az 1990-es években indult hazai határkijelölési viták topikája. Mészáros Csaba szerint a kérdésnek két tudányszociológiai értelemben vett oldala világosan lehatárolható. Egyrészt döntő jelentőségű volt, hogy egy-egy tudányszaki elnevezés alatt tevékeny szakemberek miként sorolták be önmagukat: antropológus az, aki antropológusnak tekinti magát. Másfelől és ezzel részben párhuzamosan működött a nem igazán egyértelmű külső tudományterületi besorolás gyakorlata, ami aztán, ahogy ezt Kézdi Nagy Géza vonatkozó munkájának példáján láthatjuk, igen vegyes összképet eredményezett.¹²

A folyamatban személyesen érintettként, és kizárólag a tudománytörténeti hitelesség kedvéért azonban idekívánczok leszögezni, hogy az egykori hazai határkijelölési vitákat, a Niedermüller Péter felvetéséhez kapcsolódó álláspontok megfogalmazását csak másodlagos értelemben tekinthetjük szakmai diskurzusnak. Akkor és ott ennél fontosabbnak tetszett a kompetenciaterületeket leválasztó demarkációs vonalak hatalmi-tudománypolitikai elvek mentén és diszkreditáló logikával történő érvényesítése. Az etnográfia és az antropológia, illetve a két tudásterület viszonyát a vita kezdetén meghatározó gyanakvás csak az ezredfordulót követően kezdett oldódni és napjainkban válik egy kölcsönösen megtermékenyítő, valódi tudományos diskurzussá. Ebben,

¹¹ Biczó 2019: 141.

¹² Kézdi Nagy 2008.

amint erről jelen rövid hozzászólás elején már esett szó, a tudásterületeinken éppen bekövetkező korszak-, szemlélet- és generációváltásnak hatalmas szerepe van.

Mindettől függetlenül a „*ki tartozik az antropológiába*” és „*ki tartozik az etnográfia*” demarkációs határmegjelölési „játék” jelentősége a hazai tudományközösségen belül túlértékelt jelentőségű kérdés, ami véleményem szerint elsősorban a kevés valódi diskurzus következménye. Mészáros Csabának jelen munkáját és a lehetőséget, hogy ennek ürügyén beszélgethetünk, már ebből a szempontból is csak üdvözölhetjük.

AZ ETNOGRÁFIA ÉS AZ ANTROPOLÓGIA DISZCIPLINÁRIS MERITUMA: AZ ANTROPOSZ

A *Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt)* olyan dolgozat, amely a címével egyértelműen meghatározza az olvasó várakozásait. A tanulmány második része lényegében a két tudásterület között a tudománytörténeti és tudányszociológiai folyamatok hatására sajátosan alakult ambivalens viszony feloldására tett kísérlet, ami szervesen kapcsolódik a cikk apropóját képező vitához. A szövegrész témája az etnográfia és az antropológia közös diszciplináris meritumát képező ismerettárgy meghatározása. Mészáros Csaba tervének megvalósításában elsősorban Lakatos Imre tudományfilozófiai munkásságából kiindulva, deduktív logikával vezeti végig az olvasót a választott elméleti keretek ismertetésén.

A szerző Lakatosra támaszkodva azt fogalmazza meg, hogy mint minden tudományos kutatási program, így az etnográfia/antropológia komplex diszciplináris kísérlet is jellemezhető azokkal a központi nézetekkel – az ismerettárgy értelmezését szolgáló terminusok és műveleti eljárások koherens struktúrájával –, amelyek keretei között releváns kijelentéseik megfogalmazásra kerülnek. Álláspontja szerint mindkét tudásterületen érvényes, hogy azokban az esetekben, amikor a tudományos program empirikus érvelése a rendelkezésre álló ismeretek hiánya vagy belső ellentmondásai miatt megakad, akkor működésbe lép a hermeneutikai gondolkodás¹³ Az antropológiában és az etnográfiában az empirikus adatok mellett a szerző álláspontja szerint az értelmezésben szerepet kap a hermeneutikai tudat és az ezt meghatározó reflexivitás, amely a tudásterületi ismerettermelés hajtómotorja. A hermeneutikának tulajdonított jelentéskonstitutív funkció nagyon érdekes és fontos felvetés az antropológia elmélet-történetében, amint a hermeneutika történetében egyaránt mélyen gyökerező és számos szempontból kifejtésre került probléma.

Ehelyütt lehetetlenség arra vállalkozni, hogy a gondolat nyomait az elmélet-történet fejezeteinek akárcsak villanásnyi megidézésével vázoljuk. Nincs mód arra, hogy Johann Jakob Rambach a hermeneutika alkalmazásával kapcsolatos gadameri interpretációját, illetve ennek kritikáját, Schleiermacher a hermeneutikai távolság áthidalásában a divinatorikus megértésnek tulajdonított módszertan jelentőségét, Dilthey a hermeneuta munkájának az *Erlebniss* (élmény) reflexív pszichológiai kitettségéből levezetett magyarázatát vagy az antropológiai megértés *sine qua non*ként felfogott

¹³ Mészáros 2021: 14.

gadameri horizontösszeolvadás ügyét tanulmányozzuk. Ugyanakkor, amennyire rendkívül fontos Mészáros Csaba felvetése a hermeneutika az antropológiai megértésben, és különös tekintettel a tudásterület meritumának a meghatározására irányuló kísérletben játszott szerepére, legalább annyira lényeges lenne ennek konkrét kifejtése. Az erre vonatkozó igény legalapvetőbb oka a hermeneutikának a tanulmányban következetesen módszerként történő említése, ami magának a modern hermeneutika történetének talán egyik legvitatottabb tézise.

A végletekig leegyszerűsítve, a hermeneutika módszerértékével kapcsolatos nézetkülönbségek három nagyobb tradíció mentén írhatók körül, amelyek ideális esetben az írott szöveg jelentésének megértésfeladatára vonatkozóan bontakoztak ki. Az úgynevezett „romantikus” tradíció felfogásában a hermeneutika a szöveg (el)rejtett jelentésének a feltárására irányuló értelmező erőfeszítés.¹⁴ Ezzel szemben szigorú filológiai értelemben, ahogy azt Kerényi Károly világossá tette, a hermeneutika a nyelv a szövegben tetten érhető képessége, amennyiben megérteti magát az erre ráutalt – és jó esetben ráhagyatkozó – értelmezővel.¹⁵ Végül, de nem utolsósorban a hermeneutika filozófiai értelemben az emberi létmodusz egzisztenciális előfeltétele és egyben meghatározó tartalma.¹⁶ A modern antropológia interpretív szemléletében kibontakozó, majd részben az ennek örvén a kritikai gondolkodásban keveredő hermeneutikai hagyományok módszerértékét firtató elemzések jellemzője, hogy a homályban hagyják a fenti tradíciók az alkalmazás szempontjából egyébként döntő jelentőségű megkülönböztetését. Másként fogalmazva, Mészáros Csaba tanulmányában a hermeneutika antropológiai módszerértékét elsősorban ahhoz a tételhez kapcsolja, mely szerint, amennyiben „*ami empirikusan nem igazolható, az esetek többségében hermeneutikai módszerekkel pontosítható, gazdagabb értelmezésekkel ruházható fel.*”¹⁷

A gondolat, bár pontosan nem azonosítható forráshelyhez utal, leginkább Heidegger a *Lét és idő* 32.§-ban kifejtett értelmezéséhez kapcsolható.¹⁸ A husserli fenomenológia kritikájára épülő elemzésben Heidegger a megértés előzetesség-struktúráját írja le, ami a hermeneutika körszerű folyamatként történő elgondolását tartalmazza, de egyben a Husserlnél a megértésben fontos szerepet játszó intuitivitás elutasítását jelenti.¹⁹ Szempontunkból két fontos és megválaszolásra váró kérdés mindenképpen előtörlakszik. Egyrészt kérdés, hogy Mészáros Csaba felfogásában a hermeneutikai kör az antropológiai megértésben az empirikus tapasztalatok hiányosságait ellensúlyozó módszertani eljárásként miként hajtja végre értelemkiegészítő, – mondhatni – jelentéskonstitutív munkáját? Mi itt a megértő értelem ismereteinek a forrása: a tárgyra vonatkozó előfeltevései, az analógiás párhuzamként kiaknázható „*korábbi*” konkrét tapasztalatai, esetleg az „*elrejtett*” jelentés azonosítása érdekében a részlegesen sikeres empirikus megismerésfolyamat eredményeként aktiválódó intuíció? Továbbá – és nem beszélve itt a megértő értelem saját interpretációs munkájára irányuló önreflexi-

¹⁴ Grondin 2002: 46–50.

¹⁵ Kerényi 1974: 8.

¹⁶ Grondin 2002: 135–153.

¹⁷ Mészáros 2021: 14.

¹⁸ Heidegger 1989: 289–296.

¹⁹ Lengyel 2017: 49–50.

ójáról – kérdés ennek a megértésfolyamatra gyakorolt hatása, az interpretív szituáció bonyolódásában játszott szerepe.

A fenti kérdések megválaszolása, ahogy a dolgozatban bemutatott számos további gondolat elemzése, például a tudásterületeinken bonyolódó diszciplináris határviták tudománytörténeti jelentőségét demonstráló Lowie és Radcliffe-Brown levélváltás részleteinek a tanulmányozása,²⁰ ahogy a hermeneutikának az antropológia és az etnográfia meritumát képező közös ismerettárgy nyomozásában játszott szerepének a tisztázása, jelen rövid szövegben nem lehetséges. Ezért, végezetül csupán Mészáros Csaba dolgozatának a tudásterületeink közös ismerettárgyának azonosítását szolgáló zárókövetkeztetésével foglalkozunk.

Amint arról a fentiekben esett már szó, Mészáros Csaba az etnográfia és az antropológia közös kutatási programjának „kemény magját” Lakatos Imre tudományfilozófiai elméletének alkalmazásával kísérel meghatározni elemzésében. Alapgondolata, hogy mindkét tudásterület kutatási programját három kérdés metszetében és az ezekre adott pozitív válaszok értelmezésén keresztül definiálhatjuk. A kutatás tárgya, a tárgyból megismerhető tartalom és a megismerést szolgáló, a tárgytól elválaszthatatlan attribútumok a két tudásterület közös alaptémájának definícióját előfeltételező egymást kiegészítő szempontok.

Már Arisztotelész is foglalkozott az *antroposz*, az ember nembeli különállására vonatkozó reflexív tudatosságunk nyelvi alakzatával, az általános név tartalmával, ami arra szolgál, hogy minden más létezőtől megkülönböztessük önmagunkat. Mészáros Csaba álláspontja, hogy az *anthroposz* terminusértékű jelentéstartománya, ahogy erre a tudásterület megnevezése is világosan utal, az antropológa/(etnográfia) ismerettárgya. Pontosabban tudásterületeink közös ismerettárgya a létezők eme osztályába sorolható minden entitást meghatározó attribútum, a közösség, a közösségképesség, és az ebből következő tevékenységformák, továbbá cselekvésemények minden megnyilvánulása, amelynek leírására alkalmazott két általános fogalmunk: társadalom és kultúra. A gondolat a modern szociokulturális antropológia/(etnográfia) holisztikus tudományethoszával összhangban álló következtetés, ami egyúttal harmonizál a tudásterület(ek) (művelők) identitás eszményével, de véleményem szerint mindez kiegészítésre szorul.

Mészáros Csaba dolgozatának eredeti célja, hogy a diszciplináris elhatárolás körüli viták okát és ezek minden következményét a közös ismerettárgy azonosításával felszámolja. Az *antroposz* fogalmában adott és az ennek tanulmányozására fenntartott, egyidejűleg empirikus és hermeneutikai – hibrid – módszertani eljárás eszközével megfogalmazott ismeretek szolgálnak bizonyítékkul arra, hogy a két tudománytevékenység – antropológia és etnográfia – lényegében homológ. Magam részéről és kiegészítő szándékkal inkább arra szavaznék, hogy a közös ismerettárgy – diszciplináris meritum – megnevezését pontosabban kifejező fogalom maga az *antropológia*.

²⁰ A kérdés értelmezésében különösen fontos lehet Ernst Mach pozitivist tudományfilozófiájának Lowie nézeteire gyakorolt hatása, amelyet ugyancsak a két tudós között fennmaradt levelezés elemzéséből ismerhet a tudománytörténet. Vö. Mach–Lowie 1947: 65–68.; Harris 1968: 345–347.

Tehát az etnográfia és az antropológia közös ismerettárgya az *antropológia*, de nem azonos, hanem egymást kiegészítő és egymást kölcsönösen feltételező értelemben. Mit jelent ez?

Az antropológia-fogalom jelentéstartalma a tudománytörténet nagyon érdekes és értékes eszmei öröksége, valamint koncepcionális elve. Az *antroposz*, a tudásterületek nembeli különállásának kategorizálására és az erre vonatkozó nyelvi-reflexív tudatosságunk rögzítésére szolgál, ahogy erről már esett szó. A *logosz* értelemtartalmával – nyelv, ész, értelem, világ-lételv (Arisztotelész) – kiegészítve létrehozott összetétel ontológiai, fenomenológiai és hermeneutikai értelemben is túlmutat az *antroposz* fogalmán. Az *antroposz* és a *logosz* értelmi reflexió formájában megvalósuló egymásvonatkozása, az erre irányuló általános tudás, mely szerint az *antroposz* és a *logosz* létezésük kölcsönös előfeltételei, fontos tapasztalatunk. Ennek következménye az a társadalom- és kultúráteremtő teljesítmény, amelynek tanulmányozására az antropológia és az etnográfia vállalkozik. A két tudásterület tárgya ebben az értelemben ugyanaz, de eltérő aspektusból. Tehát az etnográfia és az antropológia közös ismerettárgya az *antropológia*, de nem azonos, hanem egymást kiegészítő és egymást kölcsönösen feltételező értelemben. Az etnográfia (néprajz) alapszemlélete szerint az *antropológiában* az ember reflexív kultúra és társadalomteremtő képességének manifest produktumát, faktikus következményeit, az ismerettárgy „objektív” leírásának a feltételeit tanulmányozza és valósítja meg. Ezzel szemben az antropológia tudásterületének alapszemlélete szerint az *antropológiában* az ember társadalom- és kultúráteremtő képességének a mikéntjét az értelmező analízis gyakorlatával vizsgálja és tárja fel. Ezek szerint az etnográfia (néprajz) azt kívánja megérteni, hogy mi az, amit az ember a szociokulturális teljesítményében faktikus értelemben létrehoz, míg az antropológia elsősorban azt tanulmányozza, hogy mi módon teremti meg, miként hozza létre ugyanezt. A diszciplináris szemléleti különbség lényege a „mit” és a „hogyan” szembenállása, ami egyúttal az elméleti, a módszertani és a fogalmi apparátusban mutatkozó eltérések magyarázatának is kiindulópontja.

Azt gondolom, hogy az antropológiában és az etnográfában a kultúra- és társadalomkutatás két aspektusa a tudományos megértő tevékenység gyakorlatában szükségszerűen és egyidejűleg, de eltérő hangsúlyokkal jut érvényre. Véleményem szerint Mészáros Csaba dolgozata fontos, a kortárs hazai szakmai párbeszéd egyedülálló kezdeményezése, ami azt szolgálja, hogy az etnográfia és az antropológia között kibontakozott, de évtizedek óta megrekedt diskurzust a holtpontról kimozdítsa. A dialógus esélyéért, amelyet írásával teremtett köszönetet kell mondanunk. Tudásterületeink elemi és kölcsönös érdeke, hogy a lehetőséggel élve, mind a diszciplináris értelemben érintett tudósközösségeink, mind a társtudományok művelői számára bizonyításra kerüljön a hazai etnográfia és antropológia egymást kölcsönösen inspiráló diszkurzív termékenysége.

Irodalom

AHMAD, Irfan

2021 *Anthropology and Ethnography Are Not Equivalent*. New York-Oxford: Berghahn.

FEYERABEND, Paul

1999 *Három dialógus a tudásról*. Budapest: Osiris.

2001 *A módszer ellen*. Budapest: Atlantisz.

FOUCAULT, Michel

2000 *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris.

2001 *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.

GADAMER, Hans-Georg

1984 *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.

GRONDIN, Jean

2002 *Bevezetés a filozófiai hermeneutikába*. Budapest: Osiris.

HARRIS, Marvin

1968 *The Rise of Anthropological Thought*. New York: Columbia University Press.

HEIDEGGER, Martin

1989 *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.

INGOLD, Tim

2014 That's Enough about Etnography *Journal of Ethnographic Theory* 4 (1) 383–395.

KERÉNYI Károly

1974 *Hermeneia und Hermeneutike in Griechische Grundbegriffe*. Zürich: Rhein Verlag.

KÉZDI NAGY Géza

2008 *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

LENGYEL Zsuzsanna Mariann

2017 A hermeneutikai kör és az előítéletek problémája. *Erdélyi Múzeum*, 79 (4). 47–62.

MACH, Ernst – LOWIE, Robert

1947 Letters from Ernst Mach to Robert Lowie, *Isis*, Vol. 37, No. 1–2, 65–68.

MASTERMANN, Margaret

1970 The Nature of a Paradigm. In Lakatos, Imre ed. *Criticism and Growth of Knowledge*. 59–90. Cambridge: Cambridge University Press.

MÉSZÁROS Csaba

2021 Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt). *Ethnographia*, 132. évf. 2021/1. 1–21.

NIEDERMÜLLER Péter

1994 Paradigmák és esélyek, a vagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 13–14. 89–129.

Biczó Gábor

Egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

e-mail: biczo.gabor@ped.unideb.hu

Emberek, ágensek és hálózatok Hozzászólás Mészáros Csaba: Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt) című tanulmányához

A 2021-es esztendőben kétségtelenül jelentős mérföldkőhöz érkezett a magyar szociokulturális antropológia, hiszen az antropológia hazai alakulástörténetének kiemelt pontjaként az MTA Néprajztudományi Bizottságának keretében 2021 tavaszán létrejött a Kulturális Antropológia Munkacsoport. Ugyanebben az időszakban a kilencvenes évek óta megtörtént generációváltás egyik kiemelkedő alakja, Mészáros Csaba a jelenleg tárgyalt tanulmányában¹ a magyar néprajztudomány és szociokulturális antropológia közötti viszonyok újabb lehetséges értelmezési keretét vázolja fel.² Teszi ezt annak érdekében, hogy a kuhni tudományos paradigma modelljének kritikáján keresztül³ meghaladja a „zárt és ellentétpárokból építkező”⁴ – és hozzátehetjük, hogy a személyes ellenérzéseket és érzelmeket sem nélkülöző – gondolkodásmódot, ami a kilencvenes évek elején a résztvevők számára kétségtelenül egzisztenciális vonatkozásokkal is bírt. Mészáros Lakatos Imre tudományfilozófus munkásságára alapozza írását, ami az átalakított kereteknek köszönhetően új mederbe tereli a két terület hazai összefüggéseivel foglalkozó tudományelméleti és történeti diskurzusokat.

A kérdés ugyanakkor továbbra is fennáll: vajon tényleg elképzelhetetlen lenne magyar környezetben, hogy a dichotóm és szembenállást erősítő gondolkodást meghaladva fogadjuk el a magyar néprajztudomány és szociokulturális antropológia tudományterületi különbözőségét, a két diszciplína valamikor közös gyökerekből mára egyre inkább megmutatkozó tudományos önállóságát? Miért most került ismét középpontba a kettő viszonyának és a határok megvonásának vagy éppen felszámolásának kérdése? Mit nyerünk és mit veszítünk egyik vagy másik értelmezési keret (összetartozás vagy különállóság) használatával? És vajon mi található ezen a dichotómiákra vagy éppen azok hiányára építő diskurzuson kívül? A jelen tudománytörténeti pillanat nem csak az antropológia és néprajz határvonalaira vonatkozó „kritikai átértékelés” lehetőségét teremti meg, hanem sürgeti a társadalom- és humántudományokat érintő kortárs kihívások átgondolását is. Például azt, kapcsolódva a Múzeumok Nemzetközi Tanácsa (ICOM) által 2019-ben vitára bocsátott új múzeumdefiníció első mondatához,⁵ hogy miként válhat az antropológia és néprajz olyan „demokratizáló, inkluzív és többszó-

¹ Mészáros 2021.

² Jelen szöveg a MTA Kulturális Antropológiai Munkabizottság első nyilvános rendezvénye keretében 2021. november 16-án megtartott vita egyik előadásának írott változata. Ezúton is köszönöm a szervezőknek a lehetőséget a hozzászólásra!

³ Ehhez kapcsolódóan a részleteket lásd ugyanebben a lapszámban a filozófus Turboly Ádám (2022) Mészáros Csaba cikkéhez írott hozzászólásában.

⁴ Mészáros 2021: 1.

⁵ „A múzeumok a múltról és a jövőről szóló kritikai párbeszéd demokratizáló, inkluzív és többszólamú terei.”

lamú” tudományos szintérré, amely megteremti a kritikus és a társadalmi nyilvánosságban is tudatosan szerepet vállaló párbeszédet a múltról, a jelenről és a jövőről? Mít tud nyújtani egyik és másik, vagy a kettő együtt a 21. század elején a tudománynak és a magyar társadalomnak?

A 2020 januárjában megtartott, *A néprajz és a társtudományok* alcímet viselő konferenciaelőadásomban antropológia és néprajztudomány kapcsolatát a kettő közötti viszonyrendszeren túlmutató komplex hálózat keretébe helyeztem. Emellett a kortárs kihívásokat tárgyaltam.⁶ A komplex hálózat részét képezte az 1. interdiszciplinaritás; vagyis a klasszikus társtudományokon (pl. a hely- és társadalomtörténeten, irodalomtörténeten vagy régészen) kívül más diszciplínák (pl. ökológia, szociolingvisztika vagy a szociológia kvalitatív ága). A 2. a nemzetközi viszonylat, vagyis a magyar és kelet- vagy közép-európai térségben tudományos munkát végző nemzetközi antropológusok és néprajzkutatók. Továbbá 3. azok a diszciplínához kapcsolódó szereplők, akik nem feltétlenül résztvevői a klasszikus akadémiai tudástermelésnek, de hozzájárulnak a tudásterületen belüli tudás konstituálásához. Például 3.1. gyakorlati tudást termelnek (muzeológusokként vagy praxisantropológusként – *practicing anthropologist*), vagy 3.2. ők az adott kutatási vagy alkalmazott téma helyi érintettjei, vagy esetleg önkéntes néprajzi gyűjtői (transzdiszciplinaritás).

Hozzászólásomban a továbbiakban röviden felvázolom a fenti hálózatképzetet (interdiszciplinaritás, nemzetköziség és transzdiszciplinaritás) a Bruno Latour francia antropológus és tudományfilozófus nyomán tovább gondoló értelmezési keretet, a *működésben lévő tudomány*⁷ elképzelést, miközben Mészáros Csaba cikkének néhány pontjára reagálok.

KEMÉNYMAG-KONCEPCIÓ ÉS MŰKÖDÉSBEN LÉVŐ TUDOMÁNY

Az alábbiakban Mészárosnak a keménymagra vonatkozó kijelentései és a Latour tudománykonceptiója közötti kapcsolódásokat tárgyalom röviden. Mészáros a keménymag-konceptióban három pontot körvonalaz: Az 1. pont szerint „*A kutatás tárgya az ember(ek csoportja), vagyis az anthropos*”, ami már a tudományterület elnevezésében is egyértelműen megmutatkozik.⁸ Ez a kutatás tárgyára vonatkozó ontológiai kérdésfeltevés. A 2. elem, az ismeretelméleti horizont (mi ismerhető meg belőle?), ahol a szerző a társadalomtudományos empirikus elemzési módszerek és a „*bölcsészettudományokat átítató hermeneutika*” ötvözéséről beszél. A 3. szerint a kutatás tárgyának „*legfontosabb, tőle leválaszthatatlan attribútumaihoz*”: a közösségi jelleg tartozik.⁹

Ha ezt a három szempontot – vagyis a kutatás tárgyát, a kutatás ismeretelméleti horizontját és a kutatott tárgy közösségi jellegét – vesszük szemügyre, akkor felvetődik a következő kérdés: vajon ennek a három alapvető jellemzőnek a nyomán nem

⁶ Lajos 2020.

⁷ Kutrovátz 2013: 137.

⁸ Mészáros 2021: 15.

⁹ Mészáros 2021: 15.

tágítható-e ki azoknak a tudományterületeknek a köre, amelyek ugyanezen „közös tudomány keménymagját”, vagyis ugyanezt a néhány alapgondolatot vallják magukénak? Gondolok itt például a szociológiára, a nyelvészetre, de akár a szociálpszichológiára is. Vagy másként fogalmazva, miként lesz az antropológia, néprajz, etnológia hasonló vagy eltérő, például a szociológiától és a nyelvésztől, különösen, teszem azt, a néhány évtizede az etnográfiai fordulaton keresztülment szociolingvisztikától a fenti keménymag-koncepció alapján? A szerző maga is felveti a Lakatos-féle elméleti keret használatával kapcsolatos problémát, miszerint az, jelen állapotában magában hordozza az antropológia és néprajz feloldódásának veszélyét a többi társadalom- és humántudomány között.

A keménymag első pontja, vagyis a „*kutatás tárgya az ember*” esetében egyértelmű, hogy ez a kijelentés helytálló az antropológiára (*anthropos* és *logos*) vonatkozóan, ami egyszerre foglalkozik az absztrakt és a konkrét emberrel. De vajon ugyanez állítható-e a néprajzról (*ethnos* és *graphos*) vagy az etnológiáról (*ethnos* és *logos*) – vagyis, hogy tárgya az ember és a nevében is benne van a tárgya?

Továbbá a fenti kijelentés nem foglalkozik azzal, vajon a kutatás tárgya miként létezik, avagy milyen annak ontológiai státusza. A tudományos világban két álláspontot szokás megkülönböztetni: az egyik szerint a kutatás tárgyai objektív módon, avagy a kutatóktól függetlenül léteznek, a másik oldalon pedig azok állnak, akik szerint a kutatás tárgya nem több a kutatói konstrukciónál.¹⁰

Bruno Latour meghaladja ezt a kettősséget és egy hálózatszerű szerveződést javasol értelmezési keretnek a lapos ontológia alapján. Ebbe a kutatón és a kutatás tárgyán túl beletartoznak „*még különböző kísérletek, mérési és megfigyelési eszközök, tárgyak, tudományos elméletek, világnézetek és szövetségesek*”¹¹ és közöttük nincs szintbeli különbség. Ez az ontológia egyszerre materiális és relacionális, benne elsősorban a találkozás a lényeges.¹² Latour szerint a kutató „*egyszerre hozza létre tárgyát és hagyja magukat a dolgokat cselekedni*”.¹³ A tudományos „*tények*” így egyrészt a kutatónak, másrészt a dolgoknak köszönhetően konstituálódnak, vagyis a folyamat során egy közös konstituálás a jellemző.¹⁴ Ez azt is jelenti, hogy az emberek mellett a nem emberek is szerves, aktív részei a kutatás és a tudás létrehozása folyamatának, hiszen egy olyan világról van szó, ahol az „*emberek egy folyamatosan változó hálózat részei, ahol az ágencia tekintetében sem a természet, sem az emberek, sem a tárgyak nem élveznek elsőbbséget*”.¹⁵

Latour hűen az antropológia sajátos perspektívájához és távol a tudományfilozófiától a „*karosszék-tudományfilozófusi*”¹⁶ hozzáállást egy léptékváltással lecseréli és résztvevő megfigyeléssel mikroszinten vizsgálja a kutatók és tudósok kulturális tevé-

¹⁰ Berger 2008: 81.

¹¹ Berger 2008: 82.

¹² Wilhelm 2016: 223.

¹³ Berger 2008: 82.

¹⁴ Berger 2008: 82.

¹⁵ Wilhelm 2016: 223.

¹⁶ Latour 1999: 2.

kenységként értelmezett munkáját, cselekvéseit.¹⁷ Vagyis a tudomány működésének kutatásába bekerülnek a kutatói gyakorlatok és a laboratórium is mint a kutatás helyszíne, és nem csak a tudományos elméletek, módszertan és a tudományszociológiai aspektusok tanulmányozására helyeződik hangsúly. Latour és Woolgar (1979) azokat a folyamatokat teszik vizsgálat tárgyává, amelyek a „tudósok egymás közti és másokkal folytatott interakcióiban [...] szerintük a tudományos hiteket, a tudományos eredményeket alakítják”.¹⁸

Mindennek köszönhetően a tudósok munkahelye, mint terep jelenik meg, ahol meg lehet ismerni és le lehet jegyezni a „tudományos közösség (törzs) tagjainak szokásait, hitvilágát, a világról alkotott sajátos tudásukat”.¹⁹ Latour kutatásai nyomán világossá vált, hogy a tudás „nem külső és objektív, a természetből kicsikart válaszok gyűjteménye, hanem a különböző törzsek, illetve tudományos laboratóriumok [...] által létrehozott, bonyolult, szinte már-már kibogozhatatlan előállítási folyamat eredménye”.²⁰ „Ha a tudás egy létrehozási folyamat terméke, akkor a kutatónak az azt generáló praxist kell rekonstruálnia”,²¹ avagy a „készülő, a működésben lévő tudományt”²² kell tanulmányoznia. Azokat a tevékenységeket, amelyeket „éppen csinálnak a tudósok” és amelyek természetük szerint „bizonytalan, esetleges, átpolitizált, érdekvezérelt, oportunista stb.” jellegűek.²³

Latour a cirkuláris referencia elképzelését egy etnográfiai terepmunka tapasztalatai alapján fejtette ki. Ennek során résztvevő megfigyelőként vizsgálta egy olyan kutatócsoport működését és a tudástermelés folyamatát, ami a braziliai őserdő és szavanna közötti határmezsgyét kutató botanikusokat is magában foglalt. A cirkuláris referencia szerint a szavak és a dolgok között nem szakadék van, hanem több kisebb transzformáció során lesznek a dolgokból szavak²⁴ és a „tárgyak” bevitele a diskurzusba a tudományos diskurzus rendjének megfelelő módon megy végbe.²⁵ A „bevitelnek”, vagyis a transzformációknak visszakövethetőnek, „visszafordíthatónak”, vagyis jól dokumentálnak kell lennie, hogy a tudóstársak azt ellenőrizni tudják. A cirkuláris referencia megfelelő működése akkor valósul meg, „ha az összes lépést – vagyis minden egyes transzformációt – elvileg visszafelé is el lehet végezni, a láncolatnak nem szabad egy ponton sem megszakadnia. Referencia akkor alakul ki, ha a láncolat ép marad, »benne az igazság cirkulál, mint az elektromosság egy dróton keresztül«”.²⁶

A fentiek alapján látható, hogy a latour-i működésben lévő tudomány elgondolás szintén felülírja a néprajz és antropológia viszonyának ellentételezésekben történő elképzelését. Ugyanakkor Mészáros keménymagkoncepcióját is. Teszi ezt azért, hogy

¹⁷ Ennek egyik első példája Latour–Woolgar 1979.

¹⁸ Szabari 2008: 502.

¹⁹ Szabari 2008: 500.

²⁰ Szabari 2008: 501.

²¹ Berger 2008: 80.

²² Kutrovátz 2013: 137.

²³ Kutrovátz 2013: 137.

²⁴ Latour 1999: 69.

²⁵ Berger 2008: 76.

²⁶ Latour 1999: 69.; Berger 2008: 77.

a tudományos tényeket konstruálnak tekinti, miközben a „*konstrukciós eljárás olyan 'szerkezet' használatával jár, amely elrejt az előállítás nyomait*”.²⁷ Emellett Latour a tudományos gyakorlatok és a tudományos tudás létrejöttének folyamatába beemeli a nemembereket hálózatszerű elrendezésben az emberekkel.

ANTROPOLÓGIA, MINT TUDOMÁNY, RETROSPEKTIVITÁS ÉS KEMÉNYMAG

Mészáros szerint az antropológiai és néprajzi kutatásokban léteznek olyan kérdések, „*amelyek empirikusan ellenőrizhetők*”, például az eszközhasználat, és olyanok is, „*amelyek empirikus ellenőrzésének lehetőségei rendkívül korlátozottak, vagy egyenesen lehetetlenek*”, mint pl. egy közösség világképe, hiedelemvilága, erkölcsé.²⁸ A szerző az empirikus ellenőrzés hiányosságaival hozza összefüggésbe azt a kérdést, miszerint vajon tudományos tevékenység-e az antropológia művelése. A kétely, ami az antropológia, mint tudomány megkérdőjelezését hivatott kifejezni azonban messzebbre nyúlik vissza, gyakorlatilag egyidős a diszciplína történetével. Ez azt jelenti, hogy az „*antropológia mibenlétét illető általános és reflexív szemléletű*”²⁹ felvetés megfogalmazása, az „antropológiatudomány státuszát érintő kételyek” hangoztatása kezdetektől szerves és többé-kevésbé reflektált része az antropológia történetének.

A tanulmányban olvasható egy részletesebben tárgyalt tudománytörténeti eset, Lowie és Radcliffe-Brown levelezése, ami bár kiragadottnak tűnik, de néhány fontos elemre felhívja a figyelmet. Például kétségtelennek tűnik, ahogy maga Mészáros is megfogalmazza (2021), hogy a tudománytörténet és elmélet tárgyalása, retrospektív módon sok esetben átírja az adott korban tapasztalt diszciplináris különbségeket vagy fordítva, az egyes tudományterületeket összekötő azonosságokat. Vagyis az igazi kérdés az, hogy „*miképp lehet az, hogy történeti távlatból visszatekintve a diszciplináris különbségek és az inkongruensnek vélt kutatási módszerek egységesnek, egymással összeegyeztethetőnek tűnnek*”³⁰ és mi húzódhat emögött, létezik-e egy közös mag. A levelezésből kiemelt idézetek emellett azt a kérdést is feszegetik, hogy vajon ki és mi alapján mondhatja meg, hogy adott kutató melyik tudományterülethez tartozik? A tudománytörténetet író szerző vagy maga a valamelyik kategóriába sorolt kutató.

Sokat emlegetett megállapítás, hogy a személyes meghatározottságok és a szocio-kulturális sajátosságok stb. nagymértékben befolyásolják a szakemberek tudományos beállítódását. Vagy azt, hogy milyennek tekintik az „*empirikus bázis és a tudományos következtetés közötti kapcsolatot*” és „*milyen mértékben tekintik tudományos tevékenységnek az antropológiai kutatást*”.³¹ Azaz a kutató pozícionáltsága³² és szituáci-

²⁷ Latour–Woolgar 1979: 176.; Szabari 2008: 513.

²⁸ Mészáros 2021: 4.

²⁹ Biczó 2019: 16.

³⁰ Mészáros 2021: 11.

³¹ Mészáros 2021: 6.

³² Rosaldo 2003.

óba ágyazott tudása³³ elválaszthatatlan attól, hogy miként gondolkodik és cselekszik. Lamphere és munkatársai szerint az „*antropológus saját pozícionáltsága többdimenziós és a kontextus, valamint a történelmi körülmények függvényében változó*”,³⁴ és egyaránt befolyásolja az adatgyűjtés és feldolgozás folyamatát.

Mészáros alapelvei között szerepel az, hogy a tudományterületen végbemenő „*változásokat*” tudományszociológiai közegükön túl érdemes megvizsgálni egy „*szélesebb szociokulturális közegben is*”.³⁵ Ha Lowie és Radcliffe-Brown levelezésének tárgyalásakor szisztematikusan emeljük be az elemzésbe azt a tudományos és szélesebb szociokulturális (1930-as évekbeli) kontextust is, amiben az megtörténik, nem felejtkezhetünk el például arról sem, hogy a két nevezett személy antropológia- és etnológiafelfogása két eltérő hagyományból táplálkozik. Előbbi a német gyökerű, elsősorban a Tylor-féle kultúrafogalomra alapozó boasi amerikai hagyományba ágyazódik, utóbbi a durkheimi gyökerű, elsősorban a társadalom fogalmára alapozó britbe.³⁶ Továbbá azzal is foglalkozni kell, hogy Radcliffe-Brown az antropológiát a társadalom természettudományának tekintette és ő maga is jelentősen hozzájárult a gyakorlat elméletének kidolgozásához. Vagyis a modern amerikai alkalmazott antropológia önállósodását elősegítő folyamatokban strukturális funkcionista nézetei, mások, például a boasi szemléleti örökség, mellett meghatározóak voltak. Többek között Radcliffe-Brown nyomán is megerősödött és általánossá vált az a felismerés, miszerint a „*Másik*” megértése a szociokulturális viszonyok értelmezésén és a működési zavarok tisztázásán keresztül gyakorlati ismeretek forrása lehet, megalapozva a szakszerű beavatkozó-cselekvő gyakorlatot.³⁷

KEMÉNYMAG-KONCEPCIÓ ÉS A TUDOMÁNYOS PROGRAMOK MILYENSÉGE

Mészáros a következő gondolatmenetből vezeti le a keménymag-konceptiót: 1. „*Az antropológia/néprajztudomány változásairól, az egyes módszertani javaslatok státuszáról retrospektív módon pontosabb képet lehet alkotni, mint a javaslat megtételének időpontjában.*”³⁸ Latour erre azt mondja, hogy a mikroperspektíva hozzásegít a működésben lévő tudomány megfigyeléséhez, tanulmányozásához – ami egyaránt lehet jelenfókuszú vagy múltbeli vitákat tárgyaló.

Mészáros így folytatja: 2. „*Az egyes változásokat nemcsak tudományszociológiai közegükben érdemes szemlélni, hanem egy szélesebb szociokulturális közegben is.* 3. *Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a tudománymetodológiai szempontok érvényesítéséről le kell mondani, eltekintve az elméleti-módszertani változások párbeszédnek, genealógiájának vizsgálatáról.* 4. *A néprajztudományt/antropológiát egyszerre*

³³ Haraway 1988/1994: 121–141.

³⁴ Lamphere et al. 1997: 5.

³⁵ Mészáros 2021: 6., 12.

³⁶ Eriksen–Nielsen 2013: 58.

³⁷ Biczó 2019: 123.

³⁸ Mészáros 2021: 12.

jellemzi az empirikus bázishoz való ragaszkodás, valamint az a hermeneutikai kör, amely a kutatott tárgy és a kutató között létrejön. 5. E kettősség miatt az antropológiában/néprajztudományban jelentős mértékű a pluralizmus mind módszertani, mint episztemológiai szempontból, és ezért egyszerre tekinthető társadalom- illetve bölcsészettudománynak. 6. Nincsen olyan módszer, amellyel a néprajzi, etnológiai, antropológiai stb. kutatások egyes stílusai, iskolái között pontos határt lehetne húzni. 7. Mindezek alapján elmondható, hogy a tudományos paradigmák egymásutánisága, a normál tudomány gondolata, valamint a tudományos forradalom, mint elméleti keret nem mutat rá kellő pontossággal azokra a folyamatokra és párhuzamosságokra, amelyek tudományágunk történetét meghatározzák”.³⁹

Amennyiben az antropológiai kutatás módszerét, illetve perspektíváját, vagyis a résztvevő megfigyelést alkalmazzuk a tudományt vizsgáló kutatások esetében, akkor a kutatói cselekvések tanulmányozásával a jelenben fogalmazhatunk meg megállapításokat a tudományos program sikerességére, avagy az emberek és nem emberek közötti asszociációk mennyiségére és minőségére, a hálózat „huzalozottságának” jellemzőire vonatkozóan. Amikor a kutatói tevékenységeket megfigyelés tárgyává tesszük, akkor az az elképzelés érvényesül, miszerint a „benntürelt” tudáskészletének megismerése együtt jár azzal, hogy olyan összefüggéseket hoz létre az antropológus, ami a cselekvők, jelen esetben a kutatói közösség tagjai számára nem, vagy nem teljesen érzékelhetők – függetlenül attól, hogy a kutatók nagy százaléka reflexíven viszonyul saját praxisához. Ezzel a lépéssel azt a szemléletet követjük, ami a megismerés és értelmezés folyamatában a kutatói praxisban összetartozó (fizikai, szellemi vagy társadalmi) dolgokat nem választja mereven szét egymástól.

Latour munkája is épít a tudományos kutatási programok, Lakatosra (1999) visszavezethető kifejezésére, ahogyan Mészáros is él ennek a kifejezésnek a használatával. Latour esetében a kutatási programok egyaránt magukban foglalják az embereket és a nem embereket is és a kérdés az, hogy miként kapcsolódnak össze egymással, hogy kerülnek egy asszociációba. „A kutatási programoknak oly módon kell asszociálniuk egymással elméleteket, fogalmakat, osztályozásokat, nem embereket, megfigyelési eszközöket és technikákat, intézményeket, világnézeteket vagy akár politikai cselekvőket és ideológiákat, hogy azok ne mondjanak ellent egymásnak”.⁴⁰ Latour szerint az emberek és a nem emberek is csak más elemekkel összefüggésben és kölcsönhatásban léteznek egy hálózat keretében, amelyben minden elem cselekvőképese, ágenciával rendelkezik. Az egymással kölcsönhatásban létezés oly módon történik, ahogy a különböző elemek az asszociációs viszonyrendszerben helyet találnak maguknak.⁴¹

Latour is, Lakatoshoz hasonlóan, versengő kutatási programokról beszél. A kutatási programok közötti különbség azonban az, hogy ezekben a nem emberek milyen jól artikuláltak és mennyi másik elemmel – mint pl. fogalmakkal és elméletekkel – kapcsolódnak össze az asszociációs viszonyrendszerben.⁴² Ennek köszönhetően

³⁹ Mészáros 2021: 12.

⁴⁰ Berger 2008: 83.

⁴¹ Berger 2008: 84.

⁴² Latour 1999: 161.

Latour gyengébb vagy erősebb, jobb vagy rosszabb artikulációkat és asszociációkat különböztet meg egymástól. Egy program akkor válik hanyatlóvá – Lakatos szerint degenerálódóvá –, ha az új elemeket a régiek kidobását követően helyezi el az asszociációs viszonyrendszerben. Akkor beszélünk virágzó – Lakatos szerint progresszív probléma-eltolódással rendelkező – kutatási programról, ha az új ismeretek a régiek mellé kerülnek, velük kapcsolatba, viszonyba lépnek be a programba. Azaz elemek közötti találkozások, relációk és asszociációk egyre sűrűbbek lesznek.⁴³ Vagyis ez esetben a „sikeresség” kérdése nem egy létező közös magra alapozott, hanem az új elemek integrációjának jellemzőire (mennyi és milyen szállal kötődnek egymáshoz).

A szélesebb szociokulturális kontextus vizsgálata elengedhetetlen a tudománytörténeti változások megértéséhez, ahogy Mészáros fogalmaz: „*a szociokulturális környezet, a kutatási és oktatási hagyományok, az adott történelmi helyzet és sok egyéb tényező nagyban befolyásolja azt, hogy az eddig tárgyalt ismeretelméleti és módszertani kérdésekre milyen választ ad egy kutató*”.⁴⁴ Sőt, ennél továbbmenve az is elmondható, hogy a tudománytörténeti változások, vagyis az antropológiatudomány elmélete, módszere és története a szélesebb szociokulturális kontextus átalakulásával párhuzamosan módosul, gyakorlatilag arra reflektálva, a külső környezettel kölcsönös összefüggésben alakul át.⁴⁵ Igaz ez az antropológia gyakorlati aspektusára is, hiszen az antropológiai tudás gyakorlati értéke már a tudományterület kezdeti időszakában megmutatkozik és a problémák kontextusának függvényében folyamatosan alakul a gyakorlat elmélete is.

A működésben lévő tudománynak egyik fontos aspektusa a tudományos tudás átörökítése, átadása, ami tulajdonképpen a „*működésben lévő tudósképzés*” kérdése. Ha ezt a magyar felsőoktatásban szemügyre vesszük, akkor azt láthatjuk, hogy az oktatási hagyományban jelentős különbség mutatkozik a néprajzkutató- és az antropológusképzés tananyagában. Ez nem meglepő, hiszen a szakok akkreditációja során szükségeszerű annak bizonyítása, hogy a létesítendő szak 70-80%-ban eltér, avagy maximum 20-30% erejéig azonos bármely más tudományterülettel, az antropológia esetében a szociológiával és a néprajztudománnyal. A leendő akadémiai szereplők elsődleges képzésében és szakmai szocializációs közegében tehát a gyakorlatban szignifikáns különbség mutatkozik a néprajz- és az antropológiaképzés területén. Vajon milyen hatásokkal fog ez járni a két terület viszonyára vonatkozóan a jövőben? Vajon a keménymag alapján történő összetartozást vagy a dichotómiákat meghaladó különállást, egymásmellettséget és kölcsönös megtermékenyítő hatásokat fogja ez erősíteni, illetve gyengíteni? Vajon amennyiben az antropológia a kemény mag szerves része akkor területe egyenértékű a néprajztudománnyal és ez a magyar akadémián belül még nagyobb láthatóságot fog jelenteni, mondjuk önálló antropológiai folyóirat formájában? Vagy esetleg a Magyar Néprajzi Társaság rendszeres támogatása mellett a MAKAT pénzügyi támogatásával fog együtt járni?

⁴³ Berger 2008: 84–85.

⁴⁴ Mészáros 2021: 7.

⁴⁵ Eriksen–Nielsen 2013.

Noha kétségtelen, hogy jelen rövid hozzászólás a fenti felvetésekre kimerítő választ nem kínál, de talán a felvázolt szempontok legalábbis elgondolkodtatják, s néprajz és antropológia összetartozása, illetve különállása kérdésének újrvizsgálatára készítetik azokat is, akik meggyőződésük szerint kész válaszokkal rendelkeztek.

Irodalom

BERGER Viktor

- 2008 Bruno Latour tudományképe és antropológiai megközelítésmódja. *Szociológiai Szemle* 2008/4. 72–92.

BICZÓ Gábor

- 2019 *A „Mi” és a „Másik”. Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlata az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig.* Budapest – Debrecen: L'Harmattan Kiadó, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

ERIKSEN, Thomas Hylland – NIELSEN, Finn Sivert

- 2013 *A History of Anthropology.* London: Pluto Press.

HARAWAY, Donna

- 1988 Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies* 14(3). 575–599.
1994 A szituációba ágyazott tudás. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* 121–141. Budapest: Replika Kör.

KUTROVÁTZ Gábor

- 2013 Bruno Latour. In Ropolyi László (szerk.) *Bevezetés a tudományfilozófiába.* 136–139. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

LAJOS Veronika

- 2020 Kortárs tudományos létkérdések és kihívások. Reflexió a magyar néprajz és szociokulturális antropológia viszonyára. In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 293–313. Budapest: L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

LAKATOS Imre

- 1999 A falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodológiája. In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia.* Budapest: Áron Kiadó.

LAMPHERE, Louise – RAGONÉ, Helena – ZAVELLA, Patricia (Ed.)

- 1997 Introduction. In (A szerzők a kötet szerkesztői is.) *Situated Lives: Gender and Culture in Everyday Lives.* 1–19. New York–London: Routledge.

LATOUR, Bruno

- 1999 *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies.* Cambridge – London: Harvard University Press.

LATOUR, Bruno – WOOLGAR, Steve

- 1979 *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts.* Princeton: Princeton University Press.

MÉSZÁROS Csaba

2021 Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt). *Ethnographia* 132. 1–21.

SZABARI Vera

2008 A tudománykutatás paradigmái. In Némédi Dénes (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. 465–518. Budapest: Új Mandátum.

WILHELM Gábor

2016 *Antropológiai tárgyalásmód*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Lajos Veronika

Egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, BTK, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék

e-mail: lajosvera@yahoo.co.uk

Kuhn, Lakatos, és tudományközi felhasználásuk mellékhatásai

BEVEZETÉS

Mészáros Csaba „Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt)” című tanulmánya az antropológia és a néprajz tudományközi viszonyainak és változásainak tudomány módszertani dimenziójáról nem pusztán a szűken vett szakma számára lehet rendkívül érdekes és tanulságos, hanem filozófiai szempontból is egy figyelemreméltó vállalkozás.¹ Egyszerre ad lehetőséget a párbeszédre és a reflexióra. Állítása szerint, amikor az antropológia és a néprajz történetét, illetve egymáshoz való viszonyát magyar nyelven tematizálták az elmúlt három évtizedben, akkor azt javarészt Thomas Kuhn fogalmi készletének segítségével tették. A tanulmány érvelése alapján a kuhni paradigmák elmélete ezen a területen alkalmatlan arra, hogy segítségével a tudományos fejlődést és a tudományon belüli változásokat megértsük. Am, hogy pozitív üzenete is legyen a gondolatmenetnek, Mészáros Csaba javasol egy alternatív megközelítést, nevezetesen Lakatos Imre *tudományos kutatási programokra* épülő elképzelését.

A kiinduló pontot egy paradoxon jelenti, noha inkább nehézségről van talán szó, semmint szigorú értelemben vett paradoxonról (feszültség esetén talán a feloldására is több ajtó nyílik meg és kevésbé kell kétségbe esnünk): miközben a paradigmaváltásokat az antropológián és néprajzon belül sokan ismeretelméleti, illetve módszertani megfontolásokkal motiválták, addig a helyzet megközelítésére javasolt értelmezési keret képtelen megragadni ezeket az ismeretelméleti szempontokat, a megoldást pedig valójába valamilyen szociológiai dimenzióba tolja. Ez által pedig ismeretelméleti, vagy kognitív szempontból megmagyarázhatatlanná válik, hogy melyik paradigma és miért lesz „jobb”, „haladóbb”, „sikeresebb”. Legfeljebb azt fogjuk tudni Kuhn alapján, hogy melyik paradigmának van több kutatási pénze, hogy fennmaradjon, vagy melyiknek él több, befolyásosabb képviselője. Ezzel szemben Lakatos Imrének, mondja Mészáros Csaba, van egy adekvát(abb) válasza, ami mind a tudományos elméletek váltakozását, mind pedig annak racionalitását képes megragadni és megmagyarázni.

Rövid írásomban ennek a nagyon izgalmas vállalkozásnak a kritikai megvilágítására törekszem, ugyanis úgy gondolom, amennyire izgalmas és hasznos a Kuhn-Lakatos ív eltérő tudományterületeken történő felhasználása (jelen esetben az antropológiára és a néprajzra ráhúzva), annyira problémás, vagy legalábbis veszélyes is lehet. Először azt mutatom be, hogy az állítólagos paradoxon miképp *árnyalható* Kuhn szempontjából, és internálisan mutatok rá Kuhn felhasználásának kérdéses pontjaira – vagyis arra, hogy mi történik akkor, ha Kuhnt a saját szemüvegén keresztül olvassuk, már

¹ Köszönettel tartozom Kotics Józsefnek és Vargyas Gábornak a meghívásért, amiért részt vehettem Mészáros Csaba tanulmányának vitáján és bepillantottam a Kulturális Antropológiai Munkabizottság munkájába. Hálás vagyok Karakas Alexandrának és Bárdos Dánielnek a hasznos tanácsaikért.

amennyire ez lehetséges. Ezt követően arra térek ki, hogy ezeken túl általában miért nehéz Kuhnt a társadalomtudományok kontextusában alkalmazni (ez az externális szempont). Majd Lakatos Imre keménymag elméletének egyetlen kritikus aspektusát elevenítem fel, hogy végül a negyedik szakaszban Kuhn és Lakatos magyar recepciójával zárjam az írásom.

THOMAS KUHN ELMÉLETÉNEK ALKALMAZÁSA

Kuhn alkalmazásának internális kérdése

Thomas Kuhn könyve, *A tudományos forradalmak szerkezete* (angol címe alapján a továbbiakban *Structure*) több szempontból is nagyon becsapós tud lenni. A huszadik századi filozófiában legalább három olyan izmust, vagy elképzelést lehet megnevezni, ami a filozófia szűken vett területén kívül is komoly karriert futott be, és amiktől az eredeti képviselői, megalkotói – látva a félresiklott karriereket – igyekeztek később elhatárolódni. Ilyen a bécsi logikai pozitivizmus, a harvardi operacionalizmus, és a szintén harvardi paradigmák elmélete. Közismert, hogy Kuhn, könyvének már az 1970-es második kiadásában számos ponton próbálta módosítani és finomítani az elképzeléseit a kritikák alapján, és az ezt követő években teljesen elhagyta a paradigma-elméletet, és radikálisan más irányokba indult el, lépten-nyomon hangsúlyozva az addigra már önálló életre kelt szörnyétől való elidegenedését. Hogy ez miért fontos? Mert függetlenül attól, hogy pontosan mit is akart Kuhn, egy ettől radikálisan eltérő kép olvasható ki a könyvéből, mint amit később az eszmetörténet felkapott, és amit egyébként Mészáros Csaba tanulmányában is tetten érhetünk.

Mit érdemes, vagy inkább szokás Kuhn elméletéről és annak jelentőségéről tudni? A *Structure* alaptézise, hogy a tudományokban paradigmák váltják egymást. A paradigmák fura szerzetek, Kuhn maga is számos értelemben használja a fogalmat (olykor szabályként, máskor modellként, megint máskor egyfajta útmutatóként), de gyakorlati szempontból az biztosnak tűnik, hogy az egyes paradigmák leuralják a teljes tudományos élet minden aspektusát a problémák felvetésétől, a fogalmak megalkotásán át, a kutatási pénzek és álláshelyek kiosztásáig. Olykor-olykor a paradigmákon rés keletkezik, ami idővel kiküszöbölhetetlen csorbává válik, ám az áttérés egy új paradigmára pusztán valamilyen forradalmi aktus révén történhet, olykor kihalásos alapon, hiszen a különböző paradigmák képviselői *nem ugyanazt a nyelvet beszélnek, más világban élnek*, köztük racionális párbeszédre és meggyőzésre eleve nincs lehetőség. Ahogy Mészáros Csaba mondja, „*a módszertani és szemléletmódbeli különbségeket a kuhni tudományos paradigmákhoz ragaszkodó értelmezési keret kizárólag tudomány-szociológiai szempontból képes értelmezni – megkérdőjelezve a paradigmaváltások tudományelméleti, racionális megalapozottságát*”.²

² Mészáros 2021: 2. Magyar nyelven, amennyiben az olvasó Kuhnhoz szeretne közelebb kerülni, Laki János (2006) és Fehér Márta (1983) klasszikus monográfiái állnak rendelkezésre.

Ahhoz, hogy megértsük a paradigmák működését, a váltakozások dinamikáját, azt a fajta „*Gestalt-switchet*”, amin átesik az a tudós, aki egyik paradigma rejtvényéből az anomália révén egy másik paradigma nyúluregébe zuhan, több területről is érdemes megfontolásokat felhasználnunk. Ilyenek például a pszichológia, a nyelvészet, a tudománytörténet, a filozófia, és a szociológia, de még a politikaelmélet sem elhanyagolható. Ennek a megközelítésnek lett a következménye, hogy az 1960-as évektől kezdődően, gombamód kezdtek szaporodni a tudományszociológiai műhelyek, illetve az interdiszciplináris kutatások, Kuhn pedig a mai napig úgy szerepel a legtöbb filozófia- és eszmetörténeti, vagy populáris munkákban, mint a tudományfilozófia történeti és szociológiai fordulatainak atyja. Kuhn maga nem volt boldog ettől a szereptől. Több alkalommal is elutasította a tudományszociológia végletesen relativizáló edinburgh-i erős programját.³ Persze megeshet, hogy Kuhn rosszul mérte fel a saját elméletének következményeit, és a paradigmáknak, illetve az összemérhetetlenségnek mégiscsak végletesen relativizáló következményei vannak, ami nyílt felhívás valamiféle interdiszciplináris, határokon átívelő vállalkozásra, ám ha adni akarunk egy esélyt a filozófusok émius perspektívájának is, akkor érdemes lenne valamilyen magyarázat után nézni, hogy miért is nem támogatta Kuhn fenntartások nélkül a (túlságosan) szociologizáló megközelítéseket.

Amikor a *Structure* megjelent, akkor épp a második világháború után elinduló, az amerikai National Science Foundation pályázati rendszere által is támogatott, immáron intézményesen is szentesített professzionalizálódás egyre inkább erősödő éveiben járunk. Az 1940-es, de még az 1950-es évek elejét is egy olyan légkör jellemezte, ahol a klasszikus humanista perspektíva, a több lábon álló, integrált kutatásokat vezénylő közszereplők és tudósok vitték a prímet.⁴ Mire Kuhn hírnevet szerzett magának, ezek a megközelítések egészen kikoptak, a *Structure* pedig kiváló elméleti megalapozást is biztosított erre: a tudósok akkor tudnak a legjobban eljárni, ha beállnak egy paradigma mögé és a kutatásaik során a paradigmában felmerülő hézagokat foltozgatják – ezt hívja Kuhn rejtvényfejtésnek. A kuhni tudományképben a tudósok nem a nyitott, liberális, kritikus, ellenérveket vadászó, falszifikációban utazó kritikus jobbítók. A kuhni tudósok dogmatikusok, rezisztensek az ellenérvekre, a tudományos előrehaladás érdekében félig vakságban szenvednek és erejüket és idejüket a paradigma javíthatásának szentelik.⁵

Mészáros Csaba azt írja, hogy „*a tudományos igazolásnak nincsen belső logikája, és a racionális előrehaladás helyett valójában csupán az egyes tudományos iskolák közötti vetélkedés létezik*”.⁶ Azonban van belső logika, sőt valójában – mondhatná valaki – csak az van Kuhn esetében. Több helyütt is a „*tudomány*” terminusát azokra a területekre korlátozza (gyakran történeti példák alapján, tehát nem pusztán filozófi-

³ Erről lásd: Wray 2015.

⁴ Ennek legszebb példája James Conant (a Harvard korabeli elnöke), illetve kollégáinak a munkássága a tudományok története, szociológiája, és eszmetörténeti elemzése kapcsán. Ennek az integrált, értékerthelt, határátlépésekben érdekelt projektnek az egyik legrészletesebb műve Philipp Frank (2021) nemrégiben kiadott könyve a tudomány humanista háttéréről.

⁵ Ezt a legszebben és kompakt módon Kuhn a „*The Function of Dogma in Scientific Research*” tanulmányában szedte össze (1963).

⁶ Mészáros 2021: 2.

ai definícióval van dolgunk), amelyeken egyértelmű és racionális fejlődés figyelhető meg. A *normál* tudományos kutatásnak tehát van belső logikája, racionálisan fejlődik, jól meghatározott (a tankönyvekből és szemináriumok során elsajátított) szabályok és fogások mentén. Kuhn számára nem is nagyon lehet mindez másképp: ha a paradigma határozza meg, hogy mik a helyes eljárások, mik a problémák, mik a használható fogalmak, eszközök, módszerek, releváns területek, akkor nyilvánvaló módon a tudományos racionalitás dimenziói is itt határozódnak meg. A tudósok ebbe szocializálódnak bele és ezt gyakorolják a tudományos élet normális tudományos szakaszában. Akármekkora figyelmet is szenteljünk egyébként a forradalmaknak (nyilván a történetírás, a tudománynépszerűsítés szempontjából ezek kiemelt jelentőségűek), azok csak egy csekély részét teszik ki a tudományok történetének. A tudományok ritkán vannak a permanens forradalom állapotában. Ahogy arra Sabine Hossenfelder nemrégiben részletesen rámutatott,⁷ a számtalan és egyre érdekesebb felfedezés *ellenére* például a részecskefizika évtizedek óta helyben toporog a *nagy kép* tekintetében. A felfedezések korábbi jóslatokon alapulnak (mint például a hírhedt Higgs-bozon), nem pedig vadozatú tényeket jelentenek, és elmaradnak a mindent megváltoztató forradalmi újítások.

Az egy másik kérdés, hogy egy forradalmi pillanatban, amikor minden felborul, az alapvető kérdésektől a módszereken át a célokig, akkor is ugyanolyan mértékben beszélhetünk-e *belső logikáról* és *racionalitásról*. Kuhn szerint nem egészen. Abban Mészáros Csabának teljes mértékben igaza van, hogy a paradigmák között nincs átjárás és nem is lehet összemérni őket (épp ez a *Structure* egyik leghíresebb és legvitatottabb tétele, az inkommenzurabilitás): annak valóban nincs szigorú logikája.⁸ De ennek az az oka, hogy a racionalitás ebben a kontextusban paradigma-függő, vagy úgy is mondhatnánk, hogy *lokális*. Nagyon úgy fest, hogy Kuhn rendszerében nincsenek univerzális fogalmak, módszerek és univerzális racionalitás-ideálok. Azt gondolnám, hogy valami aligha lehetne antropológiaibb: nem is véletlen talán, hogy Kuhn után

⁷ Hossenfelder 2018/2020.

⁸ Érdekes, bár érthető módon, az 1960-as évektől kezdve nagyon sokáig az inkommenzurabilitás volt a filozófusok által leginkább érintett és vizsgált kérdés Kuhn munkásságában (gyakorlatilag nyugodtan mondhatjuk, hogy Fehér és Laki könyvei is javarészt eme elképzelés köré szerveződtek). Manapság azért már jóval színesebb kép áll rendelkezésünk Kuhn céljairól és fontosabb téziseiről, ám feltehetően az antropológia számára, kiváltképp a terepmunka során, az inkommenzurabilitás, a másik (szó szerinti és átvitt értelemben vett) *nyelvének* és *kultúrájának* megértése központi kérdés. Ebből a szempontból két dolgot érdemes itt megjegyezni: (1) az itt releváns, különböző dolgokon átívelő *megértés* fogalmát Peter Winch és mások vitték tovább (ahogy azt Csaba is részletesen tárgyalta nemrégiben a társadalomtudományok ontológiai fordulata kapcsán, (lásd Mészáros 2020.)), nem annyira Kuhn. (2) Még pedig azért nem Kuhn, mert ő jóval visszafogottabban nyilatkozott az inkommenzurabilitás kontextusában például a világok teremtéséről, és hogy két paradigma képviselője *különböző világokban* élne. „Mintha a szakmai közösség egyszer csak átkerült volna egy másik bolygóra”. Sajnos, vagy nem sajnós, mondja Kuhn, „semmi ilyesmi nem történik: nincs semmiféle földrajzi áttelepülés, a mindennapi ügyek a laboratóriumon kívül rendszerint ugyanúgy folynak tovább, mint azelőtt” (1970/2002, 119). Érdekes kérdés lehet, akár Kuhn felől is, hogy az antropológia az a vállalkozás, ami a laboratórium falain kívül is (vagy épp ott) képes egy szempillantás alatt perspektívát váltani a *leghétköznapiabb dolgok* percepciójában is.

(noha nem mindig közvetlenül miatta) indultak útnak, ha nem is tömegével, de tucatjával szociológusok és filozófusok laborokba terepmunkát végezni ott.⁹

Hasonlóképp érdemes óvatosan eljárni Kuhnakkal akkor is, amikor a paradigmák helyességét, vagy sikerességét mérjük össze. Mészáros Csaba azt mondja, hogy „*a paradigma sikere tehát nem abban áll, hogy egyes problémákat sikeresebben old meg vetélytársainál, hanem inkább abban, hogy reménytelibbé teszi a sikert*”.¹⁰ Valóban hasonló kép olvasható ki a könyvből, és a tudományfilozófia történetében is hasonló konklúziókat szoktak levonni Kuhn bemutatásakor. Azonban a dolog annyiban árnyalható, hogy a paradigma ereje *internálisan* igenis abban áll, hogy egyes problémákat *sikeresen* old meg. Kuhn szerint a tudomány épp a fejlődéstől, a helyes rejtvényfejtéstől, a sikerességtől tudomány. Mi több, amikor egyszerre két paradigma kerül az asztalra, akkor is maradnak *episztemikus* szempontok: „*az új paradigmajelöltnek megoldást kell ígérnie bizonyos fontos és általánosan elismert problémákra, amelyeket másképpen nem lehet megoldani*”.¹¹ Ez kimondottan episztemikusnak, kognitívnek hangzik, kevésbé szociológiai. Persze beszél Kuhn „*reményről*”, de egy forradalmi pillanatban, amikor még nem látszik egy szemléletváltás összes következménye, akkor nyilván nem is küszöbölhető ki a bizalom, az elkötelezettség, a hit az új sikerességében. A remény a változás idején fontos elem, nem pedig az utólagos mérlegelés, a sikeresség értékelésének pillanatában.

A paradigmák közti összehasonlítás azért nem megy, mert bizonyos jelenségeket egy adott paradigma egész egyszerűen nem kezel problémaként, hanem mondjuk adottságnak vesz, míg egy másik paradigmában azok kiinduló problémaként jelentkeznek. Ahogy Kuhn mondja, amikor a paradigmák közti átmeneti periódusban vagyunk, akkor „*a folyamat közben a közösség veszteségeket is szenved*”, például bizonyos problémák már nem érdekesek, korábbi tudások elavulnak, értelmezhetlenné válnak,¹² ám újak jönnek a helyükre. Feltehetően számos példát hozhatnánk erre bármely tudományterületről, akár különböző antropológiai elméletek közti vitákat is. Azonban az korántsem teljesen világos Kuhn esetében, hogy a paradigmák és az elméletek *egybeesnek-e*. Mégis, amikor Kuhnt alkalmazzuk, kiváltképp a társadalomtudományok területén, akkor azt kapjuk, hogy egy-egy elmélet haladása, leváltása mintha egybeesne egy-egy paradigma leváltásával, és ebből az következne, hogy ha paradigmák közt nincs párbeszéd, akkor elméletek közt sincs, amely utóbbi már gyanús lenne a tapasztalataink alapján. Mi több, úgy fest, azt mondhatjuk, hogy több elmélet is egyszerre élt egymás mellett,¹³ míg paradigmák leginkább egymás után vannak, nem egymás mellett, egyidőben, hasonló befolyással. A funkcionalizmus és a strukturalizmus, majd ezek egyvelege, egyidőben voltak jelen, tankönyvi szinten is egyformán releváns elképzeléseként szerepelhettek, hasonló tárgykör kapcsán. Ezzel szemben a newtoni fizika és az einsteini fizika, eltekintve most az közepes méretű emberi világtól, ahol

⁹ Erről bővebben lásd Lajos Veronika írását ebben a számban.

¹⁰ Mészáros 2021: 2.

¹¹ Kuhn 1970/2002: 174.

¹² Ezt hívjuk Kuhn-veszteségnek.

¹³ Talán ilyesmire utal a Radcliffe-Brown esettanulmány is.

mindkettő megteszi, a két elképzelés *nem lehet egyszerre* fenntartható. Ez a fajta exkluzivitás a természettudományok, vagy Kuhn szóhasználatában, a fejlődésre alkalmas *tudományok* sajátossága. Vagyis, ismét csak vagy Kuhn elmélete hibás, mert társadalomtudományi *elméletek* egyidőben egyformán vannak jelen, így a paradigmáknak is így kellene lenniük, ami nem lehetséges, vagy pedig a megcélzott, értelmezendő területtel van gond. De ez átvisz minket az „externális” kérdésekre.

Kuhn alkalmazásának externális kérdése

Megfontolandó, hogy egyáltalán akarjuk-e Kuhnt alkalmazni a társadalomtudományokra. Abban Mészáros Csabával egyetértünk, hogy nem érdemes, de míg szerinte azért nem, mert a paradigma fogalma nem kifizetődő a társadalomtudomány területén, mivel azok valamiképp talán felette állnak ennek a fogalmiságnak, esetleg a kifinomultságuk révén ellenállnak neki, addig szerintem és reményeim szerint Kuhn szerint is, azért nem alkalmazható, mert a társadalomtudományok *másképp* működnek, vagy nem annyira kikristályosodott módon működnek, mint a természettudományok.

Miért gondolom azt, hogy Kuhn szerint sem? Ahogy Mészáros Csaba is mondja, egész egyszerűen azért nem alkalmazható Kuhn elmélete, mert torz eredményeket kapunk. Ennek okai legfőképp azonban nem Kuhnban keresendők, és nem is annyira a magyar közegben. Maga Kuhn mondja a *Structure*-ben, hogy „*kérdéses mely társadalomtudományok rendelkeznek már egyáltalán paradigmákkal. A tudományok története azt mutatja, hogy a kutatások terén rendkívül fáradtságos út vezet a szilárd közmegegyezésig.*”¹⁴ Amikor a haladásról beszél Kuhn, akkor azt mondja, hogy látszólag a „tudomány” kifejezést gyakran eleve a „*haladást mutató területekre*” korlátozzák.¹⁵ „*Sehol sem tűnik ki ez oly világosan, mint azokban a vissza-visszatérő vitákban, amelynek az a tárgya, hogy egyik vagy másik jelenkori társadalomtudomány valóban tudomány-e. Hasonló viták zajlottak le olyan területek paradigma előtti korszakaiban, amelyeket ma egyértelműen tudományoknak tekintenek.*”¹⁶ Végezetül, a kötet vége felé a hallgatók szocializációjának és indoktrinációjának tárgyalása során utal arra Kuhn, hogy például a társadalom- és bölcsészettudományok kontextusában a tankönyvek mellett a kortárs és a történeti kutatások egyforma szerepet kapnak az oktatásban. Ezzel szemben a természettudományok esetében a hallgatók hosszú évekig pusztán tankönyvekkel és kézikönyvekkel találkoznak, hogy minél előbb részesüljenek a paradigmának és bele lássanak a rejtvényfejtés olykor implicit gyakorlatába és hallgatólagos előfeltevéseibe. Az 1940-es évek közepén indult harvardi General Education Program épp ezt próbálta ellensúlyozni a tudomány történetének és módszerének esettanulmányokon alapuló oktatásával, ám az 1960-as évekre a program sokat veszített

¹⁴ Kuhn 1970/2002: 29.

¹⁵ Nyilván nem mellékes ebben az eljárásban az angol „science” kifejezés, ami eleve hasonló konnotációkkal bír, így az sem mellékes talán, ha egy területet a „humanities” vagy épp a „social science” kategóriájába sorolnak.

¹⁶ Kuhn 1970/2002: 165.

erejéből és jelentőségéből. Érdemes megjegyezni, hogy Kuhn is ebben a programban kezdte karrierjét, ennek hatására született a *Structure*.

Vagyis az a probléma a bölcész- és társadalomtudományokkal, hogy nincsenek olyan előrehaladott állapotban a tudományosság szempontjából, hogy eleve alkalmazni lehetne rájuk Kuhn elméletét. Ha pedig a társadalomtudományok nincsenek olyan pozícióban, vagy nem rendelkeznek azzal a fajta módszertani és fogalmi patkoltsággal, mint a természettudományok, akkor nyilván ne is csodálkozzunk, ha a paradigmák-szótárát használva nem feltétlen jutunk előre.

Persze felmerül a kérdés és a kritika, teljesen jogosan, hogy a természettudományok végső soron rendelkeznek-e azzal a patkoltsággal és precizitással, amit elvárnánk a kuhni modell alkalmazása során. A tudománytörténeteknek és tudányszociológusoknak köszönhetően egészen világos képünk van arról, hogy határozottan *nem*. A természettudományok története is jóval szövényesebb, izgalmasabb, mint ahogy azt a normál tudomány – anomália – válság – forradalom négyese indukálná. De, ha ez valóban így van, akkor miért tudott ennyire elterjedni a kuhni filozófia, ha végső soron olyan kevés helyen alkalmazható *következetesen*? Erre többféle választ adhatunk, de az egyik legérdekesebb kortárs narratíva szerint Kuhn felemelkedése és tündöklése legalább annyira magyarázható saját korának szocio-politikai dimenziójával, mint fogalmi strukturáltságával és állítólagos problémamegoldásaival.¹⁷ Az 1950-es évek hidegháborús örületében, és az azt követő 1960-as évek forradalmi bizonytalanságában Kuhn „paradigmái”, „összemérhetetlen világai”, „agymosott tudósai”,¹⁸ „rejtvényfejtései” sokkal jobban passzoltak a közhangulatba, mint a korábbi évek liberális, humanista-reneszánsz értékeket, interdiszciplináris és integrált szempontokat közvetítő „General Education” kurzusai és könyvei.¹⁹

¹⁷ Reisch 2019.

¹⁸ A kifejezés Kuhn történeti kontextusára és egyes kéziratokban saját szóhasználatára utal. Az 1950-es évek koreai háborúja során számos amerikai katona úgy tért vissza a börtönökből, hogy teljesen másképp látta a világot, más értékeket képviseltek, gyakorlatilag annak a világnézetnek a lelkes és őszinte képviselői lettek, ami ellen harcolni indultak: átmosták az agyukat. Kuhn valami hasonlóra utal a paradigmaváltások kapcsán, amikor is bizonyos perspektíva és Gestalt-váltások hatására a tudósok elkezdik új fényben látni a dolgokat, és már nem is képesek a régi paradigma felől szemlélni azokat. Részben hasonló dolgok játszódnak le a híres wittgensteini kacsanyúl esetében is.

¹⁹ Apróságnak tűnhet, de kiaknázatlanul fontos és érdekes, hogy Kuhn a tudomány *történetét* használja a tudomány megértésére. Miközben Kuhn a „tények” fogalmát is bizonyos értelemben kétségbe vonja, de legalábbis paradigmákra relativizálja és arra mutat rá, hogy a tudományok működése mennyire esetleges és mennyire függ számos nem episztemikus faktortól, addig minden további nélkül hagyatkozik a tudománytörténet módszereire és eredményeire (miközben a történelemtudomány a kuhni sémában nyilván bőven a paradigma előtti állapotban van). Ahogy Laki János (2006: 32.) találóan és provokatívan megfogalmazta, mintha Kuhn azt sugallná, hogy „az általa föltárt történeti tények azt mutatják, ha tudományban nincsenek objektív természeti tények, a tapasztalatok erősen függenek a szemléletmódtól”, és a használt fogalmaktól, s ezért más ismeretelméleti alapokon, más tudományképet kell kialakítani.”

LAKATOS HASZNÁLATA

Lakatos Imre elmélete hasonló kérdésekről saját jogán tűnik egy jóval racionálisabb és kézenfekvőbb megoldásnak a Mészáros Csaba által felvetett feszültségre. Lakatos paradigmák helyett *kutatási programokról* beszél, dinamikusabb egységekről, amiknek van egy kemény magja, amiket csak legvégső esetben adunk fel, ha feladunk egyáltalán bármikor. A kemény mag körül segédhipotézisek és egyebek alkotnak védőgyűrűt. Ezek közül bármelyik könnyedén feladható és átalakítható a felmerülő újabb bizonyítékok, vagy ellenpéldák fényében holisztikusan. Például, ha egy bolygó nem a bolygomozgásról szóló törvények alapján javasolt helyén bukkan fel, akkor feltehetően nem a központi elméleti magunkat adjuk fel, hanem vagy újabb segédhipotéziseket vezetünk be, esetleg idővel valamelyik segédhipotézist feladjuk (mondjuk, ami a távcsövek működésére vonatkozik), de kitartunk a mag mellett. A szokásos narratíva szerint, Kuhn alapján addig tartanak ki a központi elem mellett, ami nála maga a paradigma, amíg ki nem hálnak az idősebb kollégák, míg Lakatos szerint a változásoknak, az elméletek cseréjének pedig van egy szubsztanciális és racionális dimenziója: a progresszív probléma-eltolódás. Addig *racionális* kitartani egy program mellett, amíg a folyamatos ellenvetések és ellenpéldák fényében olyan újabb problémák merülnek fel, amik új tényeket, új eszközöket adnak a kezünkbe.²⁰

Ami igazán érdekessé teszi az egész vállalkozást Mészáros Csaba részéről az az, ahogy az antropológiai és néprajzi kutatások kemény magját meghatározza. Ennek megítélésére nyilván nem én vagyok a legalkalmasabb, így inkább a definiált elemek *fizikához* való viszonyáról, és ennek fényében általában a lakatosi eljárás itteni *alkalmazhatóságáról* mondanék néhány szót. Mészáros Csaba egy ontológiai, egy ismeretelméleti, és egy tulajdonságokra vonatkozó szempontot hoz be. Eszerint, ezek a tudományok az emberekkel foglalkoznak, sajátosan az emberek csoportjával, azok közösségi dimenziójával foglalkoznak. Fontos a vizsgálat módszere is, hiszen emberek közösségével a szociológia is foglalkozik, ám *másképp*. Ha ezt a fizikával állítjuk szembe, akkor azt kapjuk, hogy a fizika az élettelen tárgyakkal foglalkozik, ami feltehetően számos tankönyv definíciója is, tehát kevésbé tűnik problémásnak. Ám mégis úgy érezhetjük, hogy valami nincs rendben. Ha a fizika keménymagját az alkotja, hogy a fizika az élettelen tárgyak téridőbeli tulajdonságaival foglalkozik, akkor miképp magyarázzuk a versenyt a newtoni, einsteini és más paradigmák közt? A lakatosi elképzelés valójában inkább *elméletekre* vonatkozik, például a newtoni mechanikára, amelynek vannak központi részei, például a természettörvények (mozgástörvények) legáltalánosabb megfogalmazásai, amik köré segédhipotézisek épülnek. Mészáros Csaba esetében, mintha arról lenne szó, hogy magának az antropológiának és a néprajznak, mint tudományoknak, a keménymagját keresnénk, nem pedig mondjuk egy antropológiai elmélet, például a *strukturális* keménymagját. Az utóbbi lenne, azt hiszem, a lakatosi program.

²⁰ Emlékezzünk vissza: Hossenfelder szerint épp ilyenekből van kevés, sokszor éppen nulla a részecskefizikában.

Érdekes szempont lehet talán, hogy a természettudományok – Lakatos és Kuhn elképzelésében is – kevésbé szorulnak rá a sajátos reflexióra és önigazolásra. Éppen ezért, készpénznek véve például a fizika tudományosságát értekezhetnek a fizikai elméletek természetéről és a fizikai elmélet leváltásának dinamikájáról. Ezzel szemben az antropológia, és általában a társadalom- és bölcsészettudományok nem spórolhatják meg a sajátos reflexiót saját természetük és a tudományosság kapcsán benyújtott igényük kapcsán. Az egy dolog, hogy vannak társadalomtudományos *elméletek*, de mi a helyzet magával a területtel, vethetnék fel. Talán éppen ez a fajta bizonytalanság vagy folyamatos elvárás az önigazolásra az, ami Kuhn és Lakatos megfontolásait is magára a területre irányítja, és nem annyira magára az elméletekre.

MIÉRT KUHN ÉS MIÉRT LAKATOS?

Integrált tudomány- és eszmetörténettel foglalkozó gondolkodóként külön érdekesek voltak számomra Mészáros Csaba záró gondolatai. Ezek szerint „*Magyarországon a rendszerváltás idején a néprajzban megindult változások értelmezéséhez minden bizonnyal alkalmasabb, meggyőzőbb elméleti keretnek tűnt a kuhni tudományos paradigmák és a tudományos forradalmak feltételezése*”.²¹ Új korok azonban új kihívásokkal, új kereteket és válaszokat kívánnak meg. Többféle választ is adhatunk talán arra a kérdésre, hogy miért is Kuhn volt alkalmas keret Magyarországon.

Történeti szempontból utalhatunk talán, a fenti General Education példája alapján, a rendszerváltás körüli forradalmi hangulatra, arra a történelmi pillanatra, amikor egy új korszakba való átmenet során új *nyelvek* és új *kultúrák, világok* nyíltak meg a tudós közösség számára is. Egy ilyen közegben természetesnek, adekvátnak, és kimondottan jó magyarázó erejűnek tűnhetett a politikától sem mentes kuhni szótár használata. Másrészt, tudományszociológiai szempontból talán azt mondhatnánk, hogy Kuhn mindig is felülreprezentált volt a magyarországi közegben. Nem csak, hogy legalább négy különböző kiadása és utánnomása volt a *Structure*-nek, de nincs még egy olyan tudományfilozófus, akinek annyi szerkesztett kötetet szenteltek volna itthon, mint Kuhn. Gyakorlatilag, ha valaki tudományfilozófia iránt kezd el itthon érdeklődni, akkor lépten-nyomon, ha akarja, ha nem, Kuhnba botlik. Nem volt ez másképp már az 1980-as és 1990-es években sem.

Egyfajta fejlődési modell felől tekintve, nagyon érdekes, ahogy az egyes diszciplínák végigzongorázzák a tudományfilozófia valós történetét a huszadik század utolsó évtizedeiből. Kuhn fogalmai beszipantják az embert egyszerűségükkel, látszólagos magyarázó és tagadhatatlan megvilágító erejükkel.²² Ám az ember gyorsan rájön a kuhni „paradigma” gyengeségeire, esetleges korlátjaira, és a racionalitás iránti igényből, a megmagyarázható, ésszerűnek tűnő változások és fejlődések végett elővesszük Lakatos

²¹ Mészáros 2021: 16.

²² Alternatívák persze vannak, ahogy arra Biczó Gábor is rámutatott a saját válaszában. Az persze egy további kérdés, hogy például az általa javasolt Foucault-féle episztémé fogalma mennyiben rendelkezik azzal a tagadhatatlan intuitív érthetőséggel és egyszerűséggel, mint Kuhn „paradigmája”. A „paradigma” intuitív karaktere adja persze egyszerre a vonzóságát (még a fagyaltkészítés paradigmáiról is könnyedén beszélnek), és kihasználhatóságát, félreértelmezhetőségét.

nevét, aki, noha megőriz valamit Kuhn látszólag szociologizáló megközelítéséből, ám kiemelt helyet próbál biztosítani a racionalitásnak a legsúlyosabb tudományos változások közepette is. Ám ezen a ponton vagy el szoktak halni a viták, ahogy a tudományfilozófia történetében is Lakatos halálával az ilyen jellegű, grandiózusabb vállalkozások is szétforgácsolódtak a „*science studies*” égisze alatt, és gyakran léptek tovább a szociológia és a történelem irányából az antropológia konkrétumai felé. Ez az utolsó lépcső az antropológia számára persze kevésbé elérhető, kivéve, ha komolyan vesszük az „antropológia antropológiáját”. Mindenesetre nagyon kíváncsi vagyok, és remélem, hogy lesz lehetőségem ezt a közös gondolkodást tovább vinni és rálátni a fejleményekre.

Irodalom

FEHÉR Márta

1983 *A tudományfejlődés kérdőjelei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FRANK, Philipp

2021 *The Humanistic Background of Science*. George Reisch és Tuboly Ádám Tamás (szerk.) NY, Albany: SUNY Press.

HOSSENFELDER, Sabine

2018/2020 *Fizikusok útvesztőben: Hogyan csábít tévutakra a matematikai szépség*. Budapest: Park Kiadó.

KUHN, Thomas

1963 „The Function of Dogma in Scientific Research.” In A. Crombie (szerk.): *Scientific Change*. 347-369. London: Heinemann.

1970/2002 *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.

LAKI János

2006. *A tudomány természete: Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Budapest: Gondolat Kiadó.

MÉSZÁROS Csaba

2020 „Multiplicities of Ontologies: Lakes and Humans in Siberia”, *Philosophy of the Social Sciences* 50 (6). 523-542.

2021 „Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt).” *Ethnographia* 132 (1). 1–21.

REISCH, George

2019 *The Politics of Paradigms: Thomas S. Kuhn, James B. Conant, and the Cold War „Struggle for Men’s Minds”*. NY, Albany: SUNY Press.

WRAY, K. Brad

2015 „Kuhn’s Social Epistemology and the Sociology of Science.” In William J. Devlin és Alisa Bokulich (szerk.): *Kuhn’s Structure of Scientific Revolutions – 50 Years On*. 167–183. Dordrecht: Springer.

Tuboly Ádám Tamás

Kutatócsoportvezető, MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport,
Tudományos munkatárs, PTE ÁOK, Transzdiszciplináris Kutatások Intézete
e-mail: tubolyadamtamás@gmail.com

Tagányi Zoltán (1940–2022)

Noha Budapesten néprajzi diplomát szerzett, ehhez képest igazán más területek is érdekelték: régészeti terepmunka, faluszociológia, Közép-Európa kultúráinak összehasonlítása, a társadalmi tipológia, a faluközösség. Ezeket ő egységbe kapcsolta, ami csak keveseknek sikerült. Ezt a hiányosságot mások műveiben ő maga élesen bírálta is.

Jellegzetesen különböző eredetűek voltak a szülei: a Bach-korszakban Cseh-Sziláziából bevándorolt iparos volt az apja. Édesanyja (Tholt Judit) egészen az Árpád-korig kimutatható felvidéki kisnemes volt, aki a Budapesti Egyetemen Domanovszki Sándor tanítványaként uradalomtörténettel foglalkozott, és abból doktorált. Ő vette rá későbbi férjét, hogy magyarosítsa meg nevét a kiváló és széles látókörű társadalomkutató, Tagányi Károly nyomán. Már e sajátos családi háttér is mindvégig halott Zoltánra. Egész életében rózsadombi villájukban lakott, gyakran beköltözöttekkel együtt. Nővére majdnem a börtönből kiszabadult színész, Mensáros László felesége lett.

A Rákóczi Gimnáziumban osztálytársam volt, engedetlenség miatt, büntetésből került az osztályunkba. Régésznek jelentkezett az egyetemre, de nem vették fel. Ez idő tájt a muzeológus szakok alig voltak átjárhatók. Mindenféle átszakosodások és ismételt vizsgák után Tálasi István jóvoltából – aki akkor nemcsak a Tárgyi Néprajzi Tanszék vezetője, hanem bölcsészkar dékán is volt – váratlan fordulatként Lengyelországban vették fel egyetemre. Egy előkészítő év után (Lódz) a poznani egyetemre került, ahol a néprajzot kulturális szempontból vizsgáló József Burszta professzor (1914–1987) irányította a tanszéket. Persze, további bonyodalmak következtek egyetemi évei során, a sokféle lengyel néprajzi műhely nem segítette a sokoldalú magyar ösztöndíjast. Hazatérte után csak folytatódtak a tudományközi zavarok. Tagányi kitűnően felkészült mindabból, amihez itthon senki sem értett, és nem is akart érteni. Több munkahelyről is kiutálták, olykor a Tárgyi Néprajzi Tanszéken tartott különleges órákat. Volt szociológus és faluszociológus, valamint kultúrakutató. Kölcsönösen kibírhatalanná tették szerteágazó munkáit. Éppen az 1960-as évek végén egészen új irányba fordult a hazai szociológia és kultúraelmélet, abba Tagányi nem is akart bekapcsolódni.

Maga Tálasi segítségét mindig is elismerte. Hoffmann Tamással együtt gyakran bírálták kortársaikat. Leginkább az *Agrártörténeti Szemle* adott lehetőséget maximalista nézeteinek. Elkészítette a megkövetelt disszertációkat, ám azok csak jóval később jelentek meg – voltaképpen visszhangtalanul. Túl sokat várt el az olvasótól. Élete végén talán a társadalomtipológia és egy para-marxista földközösségelmélet foglalkoztatta.

Könnyű érzékeltetni, mennyire összetett és bonyolult kutatási terület ez. A réges-régi közösségekből lett a középkori germán államok hálózata. A lengyel néprajz mindig is a regionális megosztottságot mutatta be. A magyar néprajzi atlasz viszont csak felületi, és nem a történeti különbségeket kívánja magyarázni. „*A marxizmus klasszikusai*” azonban az ipari forradalom előtti közösségek újra felhasználhatóságát kísérelték meg felvetni – egyenesen az eljövendő társadalmi forradalomig. Tagányi e társadalomtörténeti hálóba

bonyolódott bele, ami egy *kiméra* – és annál fenyegetőbb, mivel valódi. Élete végén terjedelmes önbemutatót is készített. Tudományosan is érdekes, tanulságos és őszinte kéziratot, amiben elfogult és vádaskodó. És még ha igaza is van, akkor is haraggal búcsúzik. Ajánlom provokatív könyve és tanulmányai elolvasását. Rengeteg adat, kivételes áttekintő-készség jellemzi. *Nomen est omen* – Tagányi Károly műveit sem ismerjük eléggé.

Még egy utólagos és általános megjegyzést is szükségesnek tartok megtenni. Kortársa lévén Tagányi Zoltánnak több mint 60 éve vettem részt a magyar társadalomtudomány változásainak kutatásában. Kollégáim eközben hol előrehaladva, hol nehézségek közepette dolgoztak. Van, aki személyes sikerként élte meg, van, aki igazságtalanságnak tekintette ezeket az évtizedeket. Egyikőjüknek sincs teljesen igaza.

Tagányi Zoltán munkásságából

- 1970 A homlokzati árkád. A paraszti kultúra értelmezési lehetőségei. *Ethnographia* LXXXI. 398–420.
- 1971 Paraszttársadalom és industrializáció. *Ethnographia* LXXXII. 321–342.
- 1973 Hagyományos és modern elemek keveredése a falu kultúrájában. *Ethnographia* LXXXIV. 571–585.
- 1978 A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. *Ethnographia* LXXXIX. 363–387.
- 1982 A faluközösség a változó társadalomban. Esettanulmány Varsány példáján. In Vágvölgyi András (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban*. 337–356. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1990 *A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- 1994 Mezőváros, falu, tanya. A megosztott települések határhasználati rendszerének közép-kelet-európai összehasonlító vizsgálata. *Ethnographia* CV. 155–192.
- 1997 Hagyományos politikai szervezetek és mezőgazdasági üzemek, avagy etnológia az európai analógiák fényében. *Agrártörténeti Szemle* 39. 177–214.
- 2002 A harmadik világ mezőgazdasági rendszerei a dekolonizáció után. *Agrártörténeti Szemle* 43. 467–583.
- 2002 A szegénység szociológiájáról (Családtervezés, etnikai kisebbség, cigányság) *Társadalomkutatás* 17. 1-2. szám 88–108.
- 2006 Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás. A lengyel példa. (A lengyel majorság és a majorsági preindustrializáció térszerkezete) *Agrártörténeti Szemle* 47. 133–159.
- 2011 Faluközösség, háztartásközösség és családrekonstrukció. *Agrártörténeti Szemle* 52. 27–63.
- 2015 *A közép-kelet európai faluközösség genezise*. Válogatott tanulmányok. Budapest: L'Harmattan.
- 2017 Faluközösség, késő feudalizmus kora kapitalizmus. *Agrártörténeti Szemle* 58. 22–48.
- 2019 Az orientális, valamint a nyugat-európai kisparcellás művelők közösségei egykor és ma, tekintettel a jelenkori migrációra. *Agrártörténeti Szemle* 60. 11–36.

Voigt Vilmos

Professor emeritus, MTA doktora

e-mail: voigtbudapest@gmail.com

Tagányi Zoltán

Falutipológia, avagy az etnológia keresztútjai

MÜLLER-LYER, EGY ELFELEDETT ETNOLÓGUS,
AKIT TÁLASI ISTVÁN IS OLVASOTT*

A történettudomány a feudalizmus két fajtáját különbözteti meg, a beneficiálist és a prebendálist. Mindkettőnek az alapbázisát a faluközösség léte képezi, melynek „*biotop*” szerinti klasszifikációját Hoffmann Tamás dolgozta ki, amit a Falusi szocializmus? avagy a faluközösség ideológiai háttere című kéziratot tanulmányunkban is alkalmaztunk. Így a következő művelési és közösségi formák különíthetők el, úgy mint, az eurázsiai gabonatermelők, valamint a keleti rizsművelők öntözéses falutársulásai.

A KISCSOPORTOK ÖKOLÓGIÁJA AZ ŐSISÉG KRITIKÁJA SZEMSZÖGÉBŐL

Ahhoz, hogy a jelzett tipológiai eredményekhez eljuthassunk, addig több ideologizált tételt kell elutasítanunk a gazdasági és társadalmi fejlődés helyes nyomvonalai feltárása érdekében. Így az etnológia egyik ilyen tézise volt a német „*kulturkreizerosok*” révén.¹ Azonban e tétel megdőlt – még a 19-20. század fordulóján is divatszerűen hirdetett családi promiszkuítás tézisével együtt is – ugyanis kiderült: a nomadizmus a kertműveléses kultúra egyik elágazása volt, mely tételt Gordon Childe alapján a szociologizáló Gerard Lenski is népszerűsített.²

A 19. századi tudomány másik megtagadott és elutasított tézise a faluközösségek ősisége nagy embercsoportok léte révén. A kezdetekre vonatkozóan megállapítást nyert, hogy a fejlődés első fázisában kis embercsoportok és a ritka, elszórt népességi, demográfiai koncentráció volt a domináns. A lengyel Krzywicki szerint a germánoknál a meroving korszakban a népsűrűség ritka volt, ugyanis egy négyzetkilométerre 5-6 fő juthatott. Ez ugyancsak az ún. szállikus korban 8-10 főt tehetett ki. Az egész Keleti Frank Birodalom területén 2,5-3 milliós lakosság élhetett a csekély, laza népességi viszonyok következtében.³

Szintén Krzywickitől arról olvashatunk, hogy az etnológiailag vizsgált társadalmak esetében sem volt más a helyzet. Az Andaman-szigeteken legfeljebb 30-40 fő

* Franz Müller-Lyer (Baden-Baden 1857 - München 1916) pszichiáter, szociológus, író. Tagányi Zoltán (1940-2022) folyóiratunknak küldte közlésre jelen írását, de annak előkészítése közben elhunyt. Szerkesztőségünk az írás közreadásával emlékezik az eredményes, nemzetközi szinten tájékozott faluszociológus, etnológus munkásságára.

¹ Lásd: páter Wilhelm Schmidt, Gräbner, Ankermann, majd Leo Frobenius (állítása, miszerint a nomadizmus a vadászból fejlődött ki) Müller-Lyer 1915: 77.

² Lenski 1966: 157-158, 181-182.

³ Krzywicki 1937: 13.

gyűjtögető csoportok léteztek, jobbára húszasával, harmincasával 20 mérföldnyi távolságban egymástól.⁴ Vagyis ezek csoportjai esetében nagy népességgkoncentráció nem mutatható ki nagy családi közösségek formájában. A korábban feltételezett nagy hordákon túl még ráadásul a családi monogámiára való törekvés is megfigyelhető ezen etnológailag vizsgált népek körében. Szczurkiewicz szerint is például a pigmeusoknál effajta tendencia figyelhető meg a feltételezett, a vélt őskommunistikus promiszkuitás jelenségével szemben.⁵ Mindenütt kis családi egységek figyelhetők meg az ökológiai viszonyok, feltételek következtében: így például a botokudoknál és busmanoknál is, akiknél ez az átlagos hordaszám 20-30 fő, ami csak maximálisan lehetett 80 fős.⁶

A MONOGÁMIA ŐSISÉGE

A hordák alacsony létszáma, valamint a monogámiára való törekvés miatt napirendre kell, hogy kerüljön a 19. századi tudományban feltételezett egykori promiszkuitás kérdése is.⁷ A szexuális szabadság nem volt általános jelenség. Ez csak a törzsi ünepekkor és a beavatási szokások, az ún. „*incesztus*”-kor volt adott. Csak a maszajok ún. „*kraal*”-jaiban, férfiházaiban, valamint Melanézia és Polinézia lány-, illetve aszszonyházaiban volt ez lehetséges.⁸ Figyelemreméltók az ausztráliai bennszülöttek női beavatására vonatkozó adatok. Ugyanis az etnológiai kutatások kezdetén a beavatási szokások megfigyelése férfi kutatók révén történt, így a nőiekről, lányaikéről kevés megfigyelési hírrel rendelkezünk. Az ausztrál őslakóknál a női beavatást is a férfiak végezték, akiknek körében a beavatás idején a szexuális szabadság gyakorlata létezett, a beavatandókkal szabadon érintkezhetek, majd ezt követően a beavatott lányt a neki kiszemelt férjéhez vezették.⁹

KIEMELKEDÉS A HORDAÁLLAPOTBÓL

Ludwik Krzywicki további, más megállapításai szerint is a vadászó és gyűjtögetésből élő népeknél a nő: szuka. Ugyanis e társadalmak esetében a gyermekáldás csapás volt a szűkös élelemszerzési lehetőségek miatt. A nő a szuka állapotból csak akkor emelkedhetett ki, mikor ásóbotot vagy kapát vett kezébe földművelés, kertművelés céljából. Ez adott alapot olyan társadalmi berendezkedésre utaló elképzelésekre, mint az őskommunistikus matriarchátus. Ennek cáfolatára vonatkozóan lásd például Friedl és van der Berghe kritikai írásait.¹⁰

⁴ Krzywicki 1937: 165.

⁵ Szczurkiewicz 1970: 257–258.

⁶ Müller-Lyer 1921: 17, 63.

⁷ Szczurkiewicz 1970: 257.; Müller-Lyer 1921: 17.

⁸ Krzywicki 1957.

⁹ Krzywicki 1957: 496–497. A törzsi társadalmakban az átmeneti heteroszexualitáshoz lásd: Hsu-Fu (ed.): 1971.

¹⁰ Friedl 1975.; van den Berghe 1979.

Az egymástól 50-150 mérföldnyire lévő 50 főnél nem nagyobb hordák halászatot, vadászatot és gyűjtögetést űztek, egészen addig, amíg az ásóbotos vagy kapás művelés nem jelent meg körükben. Ez az állapot tartott egészen addig, amíg a Gordon Childe-féle neolitikus agrárforradalom nem következett be a dunai kultúrák révén – olyan társadalmak, közösségek kialakulásáig –, melyek akár 3000 embert is magukba foglalhattak.¹¹ A dunai kultúrákat megelőzően az ősi horda csak 15 főnyi lehetett, ritkán elérve a 75 főt, de a nagyobb népességkoncentráció csak a kapásművelők esetében következett be. E művelők esetében Dél-Amerikában 40-250, Malajziában 20-275, Melanéziában 70-1000 fős, Guineában, valamint Szenegálban 10-1000 fős népességgócok, települések alakulhattak ki. Mindezen fentebbi tudományos trendvonalak – Childe téziseire vonatkozóan az őskommunizmussal való vitákban jelentek meg, így a kommunizmus bomlása jegyében az egykori szovjet tudományban is. Ebben a promiskuitás elutasításán túl a monogámia jelenségének tendenciái is világosan jelentkeznek. A horda taglétszámának nagyságát, annak száma terjedelmét ugyancsak limitálták, korlátozták, úgy ahogy, mint Butinov, Kozincev és Kabo tették.¹² Szerintük az ősi horda ritkán érthette el a 40-50-es számot, tendenciózusosan mint maximális, átlagos számként a 14-15 főt jelölték meg. Tehát az őskommunizmus elveivel szemben az ősi települési egységeit, valamint azok taglétszámát ilyen alacsonyan határozták meg. Járulékosan jegyezzük meg, hogy a jelzett ökológiai feltételek miatt – a ritka demográfiai népesedési viszonyok következtében – a föld tulajdonának jelensége sem létezett, ennek nem volt értelme bősége miatt.¹³

AZ „OIKOSZ” JELLEGŰ CSALÁDI GAZDÁLKODÁS ÉS A BENEFICIÁLIS REND SZÜLETÉSE

A 19. századi társadalomtudomány mindenütt nagy és népes települési egységeket, földközösségeket, majd pedig nagycsaládokat látott, olyanokat, mint például a szerb „zadruga”. Ezzel kapcsolatban már a 19-20. századok fordulóján voltak olyan kutatók (mint pl. Ludwik Krzywicki), akik ezt a későbbi állami fiskális beavatkozások eredményeként tartották számon.¹⁴ Úgyszintén általánosan elfogadott tézis volt, hogy a faluközösség kommunisztikus ősi intézmény. A 20. század eleji fejlődésszociológus Müller-Lyer ennek geneziséét kezdetben az ún. barbárság korára tette. Azonban a hozzá hasonló, nagy forrásanyaggal dolgozó kutatók adatbázisából – csakúgy, mint ahogy szög a zsákból – az ezt tagadó, cáfoló tények kibújnak, felszínre térnek. Ugyanis Müller-Lyertől olvashatunk olyan analíziseket, miszerint a fejlődés motorját a családi gazdaság, háztartás („Haushalt”) kibontakozása jelenti. Ennek, vagyis a családi háztartás – a Haushalt, majd pedig az ebből kibontakozó „Fronhof” következménye a faluközösség. A nagycsaládi közösség gazdasága, a „Fronhof” – magyarosan prédi-um

¹¹ Lenski 1966: 119–120., 125.

¹² Butinov 1968: 129.; Kabo 1968: 264.; Kozincev 1980: 6–34.

¹³ Werbner 1975: 95–115.

¹⁴ Krzywicki 1914.

– melynek terminusait Werner Sombart is alkalmazta – képezi a fejlődés motorját. Ez olyan „oikosz”-szerű, családi szervezetű közösség, amit egykoron a német gazdaságtörténeti iskola mutatott ki Rodbertusz, Schmoller és Karl Bücher tevékenysége eredményeként. Mindez a városok kialakulásának, valamint a távolsági kereskedelem szülöttje.¹⁵ A Fronhof egy olyan fejlődési vonulat következménye, melynek kezdeti magja a monogám, intim, zárt családi kötelékekből indult ki, melynek szerkezetének, összetételének nagyságát az általunk jelzett ökológiai kutatások is dokumentáltak, nem beszélve a társadalomtörténeti kutatások egyes fázisairól.¹⁶

Az a fejlődési fok, amit a Haushalt, Grosshaushalt, vagy pedig a későbbi Fronhof képvisel a társadalmi evolúcióban, az a Gordon Childe-féle neolitikus földművelés forradalma eredményeként jelentkezik. Ennek legfelsőbb fejlődési fokát, formáját és lépcsőjét az eurázsiai gabonaművelési mód és annak falusi társadalmi jelentik. Felmerülhet a kérdés, hogy ugyanekkor a keleti öntözéses kultúrák társadalmában mi történt? Itt egy régi vitát kell felelevenítenünk: volt-e ázsiai termelési mód vagy forma? Elemzésünkben kitérünk arra, hogy az eurázsiai és egyben beneficiális rendszerrel, feudalizmussal szemben mit képvisel a keleti prebendális feudalizmus, vagyis a keleti despotizmus.

A KELETI DESPOTIZMUS ÉS A PREBENDALITÁS

A keleti despotikus rendszerek a Kr.e. 1112-ben Kínában a Csou-dinasztia színrelépésével és a Kr.e. 4. évezredben az indiai Mohenjo Daro kultúrájának genezisével alakultak ki. Úgyszintén az említettekkel együtt az öntözéses rendszerek Indiában a 12-14. századi mogul periódusban is virágoztak fel az említett kezdeteken túl.¹⁷ Ezzel a művelési renddel jelentek meg azon kultúrák, melyeket a marxi Grundrisse alapján az ázsiai termelési mód fogalma alatt tartottak nyilván. E termelési mód Wittfogel értelmezése szerint azonos a keleti despotizmussal. Ennek jellemzője: a földek tulajdona a legfőbb despota kezében van, kizárólagos birtokát képezik, majd pedig udvarában a szolgálati nemesség tagjai soraival veteti körül magát. A szolgálati nemesség feladata az adók behajtása a legfőbb despota számára azon túl, hogy a despota udvarában él, lakozik. Jövedelmeinek egy részét – amit az adóbehajtás jogából kifolyólag szerzett – megtarthatja magának – azon részen túl, amit a despotának leadott. A szolgálati nemesség luxus életmódot folytat, és ha nem az udvarban, akkor városon él és tartózkodik a birtokán jelen nem lévő abszентistaként.

¹⁵ Így sommázhatók Müller-Lyernek a kultúra, a társadalom, valamint a gazdasági fejlődésre vonatkozó szocio-evolucionista nézetei, elképzelései. Müller-Lyer 1915: 150–160., 199., 263., 347. Müller-Lyer 1921: 38., 61.

¹⁶ A Müller-Lyernél jelentkező családi gazdaság, és annak létét a későbbi társadalomkutatási kutatások eredményei is igazolták, alátámasztották. Lásd: Kent 1977. Ebben Kent az olasz polgári „consorteria” szervezetét elemzi. Az intim családi gazdasági magból kifejlődő polgári nyilvános közélet kibontakozását mutatta be Habermas, Jürgen (1962., 1969.) magyarra is lefordított munkájában.

¹⁷ A keleti despotikus kultúrák genezisének idejét a következő szerzők írásai alapján adjuk meg. Kínára vonatkozóan lásd: Martindal 1962: 113. Indiát illetően lásd: Asrafjan 1965.

Az abszentista földesúr azonban privilégiumait, például az adóbehajtás jogát átruházhatja más személyek számára. Ez lehet faluközösségi adóbeszedő, aki gondoskodik nemcsak az adóbehajtásról, örködve az irrigációs rendszer karbantartása felett, hanem még a közösségi építmények és utak használhatóságáról is. E szolgálati nemesség továbbiakban az adóbeszedőn túl az öregek tanácsa segítségével tartja fenn uralmát.¹⁸

Az abszentista földesúr továbbiakban földeket adhat ki részes bérleti művelésbe, mely utáni kultivátoroknak ennek fejében a termés egyötödével, egynegyedével vagy felével tartoznak a bérbeadó földesúrnak. A prebendális nemesség a bérleti birtokon túl még saját, villaszerű allodiális gazdaságot is fenntarthat. Ezen allodiális gazdaság azonban nemcsak Ázsiában jelentkezik – úgy, mint az indiai „*pattidari*” –, hanem az afrikai kontinensen is. Ilyen villaszerű gazdaság Zaire-ban a „*tungazi*”¹⁹, de úgyszintén Bugandában a kolonializmus előtt itt is létezett egy prebendális szolgálati nemesség, mely szintén Fronhofot tartott fenn. Bugandában a „*kabaka*” a legfelsőbb kegyúr. Ennek van alávetve a „*butaka*”, aki a helyi hatalmat gyakorolja és a földhasználatot szabályozza. Így itt továbbiakban jelentkeznek a szolgálati nemes „*bakunguk*”, akiknek, mint beosztott szolgálatiaknak kis villaszerű allodiális birtokai lehettek, melynek neve „*bamasza*” volt. Ezt a kis birtokot az alárendelt törzsi parasztok, a „*bakopik*” művelhették. A művelő „*bakopik*” termékjáradékkal is tartoztak a „*bamasza*” tulajdonosa számára.²⁰

Viták zajlottak arra vonatkozóan, hogy a prebendalitás intézményei mennyire régiek, ősiek. Az indiai „*zamindari*” ősiségét illetően is felmerültek kételyek, miszerint azt csak az angolok vezették be adóztatási célokkal. Azonban az igazság az, hogy a gyarmati, koloniális rend fenntartható legyen – a 19. században, majd a 20. század elején –, régi prebendális feudalizmus hatalmi és adóbehajtási eszközeihez, módszereihez kellett folyamodni. Így magyarázzák a Lord Cornwallis által elrendelt intézkedéseket, intézményeket, például a „*zamindari*”-t Alajev²¹ és Lawrence Krader²² vitázva az ázsiai termelési mód kérdésével, elméletével.

A bérlet, valamint a kis allodiális birtoklás jelenségén túl – ami Ázsiában és Afrikában egyaránt adott – a kasztjellegű elkülönülés, szegregáció Indián – vagy Ázsián kívül – Afrikában is jelentkezik. Mint ismeretes, az indiai falun létezett, működött az egyes kasztok közötti munkamegosztás. Éppen ilyen jelenségek figyelhetők meg Afrikában például a kovácmesterség kapcsán is. Ezek művelői kasztszerűen szegregálva lehettek, ugyanis mivel e mesterség titkait ők őrizték és privilégiumaiként kezelhették. Továbbiakban azért is különülhettek el, mivel érinthetetlennek tartották nyilván őket.

¹⁸ Wittfogel 1957: 449.

¹⁹ Low 1978: 37–53.

²⁰ Rusch 1975: 94–114.

²¹ Alajev 1976. Különösen a zárófejezetben.

²² Krader szerint a zamindari intézményét Lord Cornwallis alakította ki. Lásd: Krader 1975: 305.

BENEFICIÁLIS VERSUS PREBENDÁLIS, UNILINEÁRIS VERSUS MULTILINEÁRIS FEJLŐDÉS AZ ÖKOLÓGIA TÜKRÉBEN

Írásunkban jelzett főbb trendvonalak egy társadalmi vitát tükröznek: nevezetesen az unilineáris versus multilineáris fejlődés nézeteinek elméleti konfrontációját. Még az ún. funkcionalista társadalomtörténészek, így például Maurice Godelier is hajlamos Georges Gurvitch-csal egybevágoan unilinearitásról beszélni.²³ A multilinearitást képviselők a fiatal Marx Grundrisseje alapján antik, germán és ázsiai formációkat és fejlődési képződményeket hajlamosak látni. A történettudomány, valamint a történeti néprajzi kutatások szemszögéből nézve azonban egy ökológiai kontinuumról beszélhetünk. A beneficalizmus versus prebendalizmus Hoffmann Tamást idézve a „*biotop*” adta körülmények következtében egy ökológiai kontinuum. Ennek következtében adottak az eurázsiai térség gabonaművelői, valamint a keleti öntözéses rizsművelők közösségeinek ellentétpárjai. Az ázsiai formáció helyett a keleti despotikus rendszer terminusa, megfogalmazása használható.²⁴ Ugyanis az ázsiai prebendális rendszerek elemeinek némelyike (lásd a „*tungazi*” vagy „*bamasza*” nevű kis allodiális birtokot, valamint a kasztszegregáció jelenségét) az afrikai kontinensen is feltűnnek, jelezvén az ázsiai intézmények – keletiek – itteni létét és előfordulását.

Irodalom

ALAJEV, L.B.

1976 *Szocialnaja sztruktura indijszkoj gyerevnyi*. Moszkva: Nauka.

ASRAFIJAN, K.Z.

1965 *Agrarnij sztroj szevernoj Indii XIII. szeregyna XVIII. vv*. Moszkva: Nauka.

BERGHE, L. van den Pierre

1979 *Human Family Systems. An Evolutionary View*. Elsevier, New York: Oxford.

BUTINOV, N.A.

1968 *Pervobütünj obscsinnj sztroj (Asznovnűje i lokalnűje variantü)*. In Danyilova, L.V. (ed): *Problemü isztorii dokapitalisticseszkich obscsesztv*. Moszkva: Nauka.

FRIEDL, Ernestine

1975 *Women and Men. An Anthropologist's View*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

GURVITCH, Georges

1971 *Social Framework of Knowledge*. Oxford: Basil Blackwell.

HABERMAS, Jürgen

1962, 1969 *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Berlin: Luchterhand.

HSU-FU, L.K. Francis (ed.)

1971 *Kinship and Culture*. Chicago: Aldine Publishing Company.

²³ Gurvitch 1971.

²⁴ Az ún. ázsiai termelési mód kérdésének komoly tudományos vitái voltak a szovjetorosz tudományban. Ezek közül említendő az ezt tagadó munka: Kacsanovszkij 1971. E viták további gyümölcse egy, a faluközösségeket tipizáló kötet: Kobisanov 1978.

KABO

- 1968 Pervobütijnaja obscsina achotnyikov i szobiratelej (po avsztralijkich matyerialom). In Danyilova, L. V. (ed.): *Problemü isztorii dokapitalicseszkih obscsesztv*. Moszkva: Nauka.

KACSANOVSKIJ, Ju. V.

- 1971 *Rabovlagyenyije, feodalizm ili aziatszkoy szposzob proizvodstv*? Moszkva: Nauka.

KENT, Francis William

- 1977 *Household and Lineage in Renaissance Florence. Family Life of the Caponi, Ginori and Rucellari*. Princeton: Princeton University Press.

KOBISANOV, Ju. M.

- 1978 *Obscsina v Afrike. Problemü tipologii*. Moszkva: Nauka.

KOZINCEV, G.A.

- 1980 Perechod k zemlegyeliju i ekologija cselovjeka. In Butinov, N.A. – Resetov, A.M. (ed.): *Rannije zemlegyelcü*, Leningrad: Nauka.

KRADER, Lawrence

- 1975 *The Asiatic Mode of Production*. Assen: Van Gorcum.

KRZYWICKI, Ludwik

- 1914 *Ustroje społeczno-gospodarcze od dzikosci do barbarzynsrwa*. Warszawa: Naukowa
1937 *Spoleczenstwo pierwotne. Jego rozmiary i wzrost*. Warszawa: Wydawnictwo imieni Mianowskiego.
1957 *Pierwociny wiezi społecznej*. Warszawa: PWN.

LOW, Robin

- 1978 Slaves, Trade and Taxes: The Material Basis of Political Power in Precolonial West Africa, 37-53. In *Research in Economic Anthropology*. Volume. 1.

LENSKI, Gerard

- 1971 *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw Book Company.

MARTINDAL, Don

- 1962 *Social Life and Cultural Change*. New Jersey: D. van Nostrand Company Inc.

MÜLLER-LYER, Franz

- 1915 *Phasen der Kultur und Richtungslinien des Fortschritts*. Soziologische Überblicke. München: Albert Langen.
1921 *Die Familie*. München: Albert Langen.

RUSCH, Walter

- 1975 *Klassen und Staat in Buganda vor der Kolonialzeit*. (Die Klassenverhältnisse in Buganda des 19. Jahrhunderts, 94-113.) Berlin: Akademie Verlag.

SZCZURKIEWICZ, Tadeusz

- 1970 Rodzina w swietle etnosociologii. In *Studia socjologiczne* 235-288. Warszawa: PWN.

WERBNER, Richard. P.

- 1975 Land, Movement and Status among Kalanga of Botswana, In Fortes, Meyer and Petterson, Shaila (ed.): *Studies in African Social Anthropology* 95-119. London, New York, San-Francisco: Academic Press Inc.

WITTFOGEL, Karl

1975 *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press.

Zoltán Tagányi

Village typology, or, the crossroads of ethnology

The author of the paper, Zoltán Tagányi (1940–2022) died while his paper was being edited for publication for our journal. Now with the publication of his paper, the editorial board of *Ethnographia* commemorates the oeuvre of the eminent rural sociologist and ethnologist who was so well acquainted with the findings of international scholarship. The paper is related to the author's major research topic in the recent decades, the historical, sociological, ethnological investigation of the genesis of various types of village communities. A central idea of Tagányi's was that the beginning of village communities can be traced back to the villas in Gallia province of the late Roman Empire, while its flourishing state can be dated back to the feudalism of Merovingian and Carolingian era. The system of villages along the river Rhine and Moselle as well as in the Low Countries due to certain demographic trends from the 12th century was adapted in East-Central Europe as well. Tagányi argued that the community of land and village is a result of the military, monetary and taxing system of feudalism, as opposed to the hypotheses of theories about ancient and proto communistic communities. The present paper of his offers new perspectives to the history of research on this problem.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Szombathy Zoltán: Az iszlám Fekete-Afrikában. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 2021. 362 p.

Sárkány Mihály

Az iszlám világpolitikai tényező. Afrika történelmére a múltban is nagy hatással volt az iszlám terjedése, más kontinensről érkező képviselőinek megjelenése Fekete-Afrikában, jóllehet a terjesztők főként afrikaiak közül kerültek ki. Ma Fekete-Afrikában „...nagyjából minden harmadik ember muszlim...”, arányuk növekedőben van, ugyanis „...nagy valószínűséggel jelenleg is a leggyorsabban terjedő vallás...” a kontinensen (9.o.) állapítja meg a szerző. Ha ehhez hozzáfűzzük, hogy ma Afrikában nő a leggyorsabban a népesség a Földön, 1950 és 2020 között a növekedés 5,9-szeres volt az ENSZ legfrissebb számítása szerint (Népességi világnap, 2020 – Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu> > statukor > nepesedesi_vilagnap. Letöltés: 2022. 03.21.), akkor érzékelhetjük igazán a téma nagyságrendjét, időszerűségét és a mű valóban hiánypótló szerepét, hiszen magyarul keveset olvashatunk az iszlámról Fekete-Afrikában, átfogó munkát meg egyáltalán nem.

Ennek a ténynek a tudatában Szombathy Zoltán, az ELTE BTK Sémi Filológia és Arab Tanszékének vezetője, olyan mű megalkotására vállalkozott, amely kézikönyvként szolgálhat a továbbiakban. Kézikönyvek a mai világban ritkán születnek egyetlen szerző tollából. A 2020-ban megjelent, több mint 700 oldalas *The Palgrave Handbook of Islam in Africa*-nak (Szerk. Fallou Ngom, Mustafa H. Kurli, Toyin Falola. Palgrave Macmillan – Springer Nature Switzerland AG, Cham), például, harmincegy. a Terje Østebø által szerkesztett *Routledge Handbook of Islam in Africa*-nak (London – New York, 2022, Routledge) tizenkilenc szerzője van, mégis nemigen találunk bennük olyan témát, amelyet Szombathy Zoltán ne tárgyalt, vagy legalább ne érintett volna. Ez az igény mutatja, hogy lenyűgöző műveltségű szerző művéről van szó, aki az iszlám, az arab nyelv és kultúra világában és az afrikánisztikában is otthon van.

Az említett kézikönyvek felépítésétől eltérően azonban Szombathy Zoltán nem a témakörönként erősen tagolt tárgyalásmódot választotta. Ehelyett néhány téma kiemelésével, alapos kifejtésével arra törekedett, hogy a várható érdeklődők látásmódját alakítsa, ne csak beszámoljon jelenségekről, hanem érzékelhetővé tegye az olvasó számára, hogy hogyan van jelen az iszlám az afrikai életben, a történelemben, az etnikumok alakulásában-alakításában, a mindennapok tárgyaiban, az érintkezések hálójában, hatalmi törekvésekben, a történelmi-társadalmi tudat formálásában és, persze, a mű legterjedelmesebb fejezetében körüljárva, vallásként. Az olvasót meggyőzi arról, hogy olyan közegben mozgunk, amelyben etnikai és vallási kötődések képlékenyebbek, könnyebben módosulnak, korántsem olyan kizáró jellegűek, mint ahogyan közhellyé merevedő állítások szerint képzelnénk, amelyeknek helye van, lehet elvont elméletek szintjén, összefüggések, tendenciák felismerésében. De nem szabad, hogy meggátoljanak a való élet jelenségeinek felfedezésében és a maguk helyén értelmezésében, hiszen olyan meghökkentő esetek is előfordulnak, hogy matrilineáris leszármazási rendű társadalmak is áttérnek az iszlámra és nem válnak patrilineárisra. Amint ezt részletesen tárgyalja a szerző a Malawiban, Dél-Tanzániában és Észak-Mozambikban élő jao nép példáján, akik körében szuahéli kereskedők terjesztették el az iszlámot, sőt a leszármazási rend átalakulása ott sem mindenütt következett be, ahol az iszlám jelenléte a környezetben jóval intenzívebb volt (85–86, 174, 251–255.).

Ami a tágabb keretezést illeti, Szombathy Zoltán felfogása egyértelmű. Nem kielégítő az afrikai iszlám jelenségeit azon az optikán keresztül szemlélni, amelyet az egyébként az iszlámmal versenyre

kelő európai gyarmatosítók hagytak ránk. Érdekes a másik szemszöveget, az iszlám képvielőit is megismerni, akik ugyancsak megjelentek hódítókként Afrikában, és ez nem jelent szemet hunyást a szélsőséges megnyilvánulások felett, amint azt a Boko Haram ténykedésének bemutatásánál tapasztalhatjuk (235.). A szemszögek eltérését látványosan érzékelteti a történeti időpontok kettős megadásával: egymás mellett szerepelnek az iszlám és a keresztény időszámítás szerinti dátumok, de ami még fontosabb, Szombathy Zoltán messzemenően támaszkodik „belső”, arab és afrikai forrásokra, arab és afrikai történészek, társadalomelemzők műveire.

Ezt a tárgyalásmódot a szerző azért is vállalhatta, mert nem csupán mások kutatási eredményeit összegezte. Több témában végzett eredeti kutatásokat a leszármazási ágak arabizálásával, a megszáltság kultuszokkal, a kelet-afrikai etnikumok történeti alakulásával kapcsolatosan, megbirkózott afrikai politikai egység történetét feldolgozó krónika kiadásával (a tanulmányok bibliográfiai adatai megtalálhatók az itt ismertetett mű irodalomjegyzékében), megfordult helyszíneken, és talán ez a legfontosabb, érződik, hogy van személyes érintettsége a témakörben, amelyet tárgy, és amelynek során a tudományos alaposságnak messzemenően eleget téve építi be a saját eredményeit a tágabb összefüggésekbe.

A mű erényeit taglalva érdemes kitérni Szombathy Zoltán néhány olyan eszmefuttatására is, amelyek elgondolkodtatóak és más nézőpont hangsúlyozására sarkallnak.

A szerző, joggal, behatóan foglalkozik az oktatás kérdésével. Felvilágosító értékű, ahogyan az iszlám oktatás tartalmát, helyzetét, a társadalmi mobilitásban, pontosabban annak viszonylagos elmaradásában játszott szerepét tárgyalja. Nem kétséges, hogy jól látja, a fekete-afrikai iskolarendszerek az európai (keresztény alapokon nyugvó) műveltségtípust preferálják, és az abban való előrehaladás differenciálja a társadalmat (18, 118–136.) Ám, vajon hátrány vagy éppen előny, hogy a soketnikumú afrikai országokban a gyarmatosítók világnyelve az államnyelv, amelyet jól megtanulhat mindenki, aki állami iskolába jár, hiszen ezzel nőnek a világban mozgás, a világhoz való illeszkedés, sőt a fekete-afrikai társadalmak együttműködésének esélyei? Nem okozna-e több feszültséget, ha valamelyik, esetleg a legnagyobb etnikum nyelve volna az államnyelv? (Ráadásul akad, ahol az angol mellett a szuahéli is államnyelv, mint fontos közvetítőnyelv, amelyet ugyanúgy első osztálytól kezdve tanulnak az iskolákban, így Kenyában, Tanzániában). Van többszintű iskolarendszer, amely nem differenciálja a társadalmat bárhol a világon? Olyan kérdések ezek, amelyekre a választ mindig az érintetteknek kell megadniuk, a kutató inkább csak felvetheti.

Szombathy Zoltán többnyire az animista jelzővel illeti a hagyományos afrikai vallásokat, holott tudatában van annak, hogy „Az afrikai vallások jelentős részében ... megtalálható a hit az egyetlen, teremtő istenben...” (170.), és nem csak neki jutnak eszébe nyugat-afrikai szellemi emlékekről a görög és római vallás istenei (183.). (A fogalmi vitához lásd Green, Sandra A.: Religion, history and the Supreme Gods in Africa: A contribution to the debate. *Journal of Religion in Africa* 26/2, 1996. 122–138.). Az viszont bizonyos, hogy a tradicionális afrikai vallások változatossága ugyanúgy megkülönböztető figyelmet érdemel, mint a hagyományos afrikai képzetek és rítusok továbbélése a szinkretizmus különböző formáiban, amelyekről alapos tájékoztatást kapunk (166–193.).

Összegezve elmondható, hogy hatalmas feladatra vállalkozott Szombathy Zoltán, és azt sikerrel oldotta meg. Úgy tudott adni átfogó képet az iszlám afrikai jelenlétéről, hogy roppant informatív műve kézikönyvként is használható. Ily módon forgatását *Tárgymutató* segíti, amelyben megtalálható a műben előforduló nagyszámú népnév is. Ezek átírása sok esetben jobb megoldást kínál, mint a korábbi, széles körben használatossá sohasem vált átírások, reméljük az övéiből sok bevett forma lesz.

Ilyen széles átfogású, témák sokaságát érintő műben, természetesen, előfordulnak apró hibák, van elütés, nem az elfogadott, magyar térképeken is megjelenő földrajzi névírás. Ezeket azért érdemes megemlíteni, mert kíváncsok volna ennek a nagyszerű műnek újabb kiadása és végre terjesztése, mert könyvesboltokban, jelenleg, nehéz megtalálni.

Apjok Vivien – Povedák Kinga – Szőnyi Vivien – Varga Sándor (szerk.): Dance, Age and Politics. Proceedings of the 30th Symposium of the ICTM Study Group on Ethnochoreology. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Magyar Etnokoreológiai Társaság – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Magyarország, 2021. 477 p.

Lengyel Emese

Impozáns angol nyelvű táncstudományi kötet látott napvilágot, mely az ICTM Etnokoreológiai Munkacsoport által 2018 nyarán szervezett hatnapos szimpóziumon elhangzott valamennyi előadás tanulmányváltozatát vonultatja fel közel félezer oldalon keresztül. A kiadvány követi a szakmai fórum tematikai felépítését, így két témakör köré szerveződő írásokkal találkozhatunk. Az első témablokk a tánc és a politika kapcsolódási pontjait járja körül, mely teret ad például a testpolitika, a kisebbségek és a tánc kapcsolata, vagy éppen a tánc mint az ellenállás résztémák tudományos diskurzusára. A második témablokk pedig a tánc és az életkor viszonyát hivatott bemutatni többek között olyan területekre fókuszálva, mint a különböző korcsoportok, az öregedő test, valamint a tánc-tudás generációk közötti áthagyományozása. Catherine Foley, a munkacsoport elnökének előszavát követően Varga Sándor, a szimpóziumon elhangzott üdvözlő beszédének írott változatát olvashatjuk. Ezenkívül egy szerkesztői köszöntő, illetve a konferencia program vezeti fel a tanulmányokat. Jelen írásban – a kötet terjedelme miatt a teljesség igénye nélkül – e dolgozatok témáját vesszük sorra.

Catherine E. Foley munkájának fókuszában az írországi University of Limerick ir tradicionális tánc mesterképzésének tanterve áll és az az etnokoreológiai tudás, mely segíthet megérteni azokat a komplex politikai, kulturális és gazdasági folyamatokat, melyben a táncosok is rész vesznek. Maria I. Koutsouba a görög tradicionális táncon keresztül vizsgálta a politika és a tánc, a táncitanítás és a tánc kutatás kapcsolatát. Irene Laoutzaki dolgozatában pedig az infotainment televíziós tartalmak, a tömegkultúra és a politika viszonyát helyezi előtérbe, miközben az elemzés tárgya a görög tánc- és zenekultúra. Lily Antzaka-Weis pedig nemzetpolitikai aspektusból nézi meg a görög tradicionális tánc történetét. De görög tárgyú írást jegyez Konstantinos Dimopoulos, Georgios K. Fountzoulas és Chariton Charitonidis is. Az akadémia szférán belül maradvá, Rebeka Kunej a szlovén néptánc-tudás-átadás és kutatástörténetébe kapunk mélyebb betekintést. Arra, hogy a táncon keresztül milyen önreprezentációs technikákkal találkozhatunk az Dél-Malin, Rainer Polak ad részletes betekintést a helyi ünnepeken keresztül; teszi mindezt gazdag képanyag kíséretében. Mindemellett egy-egy tanulmány erejéig fókuszba kerül az észt táncünnepe (Sille Kapper); a női emancipáció és a flamenco érintkezési pontjai (Adair Landborn); a társadalmi nemi szerepek egy erdélyi falu, Magyarózd példáján keresztül (Pál-Kovács Dóra), de még a köztetek, a nacionalizmus és a turizmus viszonya a táncsal (Linda Dankworth). Ugyancsak betekintést kapunk a tánc politikai dimenzióiba ausztrál (Jeanette Mollenhauer), svéd (Mats Nilsson, Linnea Helmersson), indiai (Barbara Čurda), kínai (Pegge Vissicaro), bolgár (Gerhana Panova-Tekath, Daniela Ivanova-Nyberg), török (İdris Ersan Küçük, Fahriye Dinçer – törökországi marginalizált közösségek), ukrán (Andriy Nahachewsky), macedón (Filip Petkovski), cseh és csehszlovák (Lucie Hayashi, Daniela Stavělová, Dorota Gremlicová, Josef Bartoš) példák felvonultatásával. Ugyancsak izgalmas az a kultúrpolitikai esszé, melyben Lucie

Hayashi a cseh és a japán eltérő kulturális politikát hasonlítja össze. Liz Mellish és Nick Green a Bánságban kutatja a tánc, az identitás, a kisebbségek kérdéskörét. Szintén a kisebbségek, azon belül is a szorbok tánc kultúráját elemzi Theresa Jacobs. Sydney Hutchinson szövegében pedig New York és a salsa viszonyára koncentrálnak. A Vallja and Tarantella táncokról Placida Staro írásából kapunk részletesebb rálátást. Továbbá Stephanie Smith, Phil Jamison és Stefano Reyes szintén színvonalas tanulmányokkal járult hozzá a fejezetéhez.

Azonban már jóval kevesebb szöveg tartozik a második nagy blokkba. Elsőként Mark E. Perry katalániai szardán táncot generációk vonatkozásában mutatja be. Judith E. Olson tanulmányában ismét New Yorkban találhatja magát az olvasó, hiszen a balkáni táncok megjelenését, jelenlétét, generációk közti áthagyományozását tárja fel a városban és a környéken élő különböző helyi csoportokra fókuszálva. Ezt követően Leslie Hall egy torontói amatőr társastánc csapatról szóló esettanulmányát, majd az egyik legismertebb mexikói néptánc fejlődéstörténetébe Raymundo Ruiz írása vezet be. Anne von Bibra Wharton a fiatal generáció és a tánc érintkezési pontjaira, jelen esetben a Plantanzra összpontosít. Daniela Machová a táncismeret-átadás 21. századi formáit vizsgálja, majd Szőnyi Vivien a moldvai csángó tánc kultúráról szóló kutatásainak egy szeletét kísérelhetjük figyelemmel, míg Székely Anna a mai magyar néptáncudásról értekezik.

Helyet kap még a kiadványban a Andrée Grau egy 2016-os szövege köré szerveződő kerekasztal beszélgetés meghívottainak szerkesztett hozzászólásai. Végezetül a kötet legvégén olyan absztraktok kapnak helyet, melyek szerzői végül tanulmánnyal nem járultak hozzá a kötethez, de a szimpózium szakmai színvonalát előadásukkal növelték. Ezt követően a szerzői biográfiák után néhány fotó segítségével elevenítik meg a szerkesztők az ICTM Etnokoreológiai Munkacsoportjának 30. szimpóziumát. A változatos résztémákat felvonultató több tucatnyi írás kötetbe szerkesztése egyszersmind alkalmas arra, hogy tanúbizonyságot tegyen a hazai és a nemzetközi tánc tudományi szakemberek közötti tudományos párbeszédéről, s bemutatási platformként szolgáljon a legváltozatosabb résztémák képviselőinek, illetve megvitatásra kerüljenek a legújabb módszertani kérdések.

Fülemile Ágnes (főszerk.): Acta Ethnographica Hungarica. 65. évfolyam, 1. szám. 2020. 316 p.

Pál-Kovács Dóra

Az 1950 óta folyamatosan működő *Acta Ethnographica Hungarica* (a továbbiakban: *Acta*) című tudományos folyóirat az egyetlen angol nyelvű magyar néprajzi folyóirat. Kezdetben még négy nyelven (orosz, angol, francia és német) jelent meg, 2016 óta szerkesztőségi döntés következtében csak angol nyelven jelenik meg a nagy múltú lap. A 2020 júniusában megjelent 65. évfolyam 1. számában válogatott angol nyelvű írásokat találunk a 30. ICTM (International Council for Traditional Music, Nemzetközi Népzenei Tanács) Etnokoreológiai Munkacsoportjának (Study Group on Ethnochoreology) szimpóziумán elhangzott előadásokból, melyet 2018 nyarán szerveztek Szegeden. Mint ahogy Varga Sándor bevezetőjében is olvasható, a Szegedi Tudományegyetemen már évek óta folyik a táncantropológiai képzés, melynek hallgatói erős bázisát adják a Magyar Etnokoreológiai Társaságnak. A 2018-as szimpóziум fő témája a tánc és politika, illetve a tánc és a kor kapcsolatának, valamint mindezen hívószavak különböző aspektusainak vizsgálata volt. Az *Acta*-ban az itt elhangzott előadások mellett néhány olyan szerző írását is olvashatjuk, melyek témáikat tekintve illeszkednek a fenti két fő irányhoz.

A tánc, az identitás és a reprezentáció politikája (esettanulmányok Magyarországról, Romániából és Szerbiából) című nagyobb egységet Selena Rakočević, a Belgrádi Művészeti Egyetem Zenetudományi

Kara docensének írása nyitja *Az etnokoreológiai kutatások politikai összetettsége: táncsal kapcsolatos tudományos munka aspektusai a volt jugoszláv országokban* címmel. Tanulmányában a posztszocialista rendszerekben az etnokoreológia politikai aspektusait tárja fel, így Szerbia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Montenegró tánc kutatási attitűdjeit ismerhetjük meg. Ezekben az országokban az 1990-es évekbeli változások, a piacgazdaság megjelenése, a szociál- és oktatáspolitikában történő változások magukban foglalták az akadémiai és oktatási rendszerek újrapozicionálását is.

Szerbia után a bukaresti Parasztmúzeum kutatója, Iosif Corina a romániai médiatermékek világába kalauzol el bennünket „*Hagyományok*” a *folklorisztikától a médiatermékig és a romániai műsorszolgáltatás kezdetei* című írásában. Írásában kifejti, hogy a nemzet, nemzeti kultúra, hagyomány és folklór kifejezések használata a 20. század első évtizedeiben, valamint rádiótermékként való hasznosításuk megteremtette a nemzetállammal kapcsolatos sajátos diskurzus előfeltételeit és mintáit.

Varga Sándor tanulmányában a közép-erdélyi eszközös pásztortáncok és a lassú legényesek funkcionális átalakulásai kerülnek fókuszba. Írásában a folklorizmus és a folklorizáció sajátos kapcsolatrendszerére, valamint a táncok átalakulásának háttérében álló magyar és román társadalmi-gazdasági tényezőkre is reflektál.

Az amerikai szerzőpáros Liz Mellish és Nick Green a romániai Bánát régióban vizsgálják a közösségek táncalkalmait a helyi templom védőszentjének tiszteletére rendezett ünnepségen. Az eseményen aktív (táncosok) és passzív (nézők) résztvevők egyaránt jelen vannak, de az idővel az esemény részletei megváltoztak, annak részei alkalmazkodtak a közösségek igényeihez úgy, hogy megmaradt az ünnepség eredeti funkciója.

Az első rész zárásaként Eitler Ágnes tanulmányát olvashatjuk az ecseri lakodalom, mint örökség-teremtés egy példájáról. Írásában a fővároshoz közeli település történelmi, gazdasági és szociokulturális háttérére is kitér, majd az ecseri lakodalom 21. századi örökségmegőrző gyakorlatának részleteit ismerhetjük meg.

A kötet második tematikus egységében a parasztság, a népi kulturális örökség és az emlékezés politikájáról olvashatunk a Rákosi-féle kommunista diktatúrában, valamint a Kádár-korszak szocializmusában. A szekció első írásában Fülemile Ágnes, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont kutatója a vidéki női öltözetek változását, a paraszti kultúra felbomlását vizsgálja az 1940-es évektől a szocializmus végéig. Írása hidat képez a népviselet többnyire különálló tanulmányozása és az öltözködés-és divattörténeti kutatás problematikája között.

Áment Kovács Bence írása a magyarországi alkalmazott népművészeti központú háziipari szövetkezetek második világháború utáni történetével foglalkozik aszerint, hogy milyen körülmények között jöttek létre és váltak az 1980-as évekig sikeresen működő szövetkezetekké.

A második tematikus részt Cseh Fruzsina írása zárja, aki az 1970-es és 1980-as nomád nemzedék népi kézműveseivel és disszidenseivel foglalkozik. Megismerhetjük az 1970-es évekbeli népművelői mozgalom jellemzőit, majd esettanulmányokon és példákön keresztül mutatja be az új utak keresését, s hogy mindez hogyan jelent meg a népi kézművességben, milyen hatást gyakorolt a népi iparművészetre.

A kötet végén két, a fenti tematikákon kívüli tanulmányt olvashatunk Vargyas Gábor és Bálizs Beáta tollából. Előbbi egy közép-vietnámi felföldön készült felvétel részleteit ismerteti, melyben egy vietnámi bru férfi visszaemlékezésein keresztül ismerhetjük meg a keresztény evangelizáció történetét. Bálizs írásában a „*piros*” és a „*vörös*” szavak szemantikájának változásáról olvashatunk, magyarul arról, hogy a magyar nyelvben minden változásokon ment keresztül a színek kifejezések szerepe és jelentése, és a két szín funkcionális cseréjének részleteibe is betekintést nyerünk.

Feltétlen üdvözlendőnek és folytatandónak tartom, hogy egy ilyen nagy múltra visszatekintő folyóirat különböző tematikus számokba csoportosítva ismerteti meg az olvasókkal a magyar néprajzi kutatások eredményeit, beleértve a táncfolklorisztikai, táncantropológiai kutatásokat is.

Romsics Imre: „Nem messze van ide Kalocsa...” A kalocsai szállások dalai a 20. században. (Kalocsai Múzeumi Értekezések 21.) Kalocsa, 2020. 1191 p.

Küllös Imola

A könyv címe azt érzékelteti, hogy a város távoli határaiba települt magyar falvak: Homokmégy, Öregcsertő, Drágszél, Szakmár, Újtelek és a hozzájuk tartozó szállások lakói, a „*poták*” így énekeltek meg „*kalocsaiság*”-ukat.* Kalocsa földműves lakóinak fele ugyanis régen a szállásokon élt, és csak idősebb korában kerültek vissza a városba.

A magát *potának* valló, homokmégyi születésű Romsics Imre néprajzkutató-muzeológus 10 éves gyűjtőmunkával és sokak anyagi segítségével és szellemi támogatásával egy folklorisztikailag kevéssé kutatott alföldi város és vidéke dalhagyományát adta közre úgy, amiként azt egykori és idős adatközlői, a déd- és nagyszülők generációja éltette.

Hasonló, monografikus igényű, lokális kiadványt Kodály Zoltán ösztökélésére először Vargyas Lajos készített 1940-ben egy felvidéki (ma Szlovákiához tartozó) faluközösség, Áj teljes dalrepertoárjának felgyűjtésével. Az ilyen mélyfúrás jellegű munkát a „*Mester*” hajdani zeneakadémiai növendékei Járdányi Pál, Halmos István, majd Barsi Ernő folytatták. Sok „*mai*” népzene-kutatóval ellentétben mind Bartók, mind pedig Kodály a népzene részének tekintette a népies műzenét. Úgy vélték: ha hiteles képet akarunk kapni egy-egy vidék kultúrájáról, akkor az összes ismert és énekelt dalt és dallamot – zenei értéküktől, eredetüktől függetlenül – össze kell gyűjteni és hangfelvételen rögzíteni azért, hogy később tudományos vizsgálat tárgyává tehessek.

Romsics célja ezzel a vaskos kiadvánnyal többértű volt: rögzíteni akarta azt, hogy milyen dalokat lehet még fellelni a 21. század elején. Választ keresett arra is, hogy az országszerte híressé vált kalocsai népművészet, a hímzés és pingálás legújabb korszaka mellett van-e a Gyöngyösbokrétá mozgalomig visszavezethető „*kalocsai dalok*”-nak is újabb korszaka? Találhatóak-e még olyan intézményi keretek, közösségi alkalmak, amelyek a népművészet továbbéléséhez hasonlóan átörökökíthetik a dalokat is a következő generációk számára?

A *pota* néprajzi csoport teljes dalkészletének kiadása előtt Romsics Imre mintegy 2000 saját hangfelvétele mellett számba vette azokat a hangzó felvételeket is, amelyeket mások az elmúlt négy évtizedben rögzítettek a közös éneklések, muzsikálások alkalmával. Több „*civilektől*” kapott magánoszalagon a Kalocsáról elköltözött unokák örökölték meg a számukra már „*egzotikus*” világot őrző nagymamák hangját. Nemcsak a közösségük által elismert jó énekeseket, hanem a legidősebb, 90. életévüket betöltő korosztályt is meghallgatta, akik olyan dalokat ismertek még, melyeket az 1940-es években született fiatalabbak már nem énekeltek.

A kötet anyagának sajtó alá rendezésekor Németh István népdalgyűjtő, archívumkezelő segítségével lehallgathatta az MTA Zenetudományi Intézetében őrzött, 1953-1957 között és 1973-ban rögzített közel 1000 hangfelvételt. Ezzel a jelentős mennyiségű korpusssal együtt már lehetősége nyílt arra, hogy a kalocsai dalkészlet változásait évszázados távlatban érzékeltesse, és a helyi dalismertetet korcsoportonként is elemezze, hisz a legidősebb adatközlő az 1860-as évek közepén született! Egykor olyan neves népdalgyűjtők dolgoztak Kalocsán és környékén, mint Kiss Lajos és segítőtje a helybéli Cserey József, Szomjas-Schiffert György és Martin György. Az ő anyagukból, Romsics

saját gyűjtéséből, sőt laikusok régi felvételeiből, kazettáiból válogatva végül is 874 dal lekottázott dallamát tartalmazza ez a vaskos kötet. A monográfia számos esetben közli a szállásonként különböző, jellegzetes szöveg és dallam-variációkat, így a közel 1.100 dalszöveg különböző strófakombinációkban jelenik meg. A többnyire új stílusú, országszerte ismert népdalok, népies műdalok mellett sok a többé-kevésbé folklorizálódott magyarnóta és népies műdal. Említésre méltó, hogy a kalocsai szállások énekeseinek mindegyike el tudta különíteni a magyarnótákat és az operettek betétdalait a népdaloktól, viszont már egyikük sem tudta megkülönböztetni a műdalokat a hagyományos (tegyük hozzá: országszerte ismert) népdaloktól. Az adatközlők többsége számára már természetes volt, hogy a dalok mindegyike megjelent a táncalkalmakon, de olyan dalszöveget nem tudtak a gyűjtő számára „rekonstruálni”, amelynek az „áriáját” (=dallamát) nem ismerték.

A folklorizáció bizonyos fokán már átesett dalok azt a folyamatot tükrözik, ahogy sajátjává teszi, ízlése és a kor igényei szerint átalakítja az éneklő közösség az egy-egy generáció körében népszerű nótákat. Megfigyelhetjük pl. a társadalombírálatot, a korszakokként és korcsoportonkénti aktualizálást, a katonanóták szövegváltozataiban Horthy Miklós „*rezes bandájá*”-tól Orbán Viktor (!) „*kommiszkenyeré*”-ig. Szövegfolkloristaként örömmel fedeztem fel a 19. sz. végén, vagy az I. világháború idején divatos betétdalok, katonanóták folyamatos változását, adaptációját. Például a *Kimegyek a doberdói harctérre/nagy hegyre* kezdetű, közismert I. világháborús katonanóta a 19. századi népdalgyűjteményekben még az 1866. június 24-én lezajlott königgrätzi/sadowai (ma a csehországi Hradec Králové) sorsdöntő csatát emlegeti, amelyet a porosz királyság és az osztrák császárság katonái vívtak meg egymással. A szerelmi dalokban megjelenik a selyem szoknya/selyem viganó, vagy a sárga cipő, – ez utóbbi a 19. századi kalocsai népviselet jellegzetes darabja volt. Az 1930-as években született korosztályt egy újonnan terjedő fehérmű, a bugyi, annak is a legmodernebb fajtája foglalkoztatta, hiszen selyem és „*csukott*” bugyiról is énekeltek. A legfiatalabbak pedig (arc)pirosítóval (mai kifejezéssel: sminkelve) képzeltek el kedvesüket.

A könyv ilyen apróságok által számos esetben enged bepillantást a helyi dalváltozatok létrejöttének folyamatába. A szöveg és dallam variálódás jelenségére Romsics Imre hely- és társadalomtörténeti, valamint szövegfolklorisztikai szempontokat egyaránt érvényesítő bevezető tanulmánya mutat rá.

A kalocsai dalokat műfaji csoportosításban kapjuk. A szakmai sztenderdek megfelelően Romsics 17 nagyobb csoportot különített el az alkalomhoz kötött ünnepi daloktól, a sirató és halottas énekektől a lírai alkotásokon át a balladás dalokig. A Kalocsai Múzeumbarátok Köre jóvoltából a legjobb hangfelvételekből a CD melléklet is készült a könyvhöz, amely 79 dalt tartalmaz. A dallamok lejegyzését és a kottagrafikát Énekes Katalin karnagy, ének-zene szakos tanár végezte. A kiadvány szakmai lektorai Paksa Katalin és Küllös Imola voltak.

Fontos folklorisztikai feladat lehetett volna a hangszeres, szövegek nélküli (tánc)zene összegyűjtése is. A legújabb kutatás alkalmával azonban ilyen gyűjtésre már nem volt a kutatónak lehetősége. Az 1950-es években még találtak hangszeres kalocsai anyagot a népzene kutatók, s ezeknek egy részét közölték is *A Magyar Népzene Tárának III/B (Lakodalom)* kötetében (pl. III/B. 1956. 177., 178-179., 209-210., 232. sz.)

Külön érdeme a kötetnek a tájnyelv – Kalocsán az ő-zés, a potáknál pedig a szimplán ejtett kettős hangzók – rögzítése. A dalok és a bevezető tanulmányban idézett interjúszövegek jobb megértését egy tájszó mutató is segíti.

A kiadvány elsődleges célközönsége a kalocsai és az egykori szállások népe. Azok a közösségek, akik nemcsak felmenőik színes életével, színpadi szerepléseivel ismerkedhetnek meg, hanem példá-

kat és ösztönzést kaphatnak a hagyományápoláshoz, szellemi-kulturális örökségük megőrzéséhez, a hungarikumok gyarapításához.

Természetesen jó lenne, ha az igényes „népművelésen” túl a néprajzkutatók is felfigyelnének erre a kiadványra. Ugyanis nem csak a dallam- és szöveganyaga lehet további történeti, regionális, összehasonlító vizsgálatra alkalmas, hanem figyelemre méltó a változásvizsgálat lehetőségeinek és eredményeinek azon sora, amelyről Romsics Imre bevezető tanulmánya szól.

A népművész/népzeneész szülei emléke előtt tisztelgő patrióta szerzővel együtt én is azt szeretném, hogy ez a szakmailag igényesen összeállított, zenei és szöveg-mutatókkal ellátott kiadvány ne csak a múlt idők „emléke”, ne csak „hangzó múzeum” legyen! Ez a könyv a 20. századi kalocsai hagyományt felmutató öszinte „láttelel”, amely megcáfolja a „csak tiszta forrásból” hamis mítoszt. Szaktudományunk, a szöveg- és zenefolklorisztika, de a társadalomnéprajz, helytörténet is sokat okulhat, épülhet ebből az adatbázisból. A változások vizsgálata révén az alkalmazott néprajz és a folklorizmus kutatói öröme a kiadott dalanyag példatára lehet a színpadra állított kalocsai hagyománynak; de segíthet a kalocsai térség népdal- és néptáncköreinek, az eljövendő folklór-fesztiválok szereplőinek, mi több: ösztönzést adhat az ország más régióiban élő, saját hagyományaihoz ragaszkodó újabb generációknak is.

(*A recenzió a Kalocsai Színházban megrendezett ünnepélyes könyvbemutatón, 2021. június 26-án elhangzott előadás rövidített változata.)

Szakál Anna – Tekei Erika (szerk.): „Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék” – tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére. (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 28.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2020. 527 p.

Svégel Fanni

A Kriza János Néprajzi Társaság által kiadott évkönyvben a magyarországi és erdélyi magyar folklorisztika kiemelkedő kutatói köszöntötték a 80. születésnapját ünneplő Olosz Katalint. Olosz Katalin az erdélyi szövegfolklorisztika és tudománytörténet megkerülhetetlen alakja: a 19. századi gyűjtőhálózatok, azon belül is Kanyaró Ferenc, Kriza János és Szabó Sámuel munkásságának, illetve a nagyszalontai gyűjtések kiváló ismerője. Olosz Katalin ma is tevékeny, az erdélyi magyar népballeda-katalógus összeállításán dolgozik.

A 19 szöveget magába foglaló tanulmánykötet öt nagy egységből áll: a köszöntők után a gyűjtők és gyűjtemények; majd a források és szövegek; kutatástörténet és lokalitás; valamint az emlékezés állnak a tanulmányok középpontjában. Az egyik szerkesztő, Szakál Anna baráti hangvétellő köszöntője Olosz Katalin tudománytörténeti jelentőségét méltatta, valamint módszeres és aprólékos kutatási módszerének hozadékait tárgyalta. Küllös Imola írása egyszerre köszöntő és tanulmány, amelyben a szerző a populáris és népi kultúra humoros elemekben bővelkedő köszöntőinek válogatott darabjait adta közre. A tanulmány két fő gondolat mentén épül fel. Küllös Imola egyfelől felhívja a figyelmet a 17–18. századi kéziratos kultúra és az orális hagyományban élő köszöntők között fennálló kapcsolatra, másfelől a torzítások szerepére világít rá. A szerző a latin eredetű kifejezések félreértéséből, félrehallásából származó, olykor az értelmetlenségig eltorzult szóalakok köszöntőkben történő megjelenésére hoz példákat.

A gyűjtők és gyűjtemények szekcióban elsőként Gulyás Judit tárgyalta az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* kapcsán felmerülő problémákat. A heterogén korpuszból kiadott 33 mese forrásainak, provenienciájának meghatározására és gyűjtőinek azonosítására tett kísérletet:

utóbbiak a korabeli pesti irodalmi elit képviselői, illetve vidéki katolikus papok és kálvinista tanárok voltak. Domokos Mariann a kötetben két szöveget is jegyez, mindkettő az Ifjúsági Könyvtár kiadványaira reflektál. Első tanulmányában a köztudatba Grimm-fordításként bevonult *Gyermek s házi regék* címen kiadott gyűjtemény létrejöttét, és a fordító-magyarító Nagy István szövegalkotási tevékenységét elemezte. A szerző a népiesítés technikáit és a magyar folklórra jellemző elemek szövegekbe történő beemelését, az elképzelt olvasóközönség elvárásait emelte ki az adaptációval kapcsolatban. A Grimm-tematikát folytatta Hermann Zoltán tanulmánya, amely szintén a *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményt és Josef Haltrich erdélyi szász mesegyűjteményét (*Deutsche Volksmärchen aus dem Sashenlande in Siebenbürgen*) vette górcső alá. A családon belüli konfliktusok, az árvák és a mostohák mesékben történő megjelenése felülreprezentált Haltrichnál, ami a szerző szerint a korabeli szász közösségek problémáiról, illetve a szociális gondoskodás fontosságáról is árulkodhat. Landgraf Ildikó a finn folklorisztikával is foglalkozó Vikár Béla életművének két fontos aspektusára hívta fel a figyelmet. Egyfelől Vikár újító terepmunka-módszerére, amely nagymértékben hozzájárult a századfordulón megfigyelhető néprajzkutatói attitűdök változásához, nevezetesen a mit és hogyan gyűjtünk kérdéséhez. Másfelől arra a jelenségre, hogy Vikár miként integrálta a finn földrajz-történeti módszert saját kutatásaiba, ami évtizedekre meghatározta a magyar folklorisztika módszertani irányvonalát.

Szilágyi Márton az irodalomtörténet és a folklorisztika kapcsolatáról értekezett az első világháború idején zajlott nagyszalontai folklórgyűjtés kapcsán, amelyet Olosz Katalin tett közzé 2018-ban. A szerző kiemelte, hogy a korábban nem publikált gyűjtemény Arany János életművének értelmezéséhez is fontos adalékokkal szolgálhat, valamint hangsúlyozta a folklór és az irodalom kapcsolatának tanulmányozásában rejlő kutatási lehetőségeket. A szintén Olosz Katalin által összegyűjtött és kiadott Kanyaró Ferenc-gyűjtésekhez nyúlt vissza tanulmányában Chikány Judit. A kolozsvári unitárius tanár és diákjai folklórgyűjtését a korabeli ponyvához való viszonytal, a ponyváról való gondolkodással veti össze. Kanyaró ugyanis a folklórgyűjtései során figyelembe vette a ponyvakiadványokhoz kötődő szövegeket is. Hozzáállásának kettősége abban állt, hogy egyfelől követte a korabeli gyakorlatot, vagyis a ponyván található szövegeket forrásként kezelte, másfelől már számolt a ponyvakiadványok közvetítő funkciójával. A gyűjtőket középpontba állító blokk Berki Tímea Brassai-tanulmányával zárul. Berki Tímea az erdélyi unitárius közösséghez kapcsolódó tudós, Brassai Sámuel életpályáján keresztül figyelte meg az anekdoták szerepének fontosságát, az egyéni és a közösségi emlékezetben betöltött szerepüket.

A szövegközpontú vizsgálatok Tánczos Vilmos Úz-völgyi adatközlőjének, Fodor Andrásné Póra Katalin folklórtudását bemutató szöveggel kezdődik. A csángó asszony repertoárjának műfaji sokszínűségét Tánczos Vilmos 2003 és 2004 közötti beszélgetéseik alapján tárta fel. A szerző amellett érvel, hogy e folklórszövegekben tükröződő sajátos világnézet és erkölcsi értékrend kiterjeszthető, így reprezentatív a helyi csángó közösségre nézve. Vargha Katalin Mailand Oszkár találós-szövegeit állította vizsgálatának középpontjába. A szerző úgy véli, hogy Mailand inkább tekinthető a műfaj gyűjtőjének, semmint összehasonlító igényű elemzőjének, ám a századfordulós gyűjtések közül övé a legteljesebb találós-kollekció. A tanulmány mellékleteként Vargha Katalin közreadta és jegyzetekkel látta el a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában őrzött, és eddig nem publikált találósokat. Olosz Katalin kutatásaihoz szorosan kapcsolódik Szabó Sámuel életműve, amelyből a *Kormoska* című mesét Domokos Mariann adta közre jegyzetekkel ellátva. A Szabó-féle gyűjteménybe kerülést megelőzően pár évvel ponyvakiadásban megjelent mese a Hamupipőke-ciklus két ismert történetének kontaminációja révén jött létre. A szerző kiemelte, hogy a ponyva közvetlen forrásként szolgált

a folklórtörténetként gyűjtött meséhez, amely a szövegformálódás mikéntjébe és a folklorizációs folyamatokba is betekintést nyújt.

A *kutatástörténet és lokalitás* fejezet Pozsony Ferenc tanulmányával indul, amelyben a szerző a székelyföldi népballadakutatás történeti vázlatát közölte. Mivel az ismertetett gyűjtemények többsége kapcsolódik Olosz Katalin munkásságához, így a tanulmány nemcsak a balladagyűjtés- és kutatás történetének áttekintését nyújtja, hanem egyben az ünnepelt szakmai tevékenységének fontosságát is jelzi. A lokalitás kérdéseinek folytatása Filep Antal a délkelet-alföldi népismereti örökségéről írt tanulmánya. A kutatástörténeti írásban Filep Antal olyan jeles gyűjtők munkásságát méltatja, mint Kis Bálint, Dobosy Mihály, Szirbik Miklós, Ecsedy Gábor, Nagy Ferenc, Szerelmei Sámuel vagy Kiss Lajos, ezzel is megteremtve a kontinuitást a reformkortól a 20. századi kutatókig. Tompos Krisztina tanulmányában a Kardos László nevéhez fűződő tiszai falumonográfia hányattatott sorsáról értekezett. A szocialista mintakutatásnak indult, agrárproletár falu életét feltáró vállalkozás kudarca, majd elfeledettsége jól példázza az egyes kutatási projektek és a belőlük születő publikációk sajátos sorsát. A közel 50 év múltán közzétett szöveg így nemcsak az 1950-es évek tudománypolitikájára, hanem a század második felének tudománytörténetére vonatkozó tanulságokkal is szolgál. A maros-széki húsvéti szokásokat, azon belül is a határkerülést járta körül írásában Barabás László. A tanulmány felvonultatja a szokásesemény felekezeti (protestáns és katolikus) valamint időbeli (1970-es és 1980-as évek, majd 1989 utáni időszak) különbségeit. A szerző konklúziója, hogy a lokális kultúrában máig fontos helyet foglalnak el a húsvéti népszokások, amelyek a helyi közösséget erősítik és a kultúrába való belenevelődést segítik. Szöcsné Gazda Enikő Olosz Katalin gyermekkorának helyszínén, Kovásznán alkotó kapufaragókat mutatta be írásában, név szerint ismertetve a korban alkotó asztalosmestereket és gazdag illusztrációs anyagot mellékelve tanulmányához. A szerző szerint bár e munkák nem tekinthetők klasszikus értelemben vett népművészeti alkotásoknak, azonban a helyi kulturális örökség részei.

Az ünnepi kötet két magánlevélközléssel és három recenzióval zárul. Ráduly János Olosz Katalin két szakmai levelét adta közre, amelyben a kutatói és személyes kapcsolatok összefonódása látható. Keszeg Vilmos három korábban megjelent recenziója olvasható a kötet zárásaképp. Az utánközlések jelentősége, hogy Olosz Katalin fontosabb könyveinek ismertetése révén az ünnepelt munkamódszere és tudománytörténeti jelentősége kellő hangsúlyt kap a születésnapra kötet végén. Az ünnepi kötetet Tabula gratulatoria és fotóválogatás zárja.

Összességében a kötet sokszínű, tematikailag és módszertanilag változatos írásokat közöl, amelyekben mégis közös, hogy mind kapcsolódnak Olosz Katalin munkásságához. Így egyfelől a kötet hű tükre az erdélyi magyar folklorisztika egyik legjelentősebb kortárs kutatója életművének, másfelől rávilágít, hogy közvetve vagy közvetlenül mekkora hatása volt a következő generációk gondolkodásmódjában, témaválasztásaiban és kutatási módszereinek kialakulásában Olosz Katalin munkásságának.

Fráter Erzsébet: A Biblia ételei. Scolar Kiadó, Budapest, 2020. 309 p.

Báti Anikó

Fráter Erzsébet botanikus, az ELKH Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézetéhez tartozó Botanikus kert kurátora, a Növénytan Gyűjtemény vezetője. Saját szavai szerint „*bibliaolvasó fűvészként*” írt könyvet a Biblia táplálkozásra vonatkozó elemeiről. A kötet előzménye a 2017-ben megjelent *A Biblia növényei* című műve. Mindkét kiadvány gazdagon illusztrált, tárgymutatóval,

idegen szavak mutatójával, irodalommal, bibliai hivatkozások mutatójával kiegészített, nagyon szép kivitellű tudományos ismeretterjesztő könyv.

A *Biblia ételei* szerves folytatása a Bibliában említett növények áttekintésének. Témájánál fogva számos átfedés van a két írás között: így például a gabonák, szőlő, az olajfa, és a nálunk kevésbé ismert gyümölcsök, fűszerek mindkettő középpontjában állnak. Míg az elsőként kiadott részben érthető módon a botanikai vonatkozású részletek a hangsúlyosabbak és csak rövidebb utalások vannak a növényeknek a táplálkozásban betöltött szerepére, addig a második, a mediterrán ételeket, étkezési szokásokat áttekintő könyvben már kevésbé jelenik meg a Szentföld természetföldrajzi sajátosságai és élővilága. A fókuszban az ókortól napjainkig széles kitekintéssel a fogyasztók, az ember és a táplálkozás állnak. A szerző aktív vallásgyakorlóként, botanikai tudással felvértezve hitének tükrében láttatja a Bibliában megjelenő ételeket, értelmezi a fogyasztási szokásokat a bibliai időkben és a mai gyakorlatban saját utazási élményeire, tapasztalataira is építve.

Előzményként számos magyar és idegen nyelvű, hasonló megközelítésű írást említhetnénk, sok közülük ott áll az irodalomjegyzékben, de hangsúlyos ezek közül Kereszty Zoltán: „*Nézzétek a mező liliomait*” Bibliai növények a hit és a tudomány fényében című könyve. (MTA ÖBKI 1998.) Fráter Erzsébet jelen könyvének főbb gondolatait a Mária Rádió adásaiban fogalmazta meg először.

Az élelmiszerként fogyasztott növények és állatok áttekintése során a szerző arra törekedett, hogy tárgyilagos biológiai leírásuk mellett feltérképezze és saját értelmezésén túl időnként az egyház képviselőinek segítségével elemezze azt a jelképrendszert, a képes beszédet, szimbólumokat, amely a Bibliában az egyes alapanyagokhoz, ételekhez, étkezésekhez, mint Isten ajándékához, illetve az ételek hiányához, mint Isten büntetéséhez kötődnek. Ezen összetett, sokfelé elágazó áttekintéssel az volt a célja, hogy segítsen értelmezni, megérteni a Biblia hordozta isteni üzenetet, amelyben minden szónak, mondatnak jelentősége van. A könyv számos bibliai idézetet hoz szó szerint, de a szerző azt javasolja, hogy a könyvvel párhuzamosan legyen nyitva a Biblia is a bővebb megismeréshez.

Az időbeli és térbeli utazásnak is felfogható írás a mából visszatekintve igyekszik képet alkotni a bibliai idők Közel-Keletének hétköznapijairól és ünnepeiről, időbeli utalásokkal az azóta eltelt évszázadok változásaira. A mai példák, életképek a szerző személyes élményeitől lesznek élettel teliek, izgalmasak. Nagyon jó szemmel vette észre a mai termelés, feldolgozás gyakorlatában a korábbi formák tovább élését – fotókkal illusztrálva –, a hagyományörzést, utalva egyben a modernizáció kihatásaira is.

A kötet elején a termelés és fogyasztás, kereskedelmet és az ételkészítést tekinti át egy-egy rövid szakaszban, majd a növényi és állati eredetű alapanyagokat és belőlük készült ételeket, italokat veszi sorra. Ezt követően az étrendet, a mindennapi és az ünnepi ételeket, a vallási szabályokra épülő társadalomban kiemelt szerepű étkezési szabályokat, tilalmakat és tiltott ételeket; az éhezést és a böjtöt, az áldozati és szakrális fogásokat tekinti át.

Munkája alapjaként többek között a magyar nyelvű protestáns Biblia szolgált. Külön figyelmet szentel annak is, hogy Biblia fordítása során milyen értelmezési nehézségekkel kellett megküzdeni, például a Közép-Európában ismeretlen növények nevei esetében. Így az éretlen szőlő tévesen, fordítás nyomán lett egres, de a szerző ezt korrigálja, mert egres nem élt, nem él Izrael területén. A *'tiltott gyümölcs'* kifejezés a héber változatban édes illatú gyümölcs, gyakran mégis almának fordítják, de ő ezt a szövegkörnyezet alapján nem tartja valószínűnek. A nemesítés előtti vadalma inkább volt fanyar, savanyú ízű, és ez sem volt ott őshonos. A keserűfű kifejezést botanikailag nem lehet pontosan meghatározni, Fráter Erzsébet viszont összegyűjtötte a lehetséges növények kínálatát, amelynek akkor ez lehetett a neve.

Míg a növényvilágot feltáró kötetben a gabonanövények fajtái, termesztése mellett csak röviden szólt a feldolgozás, sütés és a kenyérfogyasztás történetéről, addig az ételek sorát ez az alapélelmiszer nyitja, szimbolikus szerepével együtt. Jézus példázatai közül több utal a gabona-termesztés menetére, a kenyérré és a kenyérfőzésre. A kötetben ezért is központi szerepe van kenyérnek, mint jelképnek, hasonlóan az olívaolajnak és a szőlőnek, bornak is. (A fényképek esetében viszont az első kötetben ennél e pontnál, sokkal gazdagabban láttatja a mai kenyérsütés gyakorlatát. Érezhető, hogy igyekezett a képanyag ismétlődését elkerülni, ezért különösen érdekes a két könyvet párhuzamosan lapozgatni.)

A magyar táplálkozásban kevésbé ismert, de a Szentföldön fontos alapanyagot, mint a szentjánoskenyér is alaposan körbejárja táplálkozástörténeti érdekességként, idézetekkel alátámasztva. Utal arra is, hogy ez a növény ma levesporok, leveskockák, sajtok, felvágottak összetevői között szerepel, cukorpótló; míg az ókori Egyiptomban soralapanyag, hasmenés ellen való gyógyszer volt; a magva pedig orvosságok, drágakövek és az arany mértékegységeként szolgált, latin nevéből ered karát szó is. megtudhatjuk például azt is, hogy mit jelent Jézusnak a tanítványaihoz intézett szavaiban, hogy a só „megízetlenül” és kidobják.

A táplálkozást számos módon tárja elénk, így például recepteket is közöl a kötetben, kiegészítve színesítve ezzel is az alapanyagok, ételek megismerését, bár a Bibliában nem szerepelnek ilyen jellegű leírások. A mai egészségfelfogás egyes elemeire is reflektál a szerző. A vegetáriánizmus alapelveit cáfolva rámutat arra, hogy az Isten nem csak növényi táplálékot adott eredetileg az embereknek. Az egészség és az étel szorosan összefügg, számos példával igazolja, hogy az étel erőt ad, de egyben örömforrás is. A böjt szó 76 helyen szerepel a Bibliában. Ennek a témakörnek a leírása során a szerző úgy fogalmaz, hogy a „*hagyományos böjti ételeknek viszont nincsenek közvetlen bibliai alapjai*”. A megállapítás igaz, de a megfogalmazás nem túl szerencsés, mert itt és néhány más esetben korok és kultúrák közötti ugrásokat kissé nehéz időnként követni az olvasónak. Terjedelmi okokból nyilván nem lehetett ezt a táplálkozástörténeti folyamatot feltárni itt.

Nagyon érdekes megközelítés, hogy minden egyes leírt élelmiszer esetében feltünteti, hogy hányszor kerül említésre a Bibliában. Ezekkel a számokkal megrajzolható egyfajta fogyasztási statisztika, amely jól illusztrálja a mediterrán konyha ma is ismert sajátosságait.

Számos közmondásnak, szólásnak vannak bibliai gyökerei. A szerző igyekszik minden ilyen jellegű vonatkozást föltárni a néprajzi anyag révén, utalva a mai általános műveltség gyökereire. A könyv végén külön mutatóban is kigyűjtötte ezeket, idézetekkel. Minden fejezet végén röviden összegezi, leírja a vonatkozó bibliai tanúságokat, azok magyarázatát, értelmezési lehetőségeit.

A korábban megjelent bibliai szakácskönyv után *A Biblia ételei* újszerű, nagyon sokrétű, elgondolkodtató, széles olvasókört szánt, nagyon magas színvonalú tudományos ismeretterjesztő mű, amelyet nem csak az aktív vallásgyakorlók forgathatnak haszonnal. Fráter Erzsébet könyvét nem lehet egy lendülettel kiolvasni, hanem vissza-vissza kell térni hozzá, más könyveket is felítve mellé ízelgetni a Biblia világát.

Lucia Krchnáková: Kremnické čipkárské školy 1888 – 1953. Čipkárské školy v Kremnických Baniach, Kunešove, Lúčkach, Krahuliach a v Starých Horách vo svetle archívnych výskumov. Národná Banka Slovenska – Múzeum mincí a medailí Kremnica, 2018. 147 str.

Krchnáková, Lucia: A körmöcbányai csipkeverő iskolák 1888 – 1953 között. Csipkeverő iskolák Jánoshegyen (Kremnické Bane), Kunosvágásán (Kunešov), Lucskin (Lúčky), Kékellőn (Krahule), Körmöcbányán (Kremnica) és Óhegyen (Stará Hora) levéltári kutatások fényében. Szlovák Nemzeti Bank – Pénzérték és Érték Múzeuma, Körmöcbánya, 2018. 147 p.

Gecse Annabella

A magyarországi csipkekutatók és csipkekészítők egyaránt sok hasznos adatot találnak abban a szlovák nyelven megjelent kötetben, amelynek célja a körmöcbányai csipkeverő iskolák történetének bemutatása. A Szlovák Nemzeti Bank Pénzérték és Érték Múzeuma, Körmöcbánya (Národná Banka Slovenska – Múzeum mincí a medailí Kremnica) munkatársa, Lucia Krchnáková munkáját bizonyára motiválta, hogy a kötet alapforrásának nevezhető kiadványok, a „*A Körmöcbányai M. Kir. Állami Csipkeverő Iskola*” 1899 és 1918 között megjelent értesítői munkahelye, az említett múzeum gyűjteményének részét képezik. (Valamennyi elérhető az Arcanum adatbázisban is, sőt kiegészül az 1883 – 1899 közötti, a szervezett oktatás előzményeit összefoglaló időszak adatait tartalmazó legelső kötettel.) A szép kivitelű, igényes könyv a körmöcbányai csipkeoktatás 130. évfordulójára, 2018-ban jelent meg a múzeum – ezáltal a Szlovák Nemzeti Bank – kiadásában.

Hat nagyobb egységből épül fel, amelyek időrendben tárják fel az iskola történetét. Az első fejezet – a körmöcbányai levéltár városi magisztrátusi jegyzőkönyvei, a 19. század végi helyi és regionális sajtó hírei, valamint a múzeum műtárgyainak adatai alapján, a korai, még szervezett oktatás nélküli időszakot részletezi, mondhatni az állami iskolai képzés előzményeit. Egy ilyen áttekintés nem képzelhető el a legalább a 16. századig visszavezető történeti korok tömör áttekintése nélkül. Ezt a szerző el is végzi, felsorolja és értelmezi azokat a várostörténeti jelentőségű iratokat, amelyekben a csipke, mint tárgy (hagyaték része, viseletbeli jellegzetesség) vagy a csipkekészítés, mint vita, konfliktus tárgya felbukkan. Körmöcbánya esetében természetes, hogy a történeti koroknak tárgyi emléküik is van, talán legjelesebb ezek közül a Mária Terézia fiai, Lipót és József 1764-es körmöcbányai látogatása tiszteletére készült vörös damaszt asztalterítő arany fémszálal csipkeszegélye. A korszak az Angyal testvérek (Emília és Béla) városbeli felbukkanásával zárult, akik nem csupán az iskolai keretek megteremtését, hanem a bécsi képzés és a művészi tervezés igényének garanciáját is jelentették hosszú időn keresztül.

A második fejezet a Körmöcbányán és még inkább a környékbeli néhány telepen, államilag támogatott és szervezett keretek között meginduló képzéssel foglalkozik. A korszakot a monarchia széthullása, 1918 zárja le. A fejezet elején Lucia Krchnáková felvonultatja az iskolai képzés pontos indulását illető, olykor egymásnak ellentmondó adatokat, és arra az álláspontra helyezkedik, hogy az – a csipkeverés helyi elterjedt volta ellenére – 1888 előtt semmiképp nem szerveződhetett meg. (Ezen a ponton sajnálhatjuk, hogy az iskola értesítőinek éppen a legelső kötetét nem tudta felhasználni, abban ugyanis következtetésének megerősítésére találna.) Az iskola első tanítónője Angyal Emília volt, aki bátyja házában 1889. augusztus elsejéig képezte első négy, Lúcskiról származó tanítványát. Később az iskolának a közeli Jánoshegyen (Kremnické Bane, akkor Piargy) találtak megfelelő épületet. Itt aztán egészen 1939-ig képeztek csipkeverőket.

A fejezet kitér az oktatás időtartamára, a kétszer hat hónapig tartó képzés körülményeire (milyen felszerelése, berendezése volt a tanműhelynek, milyen értékelési fokozatokat alkalmaztak, mennyi ösztöndíjat kaptak a tanulók, hogyan váltották egymást a tanítónők, miként sikerült utánpótlást ké-

pezni, stb.), táblázatba rendezve áttekinti a résztvevők számát évenként (1888 – 1892 között), majd egy későbbiben név szerint is, kiegészítve az iskolai értesítő adataival: a tanulók életkorával, szülei foglalkozásával, a képzés végi érdemjegyükkel. Ezt a módszert, a későbbiekben többé-kevésbé pontosan minden tanműhely ismertetése során követi. Kirajzolódik ugyanis, hogy a “kőrmöcbányai csipkeverő iskola” fogalom hat tanműhelyt jelent, amelyeknek egy időszakban “mindössze” irányítása, később azonban tényleges műhelye is valóban Kőrmöcbányán volt. A telep a közeli bányász településeken működtek: Jánoshegy (1890); Óhegy (1894); Lúcski (1903); Kőrmöcbánya (1908); Kunosvágása (1912); Kékellő (1912). A fejezet része, de elkülönülő egysége az Angyal Béla néhány gyönyörű csipketervét, szabadkézi rajzát, mintarajzát és Angyal Emília néhány munkáját közlő szakasz. Ez az időszak jól illeszkedik a magyar részről kormányzati szintre emelt, de egész Közép-Európát jellemző, a háziipart segítő, szervező törekvések közé, noha a szerző a jelenséget jól feltáró, gazdag magyar szakirodalomból ennek érzékeltetéséhez semmit nem használ(hat). A tanműhelyek korszakbeli teljesítményének elképzelésében sokat segít az az adat, hogy az 1901/02-es tanévben a tanműhelyek összesen 33 csipkeverő tanulójának munkáiból 4033 méter csipkét Budapesten, 600 métert egyéb helyeken értékesítettek.

A könyv harmadik fejezete a prágai irányítás időszakáról szól. 1919-ben a prágai Iskola- és Művelődésügyi Minisztérium háziipari képzéssel foglalkozó intézete 33 csipkeverő iskolát vett át, köztük a kőrmöcbányait is (tanműhelyeivel). 1923 augusztusától ezek az egykori “*filiálék*” önálló intézménnyé váltak, saját bélyegzőket kezdtek használni. A szerző ehhez a fejezethez az “*Egylet a háziipar fejlesztéséért*” (Spolok pre zveľaďovanie domáckej výroby) prágai levéltári anyagát használta, amelynek irataiból kibontakoznak a csipkeverés megújításának szándékai, a kereskedelmi lehetőségek, a központi irányítás előnyei és hátrányai. Nagyon gazdag a fejezet képmelléklete, amely az 1971-ben Adela Lacková hagyatékából a múzeumba került 424 csipkemintából, egy mintakészletből (leginkább méteráru kis darabjaként elkészült csipkék) közül válogatást, összesen 69 csipkedarab fotóját. Sajnos a gyönyörű fotók nem adatoltak, de a szerző szavai szerint nem csupán Kőrmöcbánya és környéke, hanem más vidékek csipkekészítő gyakorlatát is képviselik.

A negyedik fejezet az önálló Szlovákia időszakával foglalkozik, amely korszak levéltári forrásai az előzőnél gazdagabbak is, használhatóbbak is. A pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltár 28 doboznyi anyaga részben német, részben szlovák nyelvű. Szlovákia önállósá válásával a háziipart összefogó egyesület is önállósult, titkára Ema Okályi lett, aki a csipkeiskolák felmérése után igyekezett segíteni az alapanyag-ellátás, a megrendelések biztosítása terén, nem is sikertelenül. Ebben a fejezetben találunk talán a legtöbb adatot a fonal, cérna minőségét, beszerzési forrásait, a munka tempóját illetően, továbbá arról is, hogy a csipkekészítésnek – a művészek bevonásával, például Elena Holéczyová megszólításával – nemzeti-népi jelleget terveztek adni. („...aby z nich vyrástol umelecký priemysel slovenského charakteru, ” azaz: „...hogy szlovák jellegű művészi iparrá nője ki magát.” – 84.)

A fejezet további része egyenként foglalkozik a három német anyanyelvű, nemzetiségű tanműhely (Kremnické Bane – Piargy, Jánoshegy; Kunešov – Kunosvágása; Lúčky – Lúcski) tevékenységével, amelyek emiatt a 1943. szeptember 1-től az Iskola- és Művelődésügyi Minisztérium Német Nemzetiségi Osztálya hatáskörébe kerültek át.

A kötet záró fejezete a csipkekészítők (nem teljes) arcképcsarnoka, amelyből 12 csipkeverő hölgyről tudunk meg néhány sorban fontos adatokat, kiegészítve egy-egy arcképpel.

A komoly kutatómunkán alapuló reprezentatív kötetnek néhány olyan megoldása is van, amely – főként a magyar olvasó számára – legalábbis elgondolkodtató. Többek között az, hogy a csipkeverő iskoláknak a szerző szerint egyetlen magyar tanulója volt (30.) – ennek ellenére az ő neve is,

mint Angyal Emíliaé is minden esetben, megkapta a szlovákban jellemző -ová végződést. Ennek (a nemzetiségi összetételnek) kissé ellentmondó jellegzetességeket találunk az iskolai értesítőkből átvett névsorokban, azok vezeték- és keresztnévei között, valamint a mintarajzok szélére írt magyar nyelvű feljegyzések okán – de higgyünk a szerzőnek, hogy utánajárt a tanulók nemzetiségének. Bár ezt eléggé megnehezítik az afféle utalások, mint például a 22. oldalon Angyal Béla születési helyének megnevezése: Stoličny Belohrad, ami „*ma Magyarország területének része*”. Szerencse, hogy zárójelben azért ott szerepel Székesfehérvár megnevezése is. Mindez azonban nem vonja kétségbe annak a sok munkának az értékét és eredményét, amit a szerzőnek a körmőcbányai csipke készítői, kutatói köszönhetnek.

K. Németh András – Máté Gábor: Horhosok, puszták, búvólikak. Tájérténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról. (Studia Ethnologica Hungarica XX.), PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó, Budapest – Pécs, 2020. 240 p.

Ament-Kovács Bence

Annak, aki figyelemmel kíséri a Dél-Dunántúlon (elsősorban Tolna, Baranya és Somogy megyékben) mintegy 10 éve folyó, komplex régészeti – néprajzi és földrajzi módszereket ötvöző tájérténeti kutatásokat, nem lehet ismeretlen Máté Gábor és K. Németh András neve. Máté Gábor a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék habilitált adjunktusa, fő kutatási területe a Mecsek és Völgyesség 16–18. századi lakosságának térbeli aktivitása és tájhasználata. Több írásában foglalkozott a tájnevek ki- és átalakulásának kérdésével, a régió rác lakosságának térnyerésével, illetve a kultúrtáj formálódása kapcsán a pusztásodás folyamatával. K. Németh András a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum régész-főmuzeológusa, aki kutatásai során újszerű képet rajzolt a középkori Tolna vármegye 11–16. századi egyházi topográfiájáról, illetve kiemelten foglalkozik Tolna megye középkori és török kori történetével, a történeti helynévtannal, illetve tájrégészeti és tárgytörténeti kérdések mellett régészeti kutatástörténettel. Helytörténeti kutatásai elsősorban Tamásihoz kötik, de gyakorló régészként az egykori Tolna vármegye teljes területén végzett már feltárásokat.

A gyakorta közös terepmunkát végző szerzők ars poeticájaként is definiálható kötetet Filep Antal, majd Laszlovsky József előszava nyitja, melyeket követően Máté Gábor és K. Németh András bevezetője olvasható. A tanulmánykötet hat 2013–2017 között megjelent tanulmányt (melyből egy első alkalommal olvasható magyar nyelven), illetve két első közlésű írást tartalmaz, egyenletes megoszlásban a szerzők között (három-három egyéni tanulmány, két közösen szerzett cikk). A szerzőpáros írásai nem személy szerinti, vagy időrendi bontásban kerültek közlésre, hanem közös érdeklődésüknek megfelelően tematikus rendben.

A címben is jelzett 16–18. századi Dél-Dunántúl képét meghatározták az oszmán hódítás nyomában zajló társadalmi változások, majd a visszafoglaló háborúk és a Rákóczi-szabadságharc hadicselekményei, végül a spontán és szervezett multietnikus újratelepülés folyamata. A szerzőknek ugyanakkor még a kora újkorban bekövetkezett változások lokális középkori előzményeit (határhasználat, korai irtások, középkori szántók) is volt lehetősége feltérképezni. Emellett Máté Gábor *A Mecsek középkori és kora újkori gazdálkodásának tájérténeti emlékei (irtások, legelők, szállások)* című tanulmányában a középkori és újkori névanyag ütköztetésével párhuzamosan a köznépi gazdálkodás periodizációjában a mikroperspektívát is szemléletesen érvényesítette (például a kontinuos szálláskertesség esetében). A kötet azonban mégis kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a régióban a hódoltság elsődleges következménye az egykoron sűrű településrendszer pusztulása és a régió népességének

csökkenése volt. E folyamattal kapcsolatos téziseiket a szerzők közös lokális esettanulmányukban (*A pusztafalvak tájtörténeti kutatása a Kapos-menti Enyőd példáján*) és Máté Gábor *A dél-dunántúli pusztá (1683–1735) tájrekonstrukciója (18. századi határperek tanulságai)* című írásában fejtették ki, kellően artikulálva ezzel a pusztá és a pusztásodás, illetve a pusztai haszonvételek lokális fogalmait és a középkori jelenségek kitelődő elemeit. A pusztásodás mellett a kultúrtájban bekövetkezett változásokat a szerzők a településekkel együtt nem szükségszerűen megsemmisülő utak, úthálózat esettanulmányainak segítségével – K. Németh András: *Tolna megye középkori útjainak régészeti kutatása*, Máté Gábor: *A helyi úthálózat néprajzi és településtörténeti kutatása (18–20. század)* – veszik górcső alá. Írásaikkal a távolabbi pontokat összekötő utak mellett ráirányították a figyelmet azok morfológiájára, a horhosok lokális sajátosságaira és a helyi útvonalak, akár szőlőhegyre vezető apró gyalogos ösvények jelentőségére, amelyek hierarchiájának régészeti leletanyaggal való párhuzamos vizsgálata (például a simontornyai török kori deszkaburkolatú gerendaút példáján) a térbeli intenzitás korábrinál átfogóbb tanulmányozhatóságát tette lehetővé. Ehhez kapcsolódóan a malmok elterjedését, mint a középkori településhálózat reliktumának, lenyomatának kérdését közös tanulmányukban vizsgálták meg, a továbbélési folyamat vázolója során pedig a vonatkozó jövőbeni lokális kutatás tipológiáját is megalkották (*Középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonossága a Kapos és a Völgység-patak vízgyűjtőjében*). Ugyancsak a vízhasználat, de elsősorban a kontinuos vízhaszonvételek kapcsán a középkorban lokálisan is kiterjedt kolostor(hálózat)i gazdálkodás meglétét bizonyítja K. Németh András a középkori simontornyai szerzetes atyák egykori javadalmát elemző cikke (*Barátok tava. Tájregészeti és történeti megközelítések egy helynév eredetéhez*), míg a könyv utolsó, ugyancsak K. Németh András tollából született tanulmánya (*A tamási Likas-hegy és társai. Lőszbe vajt bűvöllyukak Külső-Somogyban és környékén*) – a kötet egyes tájtörténettel összefüggő agrár-etnográfiai eredményéhez hasonlóan – szintén azzal a tanulsággal szolgál, hogy a török időben a mocsarakba és kiterjedt erdősségekre kevéssé menekülni képes dél-dunántúli löszvidék népe által ideiglenes rejtekként használt mesterséges menedékhelyek akár már a 13. század óta kontinuosak lehettek.

Összességében tehát korábban alig kutatott témák ez idáig hiányzó lokális szintézisét pótló tanulmánygyűjteményt tart kezében az olvasó. A kötet megbízhatóan helyezi el a Máté Gábor és K. Németh András által vizsgált folyamatokat és fordulópontokat a nagy annalesbe, periodizációja nem csupán kora újkor specifikus, hanem flexibilisen elemzi az egyes jelenségeket a középkortól napjainkig. Ritkán fordul elő, hogy egy-egy kiadványhoz az agrár(történeti)etnográfia levéltári forrásainak koncepciózus használata mellett néprajzi és földrajzi szemléletű terepbejárás és régészeti lelőhelyek leletanyagának eredményeit is felhasználják a szerzők, ezért a kötet forgatása a néprajzos, történész, régész és földrajzos kollégák számára egyaránt hasznos lehet. A régióban kutatásokat folytató történeti néprajzos ezért mindössze csak egy települési és földrajzi névmutatót hiányolhat a tanulmánykötet végéről. A mű társadalmi hasznosulása a természetbarát energiafejlesztési módszerek és a fenntartható állattartási, rét- és erdőgazdálkodási aspirációk időszerűsége okán úgyszintén megkérdőjelezhetetlen. Emellett a könyv olvasása a helyi érdeklődő közönség örömét is szolgálja majd, hiszen a tanulmányok értelmezését 104 színes fénykép és ábra (többségében Máté Gábor által rajzolt térképek) segíti, a letűnt(nek tűnő) világot bemutató sorok között pedig az olvasót könnyedén magával ragadja a Johann Weidlein-i otthonbarátság megnyugtató érzése.

Paládi-Kovács Attila: Tárgyak, szavak és tájak északon. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2020. 292 p.

Lukács László

A könyv címe, tanulmányai az anyagi kultúra vizsgálatára alapozott nyelvtudományi szemléletmódot, a *Wörter und Sachen*-iskolát tükrözi, amely a szavak és tárgyak kultúrtörténeti vizsgálatát tartotta szem előtt. Elsősorban a kultúrrégió-kutatásban, a közép-európai néprajzi atlasz munkálatok során és általában az anyagi műveltség kutatásában a 20. században évtizedeken keresztül éreztette hatását. Magyarországon is a Debreceni Egyetemen Gunda Béla professzor révén, de a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai során szintén tapasztalhattuk. A magyar néprajztudomány debreceni iskolájának képviselőjeként Paládi-Kovács Attila is életre szóló módszert nyert vele, amely szemléletét, kutatási témáit meghatározta, az atlasz munkálatokban való intenzív részvételét eredményezte. Egyik fő témája a teherhordás, közlekedés, szállítás igen alkalmas a kartográfiai módszer alkalmazására. Végigkísérte munkásságát a *Magyar Néprajzi Lexikon* címszavaitól, a *Magyar Néprajzi Atlasz* idevonatkozó térképalapjainak elkészítésén át a *Magyar Néprajz kézikönyv* fejezeteinek megírásáig. Összefoglalta a szállítás és közlekedés hagyományos eszközeit a *Palócok* monográfiájában is.

A kötet 16 tanulmánya közül az első (*A Palócföld kiterjedése*) választ ad a címben jelzett északi irányra, amely Paládi-Kovács Attila fő kutatási területére az északi magyar népterületen központi helyet elfoglaló *palóc* és *barkó* csoportra vonatkozik. Kiterjed ez az Ipoly és a Rima–Sajó–Bán vize, illetve a magyar-szlovák nyelvhatár és a Mátra–Eger vonallal határolt területre. A Palócföldbe: „*belesimultak a hajdani kisnemesi falvak, s a gyorsan magyarrá lett szlovák szórványok. Mivel az egységesülés, az integrálódás a Palócföld népi kultúrájában erősödő folyamat volt a 18-19. században, ez a terület a belső tagolódás ellenére is egy kompakt népcsoport egybefüggő területeként fogható fel.*” (31.) Palócföld a magyar nyelv és kultúra többé-kevésbé sajátos, sok tekintetben archaikus, konzervatív változatát tartotta fenn, amivel méltán nyerte el etnográfusok és folkloristák több generációjának érdeklődését.

Palócföldön az emberi erővel végzett teherhordás egészen a 20. század utolsó harmadáig igen virulens volt. A kötet két tanulmánya is ezzel foglalkozik: a hátitarisznya elterjedésével és a batyuzással. A palóc hátitarisznya anyagáról, készítéséről: „... *kizárólag házilag szőtt vászonból készült, viszont az eszköz rendeltetésétől függően változó minőségű vászonzsákot használtak fel hozzá. A mezőre és a falun belüli cipekedésre szolgáló hátitarisznya zsákvászon minőségű kendervászonból készült. Az ünnepi alkalmakra szánt cifra tarisznyát viszont pamutos vásznakból varrták.*” (41.) Utóbbiak közé tartoztak a szöttes csíkokkal vagy hímzéssel díszítette *búcsús tarisznyák, szentkúti tarisznyák*, amelyeket a mátaverebélyi búcsújárás során kötöttek a hátukra lányok és asszonyok. Csernely-völgy falvaiban a 19. század második felétől a bányába, gyárba, erdőmunkára járó férfiak hátitarisznyában vitték magukkal a heti ételmet. Az Ózd-vidéki és a perecsei bányák, az ózdi, borsodnádasdi, diósgyőri vasgyárak munkásai és az észak-hevesi falvakból ipari munkára eljáró férfiak is. A hátitarisznya elhagyása, a második világháború után szűnt meg. Helyette a nők hátikosarat, a férfiak hátizsákot kezdtek használni. A hátitarisznya és neveinek elterjedtségéről közölt térkép tanúsága szerint megnevezései közül legelterjedtebb a *négy lábú tarisznya* volt. Paládi-Kovács Attila összehasonlította ezt a térképet a Pintér Sándor által 1880-ban palócnak tekintett falvakat feltüntető térképpel, amely négy megyéből 150 falut tartalmaz. Megállapította, hogy a hátitarisznya elterjedtségének és a palócok Pintér által meghatározott vidékének határai lényegében azonosak. Végkövetkeztetése: „*Ebben az összefüggésben a hátitarisznya olyan etnokulturális specifikumnak látszik, amely hozzájárulhat egy feltételezett etnokulturális csoport, a palócság népi kultúrájának jellemzéséhez és térbeli körülhatárolásához.*” (59.)

Teherhordás háton vászonlepedőben. Batyuzás Észak-Magyarországon című tanulmányában is a batyuzás elterjedtségét és az elterjedés néhány tanulságát mutatja be. Északon a takarmányfélék, széna és fű háton történő szállítására férfiak és nők durva, vastag vászonból készült ponyvákat használtak. Falun kívülre, városba, vásárba az asszonyok finomabb, fehérített kendervászonból készült lepedőben cipelték hátukon az árut (tojás, tejtermékek, gyümölcs). A faluhatáron kívül kizárólag a nők kötöttek batyut, férfiak sohasem. Az északi magyarok domináns teherhordó eszköze, a háti vászonponyva kapcsolódik a szomszédos szláv népek (szlovákok, ukránok) szállítási módjához, eszközeihez. A batyuzást a szlovákok még a 18. században kolonizációval létrejött dunántúli falvaikban, a Bakonyban, Pilisben és a Gerecsében is napjainkig megőrizték.

Paládi-Kovács Attila *Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről* című tanulmányának fő mondanivalója a Magyar Néprajzi Atlasz néhány térképlapjának tanulságaira épül, amelyek szerzője. Lényege, hogy egy-egy terület népének teherhordásában *domináns* és *alárendelt* eszközök együtteséből áll össze az az eszközkészlet, amely a terület parasztságának teherhordását jellemzi, meghatározza. Domináns teherhordási mód a Dunántúlon a fejenhordás, Északon a batyuzás, Erdélyben a vállon átvett *kettős tarisznya* (átalvető, iszák). Az Alföldön mindhárom szállítási mód hiányzik, itt a teherhordásban az emberi erő alárendelt szerepet játszik a könnyű, gyors lovas járművekkel szemben. Az alárendelt eszközök csak kis területen terjedtek el. Ilyen a Dráva mentén és a Börzsönyben a takarmányhordó *hajdiván*, Székelyföldön a kéregedények, az alpesalji, Börzsönyi rőzsehordó *bazárka*, amelyek a szállítóeszközök együttesében periférikus jelentőségűek. A domináns és alárendelt eszközök szétválasztása után Paládi-Kovács Attila a különböző intenzitással használt eszközökből összeálló együttes problémáit veti fel: »A szállításban döntő szerepet játszó teherhordási módok és eszközök térben elkülönülnek egymástól. Ennek okát abban látjuk, hogy két „domináns”-nak tekinthető szállítási mód ugyanazon a területen, ugyanannál a népi közösségnél kizárja egymást. A szállítási mód lényegét meghatározó „sokfunkciós eszközök” alkotják azt a vázat, amelyhez a szállítóeszközök szűkebb vidékenként változó összetételű együttesei csatlakoznak. Ezek az együttesek éppúgy állhatnak 25-30 eszközből, mint 4-5-ből.« (95.) Tanulmányának záró mondata: »A bemutatott példák talán elég meggyőzőek ahhoz, hogy ez a vizsgálati szempont nem teljesen terméketlen.« (98.) Recenzens, aki e szempontot érvényesítette Mátraderecske teherhordásának kutatásánál, meg tudja ezt erősíteni.

Gancs, mancs, guncsa. Egy népi tekejáték neveinek vizsgálatát annak bemutatásával indítja: »A mancsózás, guncsázás a 20. század első felében még kedvelt népi sportjáték volt a Palócföldön, különösen Nógrád, Észak-Heves, Dél-Gömör és Borsod oda sorolható tájain. Jellegzetes csapatjáték volt, s főként a felsejűlt fiúk, legények csoportjai vettek benne részt. Két csapatban játszották: egyik az ütő, másik a kapó csapat. Minden játékosnak volt egy kb. 70 cm-es ütőfája, amivel a játéknak nevet adó tekét, fából készült golyót elűthette, illetve megdobhatta. Az alma nagyságú fagolyó neve a fent megjelölt területen: *gancs, mancs, guncsa*, az ütőfa neve *gancs-, mancs- vagy guncsaütő*.« (103.) A játékot már Szeder Fábán ismertette 1819-ben a palócokról megjelent dolgozatában. Mivel a mancs, mancsózás szó és tárgy a Palócföldről a 18. századi telepésekkel került az alföld több településére, kora visszavezethető a telepítések idejébe. A játékhoz használatos fagolyó nevére készült szótérkép: »megegyezik a korábbi néprajzi és dialektológiai állítást, miszerint ezt a sportjátékot a palóc népcsoport hagyományai, elnevezései pedig a palóc szókészlet elemei között kell számon tartanunk.« (106.) Megemlítem, hogy a Néprajzi Múzeum Szóts Istvánnak és Raffay Annával 1955-ben Órhalomban (Nógrád m.) készítettett filmet a mancsózásról, itt lányok játszották.

A Felföld ásványvize, a *csevice* szó szláv eredetű, nem férhet kétség, a szlovák *ščavica*, *šťavica* átvétele. Az Északi-középhegység és a mögötte húzódó dombságok, medencék geológiai adottságai.

ságaik révén savanyúvizekben gazdagok. Parád, Tornalja, Füle, Tar, Recsk, Gabár csevicéjét évszázadok óta isszák a palócok különféle betegségek ellen, de borral keverve is. A közeli bányák, huták, vasgyárak munkásai számára palackozták. Agyagkorsókban, batyukba kötve, négy lábú tarisznyában vagy hátikosárban hordták haza forrásból, kútból az asszonyok a csevicét. Távolabbi falvakba a gazdák lovas kocsival szállították haza. Szekerezve távoli vidéken is árusították a parádi üveghutában gyártott palackokban. Figyelemre méltó, hogy a jó minőségű ásványvizek hasznosításáról a birtokosok rendelkeztek (palackozás, nagybani forgalmazás, gyógyfürdők kialakítása). Az ivókúrára használatos parádi csevice 1846-ban 80-100 forintot jövedelmezett gróf Károlyi Györgynek. A gyengén szénsavas források vize köztulajdonban maradt, ezt vihette bárki ingyen, korlátozás nélkül.

A palóc *kiszi* és a *kiszeajtás* problémakörét párban, két tanulmányban dolgozta fel Paládi-Kovács Attila. Elválasztva így a kérdés tárgyi néprajzi és folklór vonatkozásait. Az erjesztett gabonalevel készült ételek, főleg a böjti levesek a savanyú ízirány sajátos csoportját képezik. Elterjedtségét, elnevezéseit az északi népterületen feltüntető térkép tanúsága szerint: „*Ezen elterjedtség láttán kimondható, hogy a kiszi, (kiske, kiszli) mint a „savanyú korpálé” neve, palóc tájszó, bizonyos északi magyar nyelvjárástípus szava. A készítmény pedig a 20. század első évtizedeiben is a térképen kirajzolódó táplálkozási táj egyik archaikus, középkorias, mindenképp igen régen rögzült jellegzetessége.*” (133.) A savanyú levet, a *kiszilét* használták fel levesnek, az előzőleg a tetejéről leszűrt, megerjedt, megsavanyodott korpát leszűrték, és a moslékba dobták. Néha gyomorkúráló italként is fogyasztották.

A *kysel* igen ősi szláv szó: Milovan Gavazzi szerint már a szláv egység idején használták. Bizonyítja ezt, hogy nyomai a szláv vándorlásan átesett délszlávoknál (szlovének, horvátok) is fellelhetők. Középkori orosz források is megemlékeznek róla, amit Gavazzi Belgorod besenyő ostroma kapcsán (1997. év) említett előbb német, később horvát nyelven megjelent tanulmányában. (Utóbbi: Slavensko jelo *kisel’*. Vrela i sudbine narodnik tradicija. Zagreb, 1978. 32-37.) Paládi-Kovács Attila a német fordítást használta, ezt írja: „*A zab- vagy búzakorpa erjesztésének és a kiselj főzésének módjáról a Kievi krónika a város 997. évi besenyő ostromának ismertetése kapcsán részletesen szól. Valószínűleg ez a hely a legkorábbi írott forrása a szlávok ezen savanyú ételének és italának.*” (137.) Gavazzi a történetet Belgorod ostromához köti. Érdemes az eredeti forrásból, az orosz őskrónikából idézni. Nyesztor, kijevi Pecszerszkij-kolostorban élő orosz szerzetes 1113 körül állította össze az *Elmúlt idők krónikája* című néprajzi szempontból is figyelemre méltó művét, amelynek egyik részlete: *Történet a belgorodi savanyú levesről*. Röviden így hangzik: 997-ben a besenyők ostromolták Belgorodot. Vlagyimir nem tudott a városnak segítséget nyújtani, amely már kimerült az éhségtől, és elhatározta, hogy megadja magát. Ekkor jelentkezett egy öreg, aki azt javasolta, hogy járjanak túl a besenyők eszén: zabból, búzából és korpából készítsenek savanyú levest, ássanak egy mély kutat, állítsák bele a savanyú levessel telt hordót, majd hívják be a városba a besenyőket. A besenyők meglátták, hogy belgorodiakat egy csodálatos, kiapadhatatlan kút táplálja, ezért nem tudják a várost elfoglalni. Megszüntették az ostromot és elvonultak. (Лихачев, Д.С. Памятники литературы древней Руси. Начало русской литературы XI-XII. вв, Москва, 1978. 142-145. Iglói Endre: История древней русской литературы. Budapest, 1971. 53-54.) A szlovákiai hagyományos savanyú levesekről (*kysel’*) korábban Márkus Mihály értekezett. (Ethnologia Slavica VIII-IX. 1976-1977. 147-154.) Bereczky Ibolya számos palóc elemet mutatott ki a tiszazugi csépaiak táplálkozásában. Ilyen az erjesztett gabonale *kiszi* elnevezése. (Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéről. Szerk.: Barna Gábor. Eger-Szolnok, 1982. I. 184.) Az erjesztett korpálé mint böjti eledel a XVI. századig követhető nyomon: „*Akkoriban kezdődött a böjti étkezés hanyatlása a korpálével*

savanyított ételek visszavonulása a reformáció által érintett térségekben. A katolikusnak megmaradt népcsoportok, mint a palócok, a moldvai csángók és a keleti székelység egyes táji csoportjai csaknem töretlenül őrizték tovább a böjtös étkezés szokásait, s a húsvéti nagyböjttől az első világháborúig mindenütt szigorúan megtartották.” (137.) A kishi szó és böjti étel szorosan kapcsolódott az északi népterülethez, a Palócföldre, a közeli palóc kirajzásokhoz. A kishajrás, kishajrás virágvasárnapi népszokás szintén az északi népterülethez tartozik, s mutatja a kishajrás, a savanyú korpáételnek a böjti táplálkozásban betöltött kiemelt jelentőségét.

Két tanulmány a népi kenderrost-megmunkálás munkaeszközeivel (bitó, malló, bakó és gerben, hékő, gracka) foglalkozik: „Bennünket az említett munkaeszközök, a tárgynevek nem a magyar népi kenderrost-megmunkálás egészében elfoglalt helyük, hanem regionális helyzetük, történeti múltjuk, a helyi kultúrában betöltött szerepük miatt foglalkoztatnak... A szóban forgó tárgyak, technikák szorosan kapcsolódnak a Felföld mint kulturális régió technikatörténetéhez, az elnevezésükre szolgáló szavak pedig a település- és népiségtörténet folyamataira is visszautaló tájnyelvhez, helyi dialektushoz.” (165.)

A gyermekhordó kendőkről és a mezei bölcsőkről készült tanulmányok szintén párt alkotnak. Előbbiek a felföldi magyar-szlovák kontaktzónában vizsgálja. Használatukat a 20. században a néprajzi és nyelvjárási kutatások főként itt rögzítették. Mezei munkára a gyermeket tacsakába kötve vitték magukkal: a csecsemőt az anyja bal karjával magához nyalábolta, a fél méter széles vászon-törülközőt, a gyereken az asszony bal karja alatt és jobb válla fölött hátravetve hátul jól megkötötték. Elterjedtsége Északon többnyire egybe esik a botokból és vászonlepedőből összeállítható mezei bölcsők területével. A gyermekhordó kendők: „A 19-20. században beletartoztak a Felföld, az Északi-Kárpátok népeinek kulturális hagyatékába, s ott a falusi szlovákok, ruszinok, németek, magyarok tárgykészletében egyaránt megvoltak. Legtovább megmaradtak a makrorégió keleti részein és a hegyek közé zárt, izolált, szegényebb tájakon. Fennmaradásukat erősítette a teherhordás domináns módja, a batyuzás hátán vászonlepedővel és a vászonzóló teherhordó eszközök használatának régi hagyománya.” (213.)

Az emberi erővel végzett teherhordás módjai és eszközei után három tanulmányban a kerek járművek felföldi típusai képezik a vizsgálat tárgyát. A két felföldi szekértípusról összefoglalása: »A 18-19. századból fennmaradt nógrádi és gömöri adatok azt igazolják, hogy a Felföldnek egy széles sávjában a nyelvhatár két oldalán élő magyar és szlovák parasztságnak külön szekere volt a széna és a kevés gabona szállítására, amit a magyarok többnyire nyári szekérnek neveztek. Ez szélesebb és hosszabb volt, mint a köznapi fuvaros vagy utazószekér. Oldala is magasabb annál, s végig létrához hasonló szerkezetű. Voltaképp ez tekinthető az egész Felföld domináns és csaknem mindegyütt elterjedt szénahordó szekérének. Ezt váltották fel a Magas-Felföld kisebb-nagyobb térségeiben (bányavidékek) s itt-ott szigetszerűen a „lyukas oldalas”, „láncos lajtorjás” szekértípussal... A két szekértípus eredetét ma még nem lehet biztonsággal megállapítani. Ikonográfiai forrásaink (Lőcse 1622, Jánosrét 1480) a felföldi német városokhoz, bányavidékekhez vezetnek, miként az 1900-as évek elején készült helyszíni tárgyfotók is. Joggal merül fel, hogy a láncos lajtorja először a dél-szepesi és Garam-vidéki bányavárosok körzetében jelent meg.« (243, 247.)

Az észak-gömöri bányavidék két szekértípusát: a kasos- és a vályus szekeret mutatja be, amelyek formáját, méretét az ércbányászathoz és a bányatermékek valamint kohósítás, a réz- és vasművesség kellékének, a faszénnek a szállításához igazították. Ikonográfiai forrásként az 1513-ból fennmaradt rozsnói táblaképet, a híres Meterciát elemzi, amely mindkét szekértípust használat közben ábrázolja.

Az Ipoly-völgyi magyar falvak a 19. század végéről Losonc, Rimaszombat piacára hordták az újkrumplit, paradicsomot, hagymát, uborkát, káposztát, ahol „szekérről” mérték ki, adták el a városi vevőknek. Saját fogattal szállították, az árusítást is maguk végezték. A városi piacon megmaradt árujukat faluról-falura szekerezve árusították. Kertészkedésük a vidék falvainak polgárosulását segítette: új típusú lakóházak, pajták, istállók építését, a falvak részleges átépülését.

A kötet zárótanulmányában Paládi-Kovács Attila a teherhordás néhány régi eszközét (bazarka, hajdiván, hátikosár, rakoncás kiskocsi) tekinti át. Utal szórványos elterjedtségükre a Kárpát-medencében, többükönél azon kívül is.

Paládi-Kovács Attila tanulmányai a Magyar Néprajzi Atlasz elmaradt kommentárjainak is tekinthetők. Az atlasz munkálatok során az adatgyűjtésben, térképlapok szerkesztésében végzett munkája, témáiban a több évtizedes elmélyült kutatómunka visszatükröződik minden tanulmányán. Öröndöhetünk, hogy elkészítette e „*kommentárokat*”, sajnáljuk, hogy a térképlapok zöménél ezek elmaradtak. A tárgyakat előtérbe helyező könyve kapcsán meg kell említeni: tőlünk nyugatra, a marxista társadalomtudomány szárnyai alatt felnőtt, erősen ideologikus néprajztudomány elhanyagolta, sok esetben megtagadta, túlhaladottnak tartotta a tárgykutatást. Múzeumaink folyamatosan gyarapodó néprajzi gyűjteményei, szabadtéri néprajzi múzeumainkban, tájházainkban őrzött tárgyai, de Paládi-Kovács Attila áttekintett tanulmányainak szemlélete is bizonyítja: a magyar néprajztudomány és tárgykutatás területén helyes úton halad.

Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): Történeti, néprajzi közelítések a gömöri Berzétéhez. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2018. 297 p.

A. Gergely András

A néprajzi-helytörténeti-folklorisztikai örökség számos térben és társadalmi környezetben egyszerűsödött, olykor kifejezetten kisebbségi múltat is megtestesít. A kulturális leletmentéssel összefüggő kiadványok közül most egy 2018-ban megjelent kötetről kell szólnunk, mely bár nem kezelhető valamely műfajilag egynemű tanulmánykötetnek – hiszen szaktörténetírási, helytörténeti és néprajzi-folklorisztikai aspektusú többszereplős gyűjtőmunka eredménye –, de értelmezést érdemel olyan szakmai tudásterületen, ahol a konvencionális etnográfiai eszközökkel, adatközlőkkel és gyűjtőkkel összefüggésben irányadó a szomszédságvizsgálat, az etnográfiai szakkutatás, a térségi-tájegységi szociológiai tudás, vagy régiesen: a „*népismeret*” tárgyköre. A Deáky Zita és Smid Bernadett szerkesztésében megjelent kötet méltán figyelemre érdemes elkötelezettséggel jelzi, hogy a szlovákiai tájegységben ugyancsak kulturális átalakulás megy végbe, szorongatottá válik a kisebbség nyelve és etnikai képviselője, romlik számaránya, csökken az iskolázottsága vagy gazdasági életkörülményei alapján föltárukozó perspektívája, vagyis kiemelten fontos a túlélés módja, technikája, története, jövője.

A tanulmánykötet történeti aspektusú, legtöbb esetben helytörténeti és néprajzi jelenkutatási tanulmányokat, áttekintéseket, összegzéseket tartalmaz, részint egyetemi hallgatók, oktatók dolgozataiból, részint néprajzi gyűjtést végző, adatközlőkkel beszélgetéseket folytató, jelenlétüket dokumentáló és eredményeiket áttekintő ismeretanyagból. A könyv testes mivolta és a részletrajzok (sokszor fotókkal is illusztrált) aprólékossága, változatossága nemigen engedi, hogy egy recenzió terjedelmes vagy szakirányú részletességgel mindenre kitérjen, s a limitált terjedelem okán nem férhet bele minden írás a rövid kivonatként összefoglalt néhány sorba, sem a tudásminőségek és a részkérdések kezelésének metodikai, stílusi, vagy jelentéshordozó szemlézéséről nem adhatunk itt bővebb áttekintést.

E második kiadásban öt tanulmánnyal bővült a település történeti ívét megrajzoló íráskor sora, s bekerült egy második berzétei lakos, Mudi Róbert református lelkész írása is, így a községi részvétel nemcsak intenzívebb „*honismereti*” aktivitást tükröz, de az új kiadás támogatásában vállalt főszerepet is mutatja. Mindez nem minden előzmények nélküli terepmunka eredménye: az 1960-as években Berzétén kutatott Paládi-Kovács Attila, a 2000-es évek elején Magyar Zoltán a gömöri mondavilág egybegyűjtése kapcsán több szöveget rögzített, 2016-ban Bodnár Mónika miskolci néprajzkutató is többször megfordult a helyszínen, majd 2015 és 2017 között az ELTE néprajz szakos hallgatói és történész doktoranduszok is bekapcsolódtak a kutatásba. „*Berzété története szempontjából nagyon fontos a Koloh Gábor történész összeállításában közölt Berzété urbárium (1771–1773). Ez a történeti forrás a Mária Terézia-féle úrbérrendezés értékes dokumentuma, amely képet ad a korabeli berzétei jobbágyság birtokállományáról, a falu vagyoni és jövedelmi viszonyairól, a szántóföldek és a rétek nagyságáról, a földesurakról, az adózó családokról. A hivatalnokok azon a nyelven jegyezték fel az adatokat, a jobbágyság válaszait, amelyet az adott helységben leginkább használtak, amelyik nyelven a jobbágyság válaszolni akartak. A berzéteiek magyarul válaszoltak, így az urbárium magyar nyelven készült. A hivatali latin nyelvű kiegészítések és magyarázatok fordítását Könczöl Miklós végezte. Az első kiadásból hiányzott Berzété ipari népességének bemutatása, ezt pótolja Nagy Péter történész írása. Bár a 19. század közepétől már nem volt jelentős Berzété nehézipara, sőt, és a lakosság nagy része számára a mezőgazdaság adta a megélhetés alapját, mégis elmondható, hogy az iparban foglalkoztatottak száma is jelentős volt. Hasonlóan történeti visszatekintés Tóth Gábor dolgozata, amely az 1938–1945 közötti úgynevezett 'magyar idők' emlékezetéről szól*” – foglalják össze a szerkesztők a kiadás előszavában (9.).

A kötet huszonegy írását itt még csak jelezni is alig lehet. Mint Deáky Zita áttekintő vázlata (*Berzété – a múlttól a jelenig*) érzékeltesen jelzi, kutatási cél egyfelől a néprajzos hallgatók terepmunkavégzési, terepgyakorlati helyszínének kiválasztása mellett a hiánypótló munka elvégzése volt, hiszen e térségről és „*a településről átfogó néprajzi gyűjtés korábban nem folyt az elmúlt évtizedekben...*” (11.). A településen és környezetében együtt élő csoportokról egytémás kutatás nem volt lehetséges, ezért is vállalták a 16. századtól több felekezetű, sőt az 1950-es évektől kétnyelvű falunak tekinthető település nem monografikus igénnyel készült leíró megjelenítését. „*Az egyes tanulmányok egy-egy részét mutatnak be Berzété közelmúltjáról és jelenéről, elsősorban a magyar anyanyelvű, vagy magyarul is tudó református és evangélikus, kisebb részben a katolikus emberek életéről, gondolkodásáról. Minden dolgozat támaszkodik az eddig megjelent forrásokra, de fontos, hogy minden szerző a saját gyűjtött adataira, fotódokumentumaira, interjúira alapozza munkáját. Ez azért említésre méltó, mert a szerzők az egyes témáknál számba tudták venni a mai berzéteiek emlékeit, a hagyományokról való tudását, gondolkodását, azt, hogyan élnek ezek még a mindennapi és ünnepi életben, mennyire erős a közösség-szervező erejük...*” (12.).

A nyelvészeti (Mahlmeister Anna), sportéleti (Malkovics Balázs), egyesületi énekes-színjátészó-önszerveződései (Szűcs Enikő Viktória), földbirtoklái (Paládi-Kovács Attila, Tóth Gábor, Bacsó Zsolt), etnikai-felekezeti (Bodnár Mónika, Mudi Róbert) vagy családtörténeti (Rákos András, Pusztai Ferenc) témaválasztások mellett a fő hangsúlyt és „*adatközlési*” bázist mindenekelőtt a történeti forrásközlések és megjelenítések tartalmazzák (itt kiemelendő Deáky Zita írása mellett Paládi-Kovács Attila, Bodnár Mónika, Bacsó Zsolt, Budavári Veronika, Mahlmeister Anna, Knapecz Kata és Boda Bianka neve), de fontos, hogy a bibliográfiai utalások ugyancsak sok további forrás felé terelik az érdeklődőt. Egyedi témaválasztása okán izgalmas etnológiai forrásközlés Magyar Zoltán *Berzétéi népmondák* tanulmánya, Tüske Laura lakodalmi szokások változásait ismertető írása és Budavári

Veronika lakáskultúrával, lakáshasználattal vagy a generációk együttélésével kapcsolatos kutatásokat ismertető dolgozata, továbbá Pusztai Ferenc berzétek morvaországi deportálását (1946–1949) részletező emlékezése, amelyhez a történeti és helytörténeti néprajz további elemei, érdeklődési fókuszpontjai kapcsolódhatnak a jövőben vagy más, rokon tudásterületeken is.

Az írások nem kis hányadából, s a kötet cím „közelítések” tónusából is kitetszik, hogy az elsők közötti áttekintésről, de messze nem lezárt, és a változó térségi kultúra terén még a jövőben is önmagát többféleképpen mutató közösség tudományos leképezésének kísérletéről van szó. A folytatást és még komplexebb feldolgozást is igényeli Berzéte helyi ismeretanyagának gazdagsága, ennek szakmai perspektívája – s nem reménytelenül, hisz a források gazdagságát immár érdemben ez a kötet is segíti a jövőben.

Bata Tímea: Műtermi fotózás Békés megyében (1872-1921). Válogatás a Néprajzi Múzeum vidéki fényképésműtermének gyűjteményeiből. (KépTár 4.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 2018. 128 p.

Szójka Petronella

Bata Tímea könyve a Néprajzi Múzeum jól ismert KépTár című sorozatának negyedik olyan kiadványa, ami a Múzeum fotógyűjteményének képanyagára támaszkodva dolgozza fel annak egy-egy kisebb részét (az első három kötet: Fogarasi Klára: Színes néprajzi fotók. Autokróm felvételek a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből. 2014.; Hofer Tamás: Egy falu az országban. Képek Átányból 1953 és hozzávetőleg 1962 között. 2009.; Bata Tímea: Talpasház és bikla. Válogatás a Néprajzi Múzeum ormánsági fényképeiből (1910-1935) 2017.). A szerzőnek szívügye, hogy a Néprajzi Múzeum gyűjteményében található, de eddig még fel nem dolgozott vidéki fényképésműtermek anyagát, történetét összegezze és publikálja. Így tanulmánya jelent meg a mezőkövesdi Weissbach testvérekről, illetve elindult a Néprajzi Múzeum oldalán egy online sorozat a vidéki fotográfusműtermek anyagából, ahol Batának köszönhetően eddig be nem mutatott fényképezéskészítők életútjával ismerkedhet meg az érdeklődő. A Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében közel ötezer darab olyan kép, üvegnegatív található, ami Békés megye területén készült az 1870-es és 1980-as évek között. A teljes békési anyagnak csak az egyharmada (1650 üvegnegatív) tehető a kötet által befogadott időintervallumba. A könyv szerkezete jól áttekinthető, gazdagon illusztrált. A katalógus részébe 112 kép került, amin keresztül Bata Tímea bemutatja a 19. század második feléből és a 20. század első két évtizedéből származó zsáner- és viseletképek, valamint a hivatásos fényképezéskészítők által készített fotográfiák közötti hasonlóságokat és különbségeket. A képek mellett található rövid magyarázó szöveg nemcsak a kép készítési körülményeihez adhat többlet információt, hanem felhívja az olvasó figyelmét a fényképek egy-egy apró fotóművészeti részletére is.

A könyv szerkezetileg két nagy részre osztható: a *Békés megyei fényképek a Néprajzi Múzeumban* és a *Katalógus* című fejezetre. Ezeken belül, mint a tükörkép, ugyanazok az alfejezetek tagolják és vezetik végig az egész kiadványt. Az első részben megismerhetjük a zsánerképek 19. század második felének a történelmi Békés megyére vonatkozó múltját, aminek a középpontjában a terület viselettörténete áll. A békési vonatkozású nyomatok főleg az itt élő nemzetiségeket, többek között a csabai tótokat, gyulai németeket ábrázolják. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében található 19. századi zsánerképek elsősorban a háziipari tevékenységhez kapcsolódó országos kiállítások alkalmával készültek. A műtermekben beállított képek később hagyaték formájában kerültek egy-egy muzeális intézményhez. A megyéhez köthető egyik legismertebb ilyen sorozat például 1909-ben, a Vasárnapi

Ujság főszerkesztőjének (Nagy Miklós) gyűjteményéből származik. Ezek a pozitív zsánerképek kitűnően ábrázolják Gyula eltérő nemzetiségi csoportjainak, vallási felekezeteinek jól elkülöníthető öltözetét és lakáskultúráját.

A *Békési fotográfusok felvételei (az 1890-es évektől 1921-ig)* című alfejezet a Néprajzi Múzeumnak az 1920-as évekbeli nagy értékmentő munkájába ad betekintést, amikor is elindult egy, az eredeti üvegnegatívok megszerzésére irányuló nagy gyűjtési akció. A nagyobb békési mezővárosokban működő fotográfusoktól megvásárolt felvételek a Múzeum teljes – a vidéki fényképészműtermeket magába foglaló – üvegnegatív gyűjteményének ugyan csak egy igen kis százalékát (kicsivel több, mint 8%) teszik ki, de így is értékes kutatási anyagot szolgáltatnak a későbbiekben. Hat olyan műteremről és fényképészről van szó, amelyek története, munkássága egy kivétellel (Békés Gyula) fotótörténeti szempontból még egyáltalán nem lett feldolgozva, így nemcsak a szakma, hanem a nagyközönség számára is egyaránt ismeretlen, releváns adatokkal szolgálhatnak. A külön-külön bemutatott fényképészek a következők: Békés Gyula (Gyula), Vörös Kálmán és Vörös Károly (Békéscsaba), Horváth Viktor (Békés), Szabó Imre (Endrőd és Gyoma), Kocziha András (Gyoma) és Szeghalmi Gyula (Szeghalom). A szerző teljességre való törekvését jelzi, hogy nemcsak a Néprajzi Múzeum adattárában talált adatokra, az online és offline forrásokra támaszkodott, hanem a végjegyzetben látható jelzetek szerint kiegészítette az adott településeken fellelhető anyagokkal is – adott esetben helyi szakmai segítséget kérve –, hogy az ott tárolt történeti adatokkal teljes képet alkothasson egy-egy műterem, fényképész életéről, múltjáról, munkásságáról.

A *Katalógus* részben szereplő felvételek a már említett nagyobb településeken készültek, amelyek közt található többek között az életúthoz kapcsolódó (ifjúkor, házasság, gyerekek) portré és csoportkép, esküvői felvétel, teljes vagy hiányos (háborús) családi kép. Ezek készülhettek a műteremben vagy annak a külső környezetében, nagyon ritkán háznál is. A Néprajzi Múzeumban őrzött üvegnegatívokon a helyi viseletek vagy a polgárosodás erős hatásai, életképek, élethelyzetek vannak ábrázolva, településképet, esetleg a helyi kulturális életet szemléltető lenyomat alig-alig található. Minden felvétel – készüljön az Békésen vagy Szeghalmon – jól szemlélteti a korabeli műtermek miliőit, kellékhaznátát, így ezeknek az apró képrészleteknek köszönhetően könnyebb egy-egy jelzés nélküli üvegnegatívumot műtermekhez vagy fotográfusokhoz kötni.

A könyv hűen igazodik a Néprajzi Múzeum KépTár néven elindított kiadványsorozatához. Bata Tímea könyve nemcsak egy fényképalbum, ami a Békésben élő embereket, családokat, néha mesterséges élethelyzeteket jelenít meg, hanem igyekezett feltárni és bemutatni annak a hat nagyobb Békés megyei fotográfusnak a munkásságát is, akiknek ezeket a felvételeket köszönhetjük. Így adva támpontokat szakmai és lelkes amatőr kutatóknak, hogy ha kezükbe akad egy Békésben készült 20. század eleji kép, akkor azt nemcsak térben, hanem időben is el tudják majd helyezni.

S Kovács Ilona: Kunkapu. Nagykunsági Népművészek Egyesülete, Karcag, 2019. 152 p.

Szójka Emese

A Györffy István megalkotta fogalom, a kunhímezés nyomán egy másik tárgykör, a lakóházzal és a telekkel összefüggő építészeti elem, a kapu nyerte el a kun jelzöt. A szerző anyagának összegyűjtése során a Nagykunság falvaiban található fa kapukból egy, a kistájra jellemző kapufaragó stílus bemutatására vállalkozott. A kunkapu egyedi megoldásokat tartalmazó szerkezetével/összeállításával és faragott díszítésével, ezek együttes megjelenésével alátámasztja a táji karakterről alkotott fogalmunkat, és valószínűsíti az autentikus helyi hagyományok tárgyformáló erejét.

A Nagykunság bár nem tartozik a népművészetéről híressé vált vidékekhez, inkább sorolható az alföldi tanyásgazdálkodás kiegyensúlyozott falusi életet eredményező paraszti közösségeihez. Az itt kialakult életmód az időszerű viszonyokhoz jól alkalmazkodóan a tárgyi világból a modernitás irányát figyelembe véve, az elérhető javakat a lassú polgárosodás útján egyenletes iramban olvasztotta környezetébe. Ezért különös, hogy a nagykunsági falvak mindezek ellenére mégis rendelkeztek egy a faragóművességben megnyilvánuló, a népművészet körébe utalható tárgyi műfajjal, mint ahogy szerző is erre a megközelítésre fekteti a hangsúlyt.

A műfaji párhuzamokból kitűnik, hogy a nagykunsági fakapu a fedeles kapuk számos formai változatot magába foglaló csoportjába tartozik. Legkiemelkedőbb példányai a székelykapu néven ismert erdélyi fedeles és galambdúcós kapuk. A népi emléanyagban éppen a jelentős számban készült nagykunsági kapuk képviselik a fedeles kapuk magyarországi előfordulásában a határt nyugati irányba, mint ahogy a például a Jászságban már csak elvétve bukkan fel egy-egy darab belőle. Míg kelet felé haladva a faépítéssel térhódításával együtt válnak a települések utcaképének jellemző részévé. Hasonló szerkezetű kapukat a Nagykunság környékén, a hajdúsági, bihari, békési, szatmári településeken és a Tiszaháton is találni. Azonban a deszkakerítéssel egybeépített kis- és nagykapuból álló kunkapu, különösképpen Karcagon dokumentált példányai *„mérete, arányai, és egységes, kiforrott díszítménye alapján kiemelkedik, és megkülönböztethető”*, a többi között.

A kiadvány, az érdeklődő olvasó számára egyfelől alapos tájékoztatást nyújt szakirodalmi visszatekintésével a kutatási előzményekre, különös tekintettel Györffy István Nagykunság népi építészetéről szóló írásaira, témában végzett gyűjtéseire. Másrészt albumszerű elrendezésben teszi közzé a múzeumi archívumokban őrzött kunkapukról készült összes hozzáférhető ábrázolást, hiteles korabeli rajzokat, fotográfiákat. Az így nyert tárgykörpusz évszámos példányait időrendbe állítva megállapítható, hogy fedeles kapu a Nagykunságban a 19. század elején (1821?) már feltételezhetően használatban volt, s készítésének virágkora a 19. század utolsó negyedétől az első világháborúig követhető.

Továbbá részletes elemzést kapunk az építményről magáról: készítéséről, építéséhez felhasznált alapanyagáról, szerkezetéről, egyes elemein véséssel és fűrészeléssel kialakított díszítési módjairól. Mesterei a faművességben járatos ácsok, bognárok voltak. A kapukon, különösen támasztó oszlopain alkalmazott díszítő motívumok rendszerező taglalása felveti a tárgyi párhuzamokat más famunkákkal, a temetői fejfákkal és a faragással díszített építészeti elemekkel a ház és tornáca díszítéseként alkalmazott fából készült megoldásaival is.

A kiadvány egyik fő érdeme azon túl, hogy felhívja a figyelmet egy eddig kevésbé méltatott néprajzi értékre, azt egy tágabb, történeti szemléletű háttérbe ágyazza. Kitekint az utcaképet alakító folyamatokra, a gazdálkodással/életmóddal kapcsolatos összefüggésekre, a lakóház építésében megmutatkozó változásokra, a jelenségek társadalmi hovatartozást hordozó vonásaira.

A szerző etnográfiai tárgyú könyveivel nem csupán tények megállapításra törekszik, hanem azokkal a kistáj és a szülőhely, Karcag közösségeihez való kötődést is elő kívánja segíteni.

A felgyűjtött és értelmezett néprajzi emléanyag a tudományosság határait túllépve jelenkori továbbélését szolgálja. A kunkapu faragótábor témája volt, régi és új fotográfiákból, tárgyakból összeállított anyagából vándorkiállítás szerveződött, amely a környék településein, a Jászkunság falvaiban és számos más helyen is bemutatásra került/kerül.

A már jelképes értelemmel felruházott építészeti hagyomány újonnan készített példányai helyet kaptak közösségi tereken, és a házépítés mai gyakorlatában is, amihez a szerző szaktudásával és ráható képességével jelentős mértékben járul hozzá.

Vincze Xénia: Az első 70 év, Beloianisz falu története (1950-2020). Görög Intézet, Budapest, 2020. 234 p.

Lukács László

A Fejér megyei görögökkel először diákként, az 1960-as évek közepén, a székesfehérvári József Attila Gimnáziumban szembesültem. Felfedeztem néhány görög nevű tanulót a tablókön, akik az 1950-es évek végén, 60-as évek elején érettségiztek. Tanévenként 2-3 görög fiú szerepelt a tablóképeken. Tanárainktól tudtuk meg, hogy ők a második világháborút követő fél évtized görög polgárháborújának menekülteivel Magyarországra érkezett, sok esetben árvaként velük sodródott gyermekek, akik a fehérvárcsurgói gyermekotthonból kerültek iskolánkba. Beloianisz községről később a Fejér Megyei Hírlapból értesültem: leginkább az ortodox templom építése, Bartholomaiosz konstantinápolyi egyetemes pátriárka látogatása és az újévi Vaszilopita ünnep ragadott meg. Néprajzi munkám során egyszer foglalkoztam Beloianisszal: a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban 2009-ben megnyílt néprajzi állandó kiállításra összeállítottam a Népeség, telepítések Fejér megyében című térképet, ahol magyar, néhány délszláv, német és szlovák település között Beloianiszt görög faluként tüntettem föl. Emléktöredékeimet a mezőföldi görög faluról Vincze Xénia könyve bőszegesen kiegészítette, keretbe foglalta.

A magyar és úgörög nyelven kiadott könyvből megtudjuk, hogy Görögfalvát (1952-től Beloianisz) a görög és a macedón polgárháborús menekültek ideiglenes befogadására építette a magyar állam 1951-ben. Magyarországra először 1948-ban 3000 gyermek érkezett. Utánuk jöttek a következő években a menekültek, sebesült katonák, evakuált civilek. Számuk 1950-ben elérte a 7000 főt. Egy új község épült számukra Ercsi és Besnyő között: Görögfalva, ahol a családtagokkal együtt mintegy 1700 személy lakhatását és mezőgazdaságban történő foglalkoztatását lehetett biztosítani. Rekordidő alatt, 1950 májusa és 1951 októbere között, másfél év alatt épült fel. Három títusterv alapján 418 földszintes, palatetős sorházat, ikerházat és családi házat húztak fel sósúti kőből, kohósalakból a helyszínen égetett téglából. Folyamatosan készültek a falu középületei: konyha, óvoda, iskola, tanácsháza, kultúrház, orvosi rendelő.

A görög falunak 1952-ben volt a legtöbb lakója, 1850 fő. Az első (1954) és a második (1981) repatriális keretében számosan elhagyták Beloianiszt. 1954-ben 853, 1980-85 között 360 személy tért vissza Görögországba. A menekült családok az 1980-as évekig bérlőként laktak az állami tulajdonú lakásokban. A maradók, akik magyar állampolgárságot nyertek, ekkor tudták megvásárolni az általuk lakott ingatlanokat. Foglalkoztatásban, munkahelyteremtésben 1952-1990 között a Béke Mezőgazdasági Termelőszövetkezet első helyen állt. A közös gazdaságban a tagokat görögországi foglalkozásuk szerint sorolták brigádokba. A kőművesek magyar segítségével tanulták meg az otthon ismeretlen vályogvetést. Építettek egy téglauzemet, az itt égetett téglából istállókat, tyúkfarmot, szerszámoskamrákat húztak fel. Tetőfedésre nádat vágta a Velencei-tóban. Elsősorban a nők, fiatalok, csökkent munkaképességűek foglalkoztatására működött 1951-1990 között a Ruházati és Szolgáltató Kisipari Szövetkezet, ahol 150-200 nő munkaruhát, fehér köpenyt, bársony- és farmer-nadrágot, női ruhákat, pizsamát varrt. Sokan ingáztak városi gyárakba (Ercsi, Százhalombatta, Budapest). A pesti munkásvonatok utolsó kocsiját megtöltötték, amit a kalauzok *görög kocsinak* neveztek.

Az általános iskolában a tantervben előírt tárgyak mellett tanították a görög és a macedón nyelvet, továbbá a görög nyelv és irodalom, a Görögország földrajza és a görög nép története tantárgyakat. Fontos identitásképző körökben a görög zene és tánc. A beloianiszi táncegyüttesről nyilatkozta 1978-ban Vásárhelyi László koreográfus: „*Világ csodája, hogy emberek távol a hazájuktól, ilyen tisztasággal és ilyen hatalmas szuggesztív erővel őrzik az otthoni hagyományokat.*” A görög népi

kultúra továbbélése tükröződik a házasságkötésben, névadásban is. Az első tíz esztendőben a hagyományörzésben szerepet játszott az óhazához hasonló vidéki életforma, a falu etnikai zártága és a görög családok többgenerációs együttélése is. Beloianiszban az 1950-es évek végéig ritka volt a vegyesházasság: a lokális endogámia, a görög és a macedón családok egymás közötti házasodása volt jellemző. Napjainkra a görög-magyar házasságkötések kerültek túlsúlyba. „*A görög névadás szokása még sokáig megőrződött. Az elsőszülött fiú az apai nagyapa, a lány az apai nagyanya keresztnévét kapta, a második szülött az anyai nagyszülőkét... A gyakori férfi és női keresztnévek, amelyek nemzedékről nemzedékre öröklődtek, gyakran egy adott falu ortodox szentjeinek a nevei voltak.*” (36.)

Beloianisz görög családjai az emigráció első tíz évében kizárólag görög ételeket főztek. A balkáni görög ízlás napjainkban is szerepet játszik a görög nemzeti identitás megőrzésében. Az alacsony jövedelmek mellett megélhetésüket az 1980-as évekig a háztáji gazdaság, az állattartás biztosította. Az 1950-es években majdnem minden háznál tartottak kecskét, ezért *kecskéseknek* nevezték őket. Kecsketejből készítették a feta sajtot. Nagy ünnepek (húsvét, augusztus 20.) a kecskét, bárányt nyáron sütöttek. Napjainkra a görög ételek a hétköznapi étkezésből az ünnepi alkalmakra szorultak vissza. Vincze Xénia a hagyományos görög ételek közül kiemelten foglalkozik a pita és az újévi Vaszilópita fogyasztásával. „*A pita a görög konyha egyik legjellegzetesebb tésztaféléje, amely lehet kenyér vagy kalács alapú. Az ipiroszi és thesszáliai állattartó vidékekről érkezők inkább a sós pitát sütöttek, kevés lisztel és sok sajttal. Az édes pita inkább a városokban és a kis-ázsiai területeken terjedt el. A hétköznapi fogyasztott sós pita több változata ismert (spenótos, sajtos, póréhagymás, káposztás). Az édes szirupos pita az ünnepi alkalmak torta alapú süteménye. Ilyen az óév utolsó napján vagy az újév első napján az ünnepi étkezés befejezéséért közösen elfogyasztott újévi vaszilópita... A görög faluban a pita fogyasztása családi körben történik. A háziasszonyok egy pénzérmét helyeznek a sütemény tésztajába, amit megsütnek. Miután az asztalra kerül, a háziasszony egyenlő szeletekre vágja fel. Úgy tartják, hogy aki megtalálja a pénzérmét a pita belsejében, annak szerencsés lesz az újéve. A beloianiszi helyi önkormányzat a görög újévi hagyományok közös ápolása jegyében minden évben Vaszilópita ünnepet rendez a falu művelődési házában. Az ünnep célja a pita megszentelése és felvágása, a szerencsekívánás és a közös újévi mulatság.*” (38.) Beloianiszban az üledékes görög kávé isszák. A nők a kávé elfogyasztása után a csészében levő üledéket forgatták, a formájából jósoltak valamilyen szerencsés vagy balszerencsés eseményre.

Nemzeti és politikai tartalmú ünnepeket ülték. Utóbbiak a falu 70 éves fennállása alatt lassan háttérbe szorultak. A görög és a magyar nemzeti évfordulók mellett ma teret nyertek új közösségi alkalmak: a Vaszilópita ünnep (január 6.), templomuk védőszentjei, Szent Konstantin és Szent Heléna ünnepe (május 21.). Az ortodox görög húsvét része a piros tojás koccintása. Farsangjuk torkos csütörtöke a *füstös csütörtök*. Augusztus 20-a többnapos ünnep, görög falunap, amikor összegyűlnek a más településeken élő családok, rokonok, barátok. Megjelennek a kettős szimbólumok: a magyar és a görög nemzeti zászló, a két ország himnusza, kétnyelvű ünnepi beszéd. Kiemelkedik az ünnepek sorából 2002. augusztus 19. A jubileumi rendezvény vendége volt Bartholomaiosz konstantinápolyi egyetemes pátriárka, hálaadó istentiszteletet tartott az 1996-ban épült Szent Demeter vértanú, Szent Konstantin és Szent Heléna templomban. Másnap Budapesten a Szent István-bazilika előtti szentmisén bejelentette: államalapító Szent István királyunkat felvette az ortodox egyház szentjei sorába.

Beloianisz vallási életében a görögök és a magyarok együttélését szimbolizálja: mivel a faluban más felekezetnek nincs temploma, az ortodox templomba járnak más felekezetű hívek is. Ezért a szertartás nagy része kétnyelvű. Temetőjük is kettős, görög-magyar szimbolikus térnek tekinthető. A legrégebbi sírfeliratok görög nyelvűek, majd egyre több magyar sírfelirat tűnik fel. Legtovább a

halottról való megemlékezés periodikus rendszere maradt fenn: a gyászünnepekre a 40. napon került sor, a temetőlátogatást követően ízesített főtt búzával, kolivóval kínálták a távozókat. Húsvétkor az asszonyok piros tojást raktak az egy évnél régebbi sírokra. Pálinkásbutellát és poharat is tettek a sírokra, hogy az arra járó igyon az elhunyt üdvösségére.

Vincze Xénia Beloianisz néprajzi jellemzőinek megfigyelése, összegyűjtése eredményeként könyvében bemutatta az egyetlen magyarországi görög falut: létrejöttét, fejlődését, életét. A görögországi menekültek a török kori pusztítások óta település- és népességhiányos Mezőföldön találtak új otthonra. Az újkorban itt csupán két eredményes falutelepítésről beszélhetünk: Lajoskomárom, 1807, Batthyány Lajos, magyarok, németek, szlovákok; Hercegfalva (ma Mezőfalva) 1811, a zirci ciszterci apátság, németek. Beloianisz szomszédságában Besnyőpusztából Besnyő községet 1945-ben bodonyi (Heves m.) summások, Enying közelében Feketepusztából Mátyásdombot hevesi, borsodi, békési summások alapították. A földosztáskor ott igényeltek földet, ahova elődeikkel együtt rendszeresen summásnak szegődtek. Ezen a népességhiányos vidéken Sztálinváros felépítése is csak az egész országból ide érkező, itt letelepedő munkavállalók révén valósulhatott meg 1950 után. Ebben a munkában a beloianiszi görögök is részt vállaltak. Falujuk fennmaradása, megszilárdulása hozzájárult a 16-17. századi pusztítás okozta mezőföldi települési foghíjak mérsékléséhez.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megrendelhetők interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be ordered neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 133.

2022

No. 3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA – GÁBOR VERES

*Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1055 Budapest Kossuth tér 12.
e-mail: vigagyula@gmail.com*

TABLE OF CONTENTS

Articles

- CSABA MÉSZÁROS*: What is kinship? Anthropological perspectives, part 1 397
MARIANN DOMOKOS: The usage of proverbs and proverbial language
in the collection Authentic Folktales by László Arany 419
CLAUDIA WUNDERLICH: The Unger Family from Győr: The Social Semiotics,
Political Iconography and Manufacture of their 19th Century Playing Cards 441
GYÖRGY MÁTÉ: Smugglers accused. A legal ethnographic analysis 463
PÉTER ILLÉS: The change of landscape and the sociocultural change
of environment. A case study about the small plot land cultivation in vineyards
in south-western Hungary (part 1) 479

Discussions

- GÁBOR BICZÓ*: Comments on Csaba Mészáros' paper entitled "Ethnography
and anthropology (or both)" 503
LAJOS VERONIKA: People, agents and networks. Comments on Csaba Mészáros' paper
entitled "Ethnography and anthropology (or both)" 515
ÁDÁM TAMÁS TUBOLY: Kuhn, Lakatos and the side effects of their
interdisciplinary use 525

Researchers and researches

- VILMOS VOIGT*: Zoltán Tagányi (1940–2022) 535
ZOLTÁN TAGÁNYI: Village typology, or, the crossroads of ethnology 537

Book Reviews

545